

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
МИКОЛАЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені В. О. СУХОМЛИНСЬКОГО**

**НАУКОВИЙ ВІСНИК
МИКОЛАЇВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ імені В. О. СУХОМЛИНСЬКОГО**

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

ІСТОРИЧНІ НАУКИ
Засновано 2008 р.

№ 2 (46)
грудень 2018

Внесено до Переліку фахових видань України
галузі «Історичні науки»
(наказ МОН України від 12.05.2015 р. № 528)

Миколаїв
МНУ імені В. О. Сухомлинського
2018

УДК 930
ББК 63
Н 34

Рекомендовано до друку рішенням наукової ради
Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського
(протокол № 5 від 05.12.2018 р.)

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

- Валерій БУДАК.** - доктор технічних наук, професор, академік НАПН України; голова редакційної колегії;
Надія РИЖЕВА - доктор історичних наук, професор, головний редактор;
Владислав ПАРХОМЕНКО - доктор історичних наук, доцент; відповідальний секретар.

ЧЛЕНИ РЕДАКЦІЙНОЇ КОЛЕГІЇ:

- Ольга БАКОВЕЦЬКА** - доктор історичних наук, доцент (Миколаївський національний університет імені В. О. Сухомлинського);
Наталя БУГЛАЙ - доктор історичних наук, доцент (Миколаївський національний університет імені В. О. Сухомлинського);
Олександр ГУРЖІЙ - доктор історичних наук, професор (Інститут історії України НАН України, м. Київ);
Віктор ДАНИЛЕНКО - член-кореспондент НАН України, доктор історичних наук, професор (Інститут історії України НАН України, м. Київ);
Микола ЗЕРКАЛЬ - доктор історичних наук, доцент (Миколаївський національний університет імені В. О. Сухомлинського);
Станіслав КУЛЬЧИЦЬКИЙ - доктор історичних наук, професор (Інститут історії України НАН України, м. Київ);
Ігор НІКОЛАЄВ - доктор історичних наук, доцент (Миколаївський національний університет імені В. О. Сухомлинського);
 -

РЕЦЕНЗЕНТИ:

- Валерій ЕРМІЛОВ** - доктор історичних наук, професор (Миколаївський обласний інститут післядипломної освіти);
Валерія ЦУБЕНКО - доктор історичних наук, професор (Одеська державна академія будівництва та архітектури).

Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Історичні науки : зб. наук. пр. – № 2 (46), грудень 2018. – Миколаїв : МНУ імені В. О. Сухомлинського, 2018. – 285 с.

У збірнику наукових праць вміщено статті з актуальних проблем історичної науки, зокрема етнології, історіографії, краєзнавства, вітчизняної та всесвітньої історії. Значна кількість матеріалу присвячена малодослідженим питанням історії України.

Для наукових співробітників, викладачів вищих навчальних закладів, краєзнавців, аспірантів, студентів історичних спеціальностей.

УДК 930
ББК 63

ЗМІСТ

Розділ 1 ЕТНОЛОГІЯ

МАКСИМ МУДРИЙ

Зміна етнонаціонального складу села Старошведське (Зміївка) у ХХ столітті.
6

Розділ 2 ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

ОЛЬГА БАКОВЕЦЬКА

Зміни інституційних основ РКЦ доби реформ і контрреформ другої половини
XIX століття 15

ІГОР НІКОЛАЄВ

Діяльність та ліквідація національних партійних утворень УСРР періоду
становлення тоталітарної системи першої половини 1920-х років. 28

ВІКТОР ДОКАШЕНКО

Профспілки «Відлиги» в політичній ретроспективі реформи управління 41

ОЛЕКСАНДР ШАРІН

Стан освіти на Півдні України у 60-Х роках ХХ ст. 58

НАТАЛІЯ ЧОРНА

Європейський вибір України: проблеми реалізації крізь призму взаємин з
Європейським Союзом 68

ВОЛОДИМИР ЦАРЮК

Історичний процес формування та становлення системи охорони історико-
культурних цінностей в Україні 80

Розділ 3 ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

НАТАЛІЯ БУГЛАЙ

Методологія дослідження зовнішньої політики Польщі (1995-2005) 93

ЛАСЛОВ ЗУБАНИЧ

Порядок надання дворянських титулів та гербів в Угорському королівстві та Трансільванському князівстві у XVI-XVII ст. 106

ЄВА КІШ

Системний аналіз нового східного кордону Європейського Союзу: від історії лімесу до сучасного фронтіру. 116

ЮЛІЯ СЕДЛЯР

Безпекова політика Туреччини у Чорноморському регіоні у постбіполярну добу 132

ІРИНА РАДЧЕНКО

Діяльність благодійних організацій з порятунку євреїв Угорщини у роки Другої світової війни: основні етапи та їх особливості. 143

СЕРГЕЙ МОРОЗОВ

Межнаціональна організація “Конфедерація Великого княжества Литовского” (1915-1916 гг.): создание, деятельность, крах. 157

Розділ 4**ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО***АЛЬОНА ТОРОПЦЕВА*

Проблема психологізму та суб'єктивності его-документів як джерел з історії у поглядах зарубіжних науковців. 179

ВІКТОР ФІЛАС

Художньо-графічна візуалізація Північного Причорномор'я в останній чверті XVIII ст.: особливості та персоналії. 188

МАРІАННА ЛАСІНСЬКА

Міжнародні та міжконтинентальні міграції єврейського населення (наприкінці XIX – початку XX століття): до історіографії питання. 199

ВІРА РЕВЕНКО

Історіографія повсякденного життя сільського населення УРСР в повоєнне десятиріччя: дослідження проблеми в період незалежності України. 209

ВОЛОДИМИР ГАМЗА

Мемуари Кости Панайодова як історіографічне джерело для дослідження особливостей підготовки балканських еліт в Україні у другій половині XIX ст. 221

Розділ 5 ІСТОРИЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО

ВІТАЛІЙ КУЧЕР

Економічні реалії Миколаївської області наприкінці XX ст. 233

ЕВГЕНІЙ ГОРБУРОВ, КИРИЛ ГОРБУРОВ

История 209-го пехотного резервного Николаевского полка, полкового жетона и его владельца 243

БОГДАН ЧОРНОМАЗ

Умань: міжнаціональні відносини 257

МИКОЛА ЗЕРКАЛЬ

Миттєвості новітньої історії в обличчях та долях сучасників (усна історія) 268

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

283

Розділ 1 ЕТНОЛОГІЯ

УДК 94 (477).

МАКСИМ МУДРИЙ
mudriy_istorik@ukr.net

ЗМІНА ЕТНОНАЦІОНАЛЬНОГО СКЛАДУ СЕЛА СТАРОШВЕДСЬКЕ (ЗМІЙВКА) У ХХ СТОЛІТТІ

У статті на основі широкого кола опублікованих та архівних документів послідовно розкривається процес зміни етнічної картини села Старошведське на тлі буремних подій ХХ століття. Під час аналізу змін перевагу надано статистичним матеріалам, у тому числі даним земського обліку, всесоюзним і всеукраїнським переписам населення тощо. Визначено вагому роль політичних чинників у формуванні істотних змін. Особливу увагу приділено ідеологічним чинникам. З огляду на екстраполяцію подій початку ХХ століття застосовано дані епохи «пізнього соціалізму», у котрих згадуються явища в історичній ретроспективі. Акцент робиться на долі конкретних осіб і родин. Такий підхід органічно поєднується зі статистичними даними. Автором відстежено процес репатріації етнічних шведів на історичну Батьківщину. Виділено феномен повернення ряду родин до Північного Причорномор'я. Органічно з'ясовано причини такого рішення.

Ключові слова: етнонаціональність, шведи, Зміївка, Старошведське, Альтшведендорф, колонія.

Початок ХХ століття шведська спільнота села Альтшведендорф та сіл-супутників (Клостендорф, Мюльхаузендорф і Шлангедорф) зустріла на тлі господарчого й демографічного підйому. Кілька поколінь працелюбних колоністів створили економічний базис для зростання численності людності. Відійшли у минуле голодні роки й десятиліття, котрі супроводжували громаду засновників нинішньої Зміївки на острові Гіюмаа. Про успіхи шведської спільноти свідчать дані земської статистики та результати першого всеросійського перепису населення (1897 рік). Якщо в середині ХІХ ст. чисельність мешканців села Альтшведендорф складала близько 820 чол., то на 1897 р. її чисельність зросла до 900 чол.[13, 16]. Цьому сприяли й

економічні показники діяльності шведської колонії. Громада з упевненістю крокувала у майбутнє.

Позитивна тенденція приросту населення спостерігається протягом 1900–1914 років попри економічні негаразди у країні (економічна криза 1900–1903 рр, стагнація 1904–1908 рр. тощо). І лише з початком Першої світової війни зростання популяції шведів дещо уповільнюється. Це спричинило декілька чинників: насамперед як піддані російського імператора, військовозобов'язані мешканці села були мобілізовані до армії; з іншого боку, передання до потреб фронту й реквізиції матеріальних ресурсів (головним чином продовольчих) суттєво зменшили резерви споживання для цивільного населення краю в цілому. За розпорядженням воєнного міністерства село Альтшведендорф було включено як один із тимчасових пунктів розміщення біженців, про що влада відповідно оповістила Південно-західне відділення Російського Товариства Червоного Хреста й Всеросійський земський союз [15]. Проте суттєвого руху біженців до 1920 р. через село не зафіксовано. Цьому завдячувала відсутність мережі залізниць.

Роки революції та громадянської війни виявилися суперечливими для долі мешканців шведських колоній. З одного боку, розпочався процес зняття національних обмежень стосовно некорінних народностей колишньої Російської імперії, проте, з іншого боку, прихід більшовиків до влади в Росії розпочав процес відновлення імперського гноблення краю, але вже у тоталітарному форматі. Відносна нейтральність шведської спільноти стосовно білого руху та більшовизму не відвернула негаразди від колоністів. У 1920 році Червона армія реквізувала весь наявний ресурс коней; це стало відчутним ударом по господарству громади, особливо по її заможним та економічно самодостатнім членам [6]. Подібні ексцеси об'єктивно закладали ґрунт для запуску процесів депопуляції шведського населення.

Першим вагомим ударом по демографічному становищу мешканців села Альтшведендорф став голод 1921–1923 рр., особливо відчутний у південних губерніях. Відсутність достатньої кількості транспорту, реманенту

й посівного матеріалу, скорочення кількості чоловічого населення унеможливили швидке подолання наслідків більшовицької політики «воєнного комунізму». Виручали скандинавських нащадків старі приховані від реквізиції запаси продовольства й почуття етнічної солідарності незалежно від рівня статків і соціального положення. Відсутність переписів населення (до 1926 року) дає нам змогу лише приблизно визначити демографічні втрати шведської діаспори Північного Причорномор'я за період 1914–1923 рр.

Перехід до НЕПу дозволив громаді села Альтшведендорф частково відновити господарську структуру колоністів [6]. Разом із тим клопотання про заснування шведського національного району на території Бериславщини за зразком інших національних меншин тодішньої УСРР було відхилене радянською владою. Єдиною поступкою населенню стало надання статусу національного населеного пункту та дозвіл на існування шкіл зі шведською мовою навчання на території сільської ради села Старошведське [7].

Кінець 1920-х років став другим важким випробуванням для колоністів. Початок процесу колективізації поєднався із розгортанням активної антирелігійної пропаганди. Ліквідація лютеранської громади шведських сіл при визначальному впливі релігії на національну ідентичність скандинавів у першій половині ХХ ст. закладала підвалини до їх асиміляції у бездуховному середовищі «радянських людей».

Тому активізувався рух за повернення шведів на історичну Батьківщину, започаткований ще на початку 1920-х років за підтримки архієпископа Упсальського Натана Седерблума. І якщо тоді радянська влада не задовольнила вимоги колоністів, то тепер, у період реалізації програми індустріалізації, вона потребувала продажу обладнання й новітніх технологій із країн Заходу і не могла заборонити їх повернення, остерігаючись можливого обурення світової громадськості та, як наслідок, накладення економічних санкцій.

Процес рееміграції етнічних шведів на історичну Батьківщину відбувся у два етапи. 1 серпня 1929 р. 881 чоловік з села Альтшведендорф прибули до Королівства Швеція. Одним із молодих репатріантів був Йоханнес Бускас. Саме йому ми завдячуємо збереженням історичної пам'яті про долю колоністів у XX столітті. У країні тоді, як і скрізь на Заході, відбувалась економічна криза, тому місцеве населення поставилось до переселенців вороже, як до небажаних емігрантів. Більшість колишніх мешканців Бериславщини оселилися на острові Готланд. Незважаючи на земляцьку солідарність, уряд Швеції не дозволив їм створити власну громаду. На Готланді також було побудовано лютеранську каплицю із дзвонами старої кірхи села Альтшведендорф [9]. Щорічно 1 серпня вони дзвонять у пам'ять про повернення на Батьківщину.

З огляду на економічну кризу 1929–1933 рр. частина колоністів не затрималась у Швеції й емігрувала далі до Канади у провінцію Манітоба. Проте частина шведів по завершенні економічного спаду повернулася назад на землю предків. Це і був другий етап рееміграції.

Окремо слід згадати про групу людей, котрі не пройшли процес адаптації на історичній Батьківщині й опинилися знову на Бериславщині. До 1 січня 1930 р. при активному сприянні Комінтерну й шведської компартії 120 чоловік (14% від загального числа репатріантів) повернулися до села Альтшведендорф та інших ближніх колоній. Більшість із них згодом вступила до лав компартії та використовувалась радянською пропагандою й спецслужбами КДБ у ідеологічній війні СРСР проти країн Заходу. Вони заснували колгосп «Шведкомпартия». Однак початок Голодомору 1932–1933 рр. знову підняв питання про рееміграцію на історичну Батьківщину. Двадцять осіб, котрі виявили бажання залишити СРСР, були заарештовані ДПУ і п'ятеро з них ув'язнено. Після цих акцій аж до 1991 р. про повернення до Швеції нащадкам колоністів не було можливості навіть мріяти.

Підсумком етнонаціонального розвитку села Старошведське (Зміївка) наприкінці 1930-х років можна назвати деградацію традиційного

економічного укладу й розмивання національного складу, великі демографічні втрати внаслідок Голодомору 1932–1933 років й рееміграції частини етнічних шведів на історичну Батьківщину. Мова йде про зникнення економічно незалежного й багатого прошарку населення. Такі тенденції згодом сприяли посиленню процесів русифікації на тлі стимулювання міжнаціональних шлюбів радянською владою.

Складний і суперечливий характер мав перебіг подій Другої світової війни стосовно шведської діаспори Півдня України. Не будучи етнічними німцями, колоністи уникали депортації за указом Президії Верховної ради СРСР (серпень 1941 р.), проте їх ставлення до конфлікту двох тоталітарних держав можна назвати нейтральним, враховуючи офіційну позицію історичної Батьківщини у подіях 1939–1945 років. Звісно, таємні симпатії були радше на боці німців як культурно та історично близької етнічної спільноти. Давалося взнаки й недавнє історичне минуле: тяжкий досвід колективізації та цілеспрямованої політики штучного зубожіння працівників аграрного сектору не додавав підтримки більшовицькому режимові.

У період нацистської окупації співробітництво місцевого населення із німецькою адміністрацією відбувалося за двома головними напрямками. Як і швейцарські колоністи, шведи активно залучалися до роботи в окупаційній адміністрації на суто технічних посадах у якості перекладачів, оскільки більшість шведів вільно володіла німецькою мовою. Другим вектором діяльності стало виконання плану продовольчих поставок до рейху. Такий формат роботи не виходив за рамки традиційного побуту населення на окупованій території. Тому об'єктивно радянська влада після її повернення на Бериславщину не мала вагомих причин до репресій стосовно шведської громади за звинуваченнями у «зраді Батьківщині» [5]. Але разом з тим і зберігати національну ідентичність скандинавського етносу в Північному Причорномор'ї не входило у плани керівництва тодішнього СРСР.

Одним із проектів «змішування націй» у добу пізнього сталінізму стала програма розселення спецпереселенців із приєднаних до СРСР на першому

етапі Другої світової війни територій Західної України. Багатоаспектність даного заходу полягала насамперед у прагненні радянської влади асимілювати західноукраїнське населення в новому етнокультурному середовищі й водночас шляхом політики депортацій забезпечити політичне домінування російського етносу, визначеного союзним керівництвом як головний народ у державі. Згідно угоди між СРСР і урядом Польської Народної Республіки від 15 лютого 1951 року мешканці двадцяти дев'яти сіл Галичини примусово змінили місце проживання [12]. Внаслідок таких дій село Старошведське, крім шведської, німецької (грунтовно зменшеної), російської та української громади, отримало нову групу поселенців, котрі зміцнили українську складову, але урізноманітнили релігійний регіон, додавши до лютеранської, римо-католицької та православної віри нову – греко-католицьку. Подальші події кінця ХХ – початку ХХІ століть наочно спростували розрахунки радянської влади на злам національної самосвідомості й релігійних традицій галицьких переселенців Бериславщини.

У добу «пізнього соціалізму» під тиском процесів «розрядки» керівництво колишнього СРСР пішло на посилення ідеологічної складової у висвітленні питань стану міжнаціональних стосунків у країні. При цьому наполегливо розкручувалась стратегія нової історичної спільноти – єдиного радянського народу [10]. Головними принципами інформування громадськості стали показові інтерв'ю із пересічними мешканцями, перед тим в належний спосіб перевіреними співробітниками КДБ (якщо мова йшла про західних, передусім шведських журналістів). Прикладом може слугувати інтерв'ю з корінним жителем Зміївки Андрієм Гоасом у статті «Діти різних народів» (Газета «Наддніпряньська Правда», 1967 рік). Лейтмотивом розповіді за шаблоном став опис щасливого й заможного життя колгоспників у другій половині ХХ ст. Події колективізації згадуються фрагментарно й природньо накладено табу на такі питання, як Голодомор 1932–1933 років, ексцеси розкуркулення й денационалізація. Особливої уваги заслуговує розповідь респондента про рееміграцію до прабатьківщини – Швеції. Усі особи, котрі

не повернулися назад, затавровані як зрадники й вороги трудящого народу [4, 8]. Цензурою схвалено у загальному контексті процес змішування націй, про котрий побіжно йдеться у означеній публікації. Він активно стимулювався ідеологічним вихованням молоді.

Ситуація не відразу, але протягом кількох років докорінно змінилася у часи «перебудови». Спершу встановилися контакти з близькими родичами за кордоном. Першою ластівкою став візит до Зміївки колишнього мешканця села Старошведське Йоханнеса Бускаса зі Стокгольма (1989 р.). Далі від 1992 р. відновила душпастирську діяльність громада Євангелічно-лютеранської церкви, котра розділила приміщення кірхи з греко-католицькою парафією [11]. Таким чином, шведська спільнота отримала всі можливості для дальшого розвою національної самобутності. Але дія суб'єктивних і об'єктивних чинників зумовила домінування негативних наслідків стосовно шведської громади. Про це об'єктивно свідчать дані всеукраїнського перепису населення 1989 року. Так, порівняно із 1939 роком, кількість етнічних шведів скоротилася з 389 до 200 чол. [1, 2] Головними факторами скорочення чисельності етнічних шведів стали скорочування народжуваності від 1979 року відповідно до загальнодержавної тенденції, а наприкінці 1980–у 1990-ті роки додалися економічні проблеми на тлі загальної стагнації Бериславського району. Перший за роки незалежності всеукраїнський перепис населення виявив невтішну картину: шведська громада скоротилася до 144 чол. [14] Сподівання на інвестиції з історичної Батьківщини – Швеції не виправдалися повною мірою: фірма «Чумак» після логістичних обрахунків обрала сферою діяльності агросектор Каховського району. Навіть пізніший візит короля Карла XVI Густава (2008 рік) обмежився суто культурно-благодійними заходами [3]. Активізація стосунків України із Євросоюзом дає надію на нове життя нащадкам колишніх шведських колоністів.

Список використаних джерел і літератури

1. Авдальян М. М. Херсонщина край багатонаціональний / Михайло Мелконович Авдальян // Наддніпрян. правда. – 1989. – 16 лют.(№ 39).
2. Беляєв А. В одній сім'ї / А. Беляєв // Ленін. прапор. – 1973. – 7 листоп.(№133 – 134). – С. 4.
3. Бикодір Г. До земляків у Старошведівку: [про візит короля Швеції Карла Густова у селі Зміївка Берислав. р-ну] / Г. Бикодір // Україна молода. – 2008. 4 жовт.(№ 186). – С.3.
4. Братан М. І. Діти різних народів /Микола Іванович Братан // Наддніпрян. правда. – 1967. – 12 берез.(№60).
5. Відомості про голод серед шведів Зміївської сільради Бериславського району 1947 р. // ДАХО – Ф. П-46, оп. 1, спр.792, арк. 85.
6. Відомості про село Старошведське Херсонського повіту. 1921 р. // ДАХО – Ф. Р-12, оп. 1, спр. 4, арк. 67.
7. Відчит Херсонського окружного виконавчого комітету III Окружному з'їзду Рад. – Херсон, 1926. – С. 97.
8. Гарбуз П. Наш інтернаціонал / П Гарбуз // Маяк. – 1971. – 18 вересня.(№111).
9. Иванов К. Шведы со Змеевки. К. Иванов // Вокруг света. – 1992 (№3) – С. 11 – 13.
10. История городов и сел Украинской ССР. Херсонская область. – К. : Гл. Ред. УСЭ, 1973. – С. 85.
11. Kiew Sankt Katharinen. Festschrift zur Wiedererweihung der Kirche. – Kiew. – 2000. – S. 30.
12. 225 років селу Зміївка // Гривна -СВ. – 2007. – 27 квіт.(№18). –С. 1.
13. Материалы для оценки земель Херсонской губернии. Т. 6: Херсонский уезд (стат.-экон. Описание уезда). – Херсон: Тип. О. Д. Ходушиной, 1890. – С. 147.
14. Розподіл населення за національністю по Херсонській області (за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року): стат. бюл. / Держ. ком. стат. України, Херсон. обл упр. Статистики. – Херсон, – 2003. – С. 65
15. Список эвакуационных пунктов приёма беженцев по Херсонской губернии. // ЦДІАК – Ф.719, оп. 1, спр. 257, арк. 9 – 10.
16. Штах Я. Г. Очерки из истории и современной жизни южнорусских колонистов / Я. Г Штах. – М.:Т-во тип А. И. Мамонтова, 1916. – С. 13.

Mudryi M.

**The change of the stannial stock complex of Starosvedske
(Zmiiivka) in the 20th century**

The article, based on a wide range of published and archival documents, consistently reveals the process of changing the ethnographic picture of the village Staroshvedske during the turbulent events of the twentieth century. In the analysis of changes, the preference is given to statistical materials, including the data of the provincial accounting, the all-Union and all-Ukrainian censuses of the population, and others like that. The role of political factors in the formation of significant changes is determined. Particular attention is paid to ideological factors.

Due to the extrapolation of the events of the early twentieth century, data of the era of "late socialism" was applied, which mention phenomena in the historical retrospect. The emphasis is made on the fate of specific individuals and families. This approach is organically combined with statistical data. The author traces the process of repatriation of ethnic Swedes to their historical homeland. The phenomenon of the return of a number of families to the Northern Black Sea coast is highlighted. The reasons for such decision are found organically. Key words: ethnonationality, Swedes, Zmiivka, Staroshvedske, Altshvedendorf, colony

Мудрый М.
Изменение этнонационального состава села Старошведское
(Змиевка) в XX веке.

В статье последовательно раскрывается процесс изменения этнической картины деревни Старошведское на фоне бурных событий XX века на основе большого количества опубликованных и архивных документов. При анализе изменений предпочтение было отдано статистическим материалам, в том числе данным земского учета, Всесоюзной и Всеукраинской переписям населения и т. п. Определена весомая роль политических факторов в формировании существенных изменений. Особое внимание уделено идеологическим факторам. Учитывая экстраполяцию событий начала XX века, применены данные эпохи «позднего социализма», в которых упоминаются явления в исторической ретроспективе. Акцент делается на судьбы конкретных людей и семей. Такой подход органично сочетается со статистическими данными. Автором отслежен процесс репатриации этнических шведов на историческую Родину. Выделен феномен возвращения ряда семей в Северное Причерноморье и причины этого явления.

Ключевые слова: этнонациональность, шведы, Змиевка, Старошведское, Альтшведендорф, колония.

Розділ 2 ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 282(477)«19»

ОЛЬГА БАКОВЕЦЬКА

Зміни інституційних основ РКЦ доби реформ і контрреформ другої половини ХІХ століття

В статті висвітлюються зміни в адміністративно-територіальній структурі римо-католицької церкви, залежність внутрішнього устрою конфесії від державної політики та наслідки відповідного реформування для подальшої життєдіяльності церкви.

***Ключові слова:** римо-католицька церква, духовенство, російський уряд, контрреформи, реформи.*

Незважаючи на те, що історія церкви все більше привертає увагу науковців, історія римо-католицької конфесії в Україні ХІХ ст. до цього часу не була комплексно досліджена. З відновленням української державності 1991 року постало питання єдності нації, багато в чому штучне, однак досить болюче. Частиною цієї проблеми є складні відносини між католицькою і православною конфесіями. У 2001 році візит Папи Римського Іоанна Павла ІІ до України, покликаний залагодити існуючі протиріччя між двома гілками християнства, призвів до ще більшого непорозуміння з боку частини православного населення. Пояснень такої ситуації існує безліч. Одним з них є відсутність у достатній кількості об'єктивної інформації про історію Римо-католицької церкви в Україні, її співпрацю із громадою.

Події в Україні 2013–2015 років укотре нагадали суспільству важливість духовних цінностей, які мають базуватися на усвідомленні єдності, зокрема церковно-релігійній. Особливо гостро ця тенденція проявилася через обопільне бажання світських і духовних осіб запровадити душпастирство в українській армії та інших силових структурах, а також участь служителів церкви, незалежно від їх конфесійної приналежності, у

волонтерському русі. Виразною ознакою процесу стало усвідомлення представників різних конфесій необхідності спільного служіння та відмови від руйнівної міжконфесійної конфронтації. Гостра потреба в мирі спонукала Папу Римського Франциска під час своїх відозв неодноразово звертатися з закликом про відновлення взаєморозуміння в Україні та молитися за мир у нашій країні. Запрошення Президента України П. Порошенка понтифіку відвідати Україну в листопаді 2015 року, на яке Папа Франциск погодився, також є важливою складовою пошуку компромісів і мирного вирішення існуючого конфлікту. Отже, з огляду на сучасну ситуацію в Україні, представлена тема актуальна і потребує спеціального вивчення.

Мета дослідження полягає в тому, щоб на основі аналізу комплексу архівних матеріалів, критичного переосмислення здобутків історіографії визначити ступінь і механізм змін інституційних основ конфесії доби реформ і контрреформ.

Протягом 1839-1845 років у відносинах між Російською імперією та Римом не було прийнято жодного компромісного рішення. Як ніколи ставало актуальним питання розриву дипломатичних відносин. Певною мірою до цього підштовхувало приєднання у 1839 році уніатів до російської Православної церкви. Врешті решт, 22 липня 1842 року, не знайшовши компромісного рішення у відносинах з російським абсолютизмом, який постійно звинувачував Рим у байдужості до потреб Католицької церкви, Папа Григорій XVI змушений виголосити алокуцію «*Haerentem diu*» з доданою до неї запискою, так званою «Білою книгою» [1, с. 957]. «Біла книга» містила в собі 90 документів дипломатичного листування між Апостольським Престолом і Росією, виданих протягом 1811-1845 років. Всі вони присвячувались одній проблемі - захисту прав Католицької церкви в межах Російської імперії, які регулярно порушувались.

Незважаючи на аргументовані звинувачення Риму, російський уряд наполягав на їх безпідставності. В той же час, самодержавство не бажало оприлюднення документу з метою його спростування. Навпаки, влада

проігнорувала звернення Папи і залишила його без відповіді. В окремих дослідженнях є посилення на алокуцію 1842 року, зокрема Олександр Попов в роботі, присвяченій політиці Папи в Росії, наводить уривки з документу. У вступному слові Папа Григорій XVI наголошував: «Особливо засмутили нас наклепи, які розповсюджуються ворогами церкви, що ми, не дивлячись на свої святі обов'язки, не турбуємось про Католицьку церкву в межах російської держави. Щоб відхилити звинувачення, ми наказали скласти докладний перелік наших старань на користь Католицької церкви і оприлюднити їх, щоб все християнство знало, що ми залишаємось вірними своєму покликанню» [2, с. 25]. Отже, протистояння між сторонами конфлікту посилювалось, що вкрай негативно впливало на положення Римо-католицької церкви в українських землях.

Всупереч небажанню помічати існуючі проблеми і намаганням відсторонитися від них, оприлюднення інформації викликало міжнародний скандал, який не був вигідний Росії. Тому, заради того, щоб мінімізувати негативну реакцію міжнародної спільноти, імператор Микола I виїхав до Риму в 1845 році і зустрівся там з папою Григорієм XVI [3, с. 219-220].

Під час зустрічі Папа передав імператору записку, що складалася з 22-х статей і мала стати основою для майбутніх переговорів. Зміст цього документу зводився до переліку найбільш болючих питань щодо положення Римо-католицької церкви в межах імперії. Насамперед, Папа вказував на ті рішення влади, що йшли всупереч канонам католицької церкви. Це постанова про консисторії, прийнята 22 грудня 1842 року, згідно з якою посада єпископа перетворювалась на формальну і повністю залежну від рішень чиновників з консисторії. Також указ від 20 листопада 1843 року про семінарії, який виводив навчальні заклади з підпорядкування єпископа. До переліку наріжних каменів, що накопичилися у відносинах між двома столицями, ще віднесено заборону католицьким священикам хрестити дітей від змішаних шлюбів, навіть якщо батьки цього хочуть; анулювання змішаних шлюбів; конфіскація монастирського майна; скорочення

монастирів і переведення їх з під влади генералів і провінціалів чернечих орденів у підпорядкування єпископа; втручання уряду у спілкування Папи з духовенством і паствою та навіть його заборона за відсутності попереднього дозволу від уряду [4, с. 37-39].

Після повернення, Микола I направляє посольство до Риму, з метою розглянути всі вимоги папського уряду і по можливості прийти до згоди, не виходячи за рамки інтересів імперії.

В результаті тривалих переговорів між графом Дмитром Миколайовичем Блудовим, послом в Римі Аполлінарієм Петровичем Бутеневим з одного боку і кардиналом статс-секретарем Луїджі Еммануїле Ніколо Ламбускіні з іншого, в 1847 році 22 липня (3 серпня) між римським двором і урядом Російської імперії підписано угоду - Конкордат. Цей документ став кроком до порозуміння між ворогуючими сторонами. Конкордат складався з 31 пункту і 12 неузгоджених статей [5, с. 44].

До найважливіших статей, з приводу яких точилася запекла боротьба між сторонами, відносились: 1. Чисельність католицьких єпархій, що раніше існували в імперії (Могильовська архієпископія, Віленська, Самогитська, Мінська, Луцька, Кам'янець-Подільська єпископії) збільшувалась за рахунок відкриття нової - Херсонської. Вона створювалась на землях Бессарабії, Херсонської, Катеринославської, Таврійської, Саратовської, Астраханської губерній і Закавказького краю; 2. Папі надавалось право особовою булою визначити територію і кордони нової єпархії, але відповідно до того, як це визначалось у першій статті договору. Також, кількість і назви приходів кожної єпархії планувалось визначати у виконавчих розпорядженнях, які пізніше мали представляти на затвердження Святому Престолу; 12. Єпископи та суфрагани, як в імперії, так і в Царстві Польському, призначалися за попередньою згодою між імператором і святим престолом, після чого мало відбуватися їх канонічне затвердження Папою в звичному порядку; 17. Члени Консисторії призначались або звільнялись лише за згодою уряду; 21 - 22. Єпископу належало вище управління над духовними освітніми закладами.

Він призначав ректорів, інспекторів, професорів, учителів семінарій, але за попередньою згодою з урядом [6, с. 193-207].

Перша і друга статті Конкордату входили у певне протиріччя. В першій вказувалось, що кордони нової дієцезії визначені вже під час підписання домовленості між сторонами. В другій статті наголошувалось на праві Папи самостійно визначити кордони нового єпископства. Другий пункт угоди був звичайною маніпуляцією, хоча самодержавство вважало його значною поступкою Риму. Фактично, Папі римському надавалося «почесне» право затвердити те, що визначили раніше. Тобто, друга стаття являла собою формальний компроміс, який надавав можливість понтифіку відновити видимість своєї влади над Римо-католицькою церквою в імперії. Однак пошук компромісів не вирішив усіх складних питань і в 1866 році, в зв'язку із погіршенням відносин між Римом та Російською імперією, Конкордат взагалі скасували [7, арк. 18].

Одразу після підписання угоди виникають труднощі з реалізацією окремих пунктів. Насамперед, це торкалось відкриття і облаштування сьомої єпархії - Херсонської. Спочатку, відповідно до досягнутих домовленостей, єпископська кафедра мала знаходитись в Херсоні. Однак пізніше з'ясувалось, що через відсутність приміщень, небезпечного місцезнаходження Херсону, а також значного протипротива з боку православних ієрархів, в листопаді 1852 року прийнято рішення перемістити кафедру в Тираспіль. Указ римо-католицької Духовної колегії від 15 грудня 1852 року за № 3015 звучав так: «Херсонська Римо-Католицька Єпархія та її Єпископи, а також і Капітул і Консисторія, як тільки-но вони будуть затверджені і відкриті, іменуватись мають вже не Херсонськими, а Тираспільськими» [8, арк. 4].

В Тирасполі ситуація виявилась не набагато кращою. В місті не було навіть костьолу, не говорячи вже про приміщення, в яких могли б розміститися єпископ з капітулом. Пошук відповідного місця для єпископської кафедри вівся протягом кількох років. Весь цей час новопризначений єпископ зобов'язаний знаходиться в Санкт-Петербурзі.

Нарешті, в 1855 році місто знайшли. Майбутня єпископська резиденція мала знаходитися в Саратові. Отже, до складу нового єпископства увійшли землі Південної і Східної України, а саме - Катеринославської, Таврійської, Херсонської губерній та Бессарабії.

Єпископами Тираспольської дієцезії стали Фердинанд Гелан Кан (1849 - 1864 рр.), Вікентій Липський (1865 - 1872 рр.), Франциск Ксаверій Алоїзій Цоттманн (1872 - 1889 рр.), Антоній Іоанн Церр (1889 - 1902 рр.) [9].

Території Полтавської, Чернігівської, Харківської губерній залишалися в складі Могильовської архідієцезії. Також, станом на середину XIX століття продовжували діяти Луцько-Житомирська і Кам'янецька єпархії.

В 60-х роках XIX століття, в зв'язку із загостренням національно-визвольної боротьби в польських та українських землях, проведено ще одну територіально-адміністративну реформу в устрої Римо-католицької церкви. Відповідно до указу від 5 червня 1865 року Кам'янецьку єпархію ліквідували, єпископа Фіалковського звільнили з посади голови єпархії, а її приходи приєднали до Луцько-Житомирської дієцезії [10, с. 636]. В 1883 році колишній Кам'янецький дієцезії надали статус Апостольської адміністрації, тобто церковної територіально-адміністративної одиниці, нижчої за своїм статусом від єпархії.

Щодо внутрішнього поділу єпархій, вони так само, як і в першій половині XIX століття ділились на деканати, кількість яких постійно змінювалась. Станом на 1860 рік, ще існуюча на той час Кам'янецька дієцезія складалася з дев'яти деканатів: Кам'янецького, Зиньковецького, Проскурівського, Летичівського, Літинського, Вінницького, Брацлавського, Балтського, Ямпільського, Могильовського, Ушицького. Кількість приходів в єпархії дорівнювала 99, з яких 2 належало до першого класу, 6 - до другого, 17 - до третього, 33 - до четвертого, 41 - до п'ятого [11, с. 448-449].

Після підписання Конкордату 1847 року кордони Луцько-Житомирської дієцезії розширились за рахунок земель Київської губернії. Про це йшлося в 1-ій статті договору, пункті п'ятому: «Єпархія Луцька і

Житомирська, що складаються з Київської і Волинської губерній в їх теперішніх кордонах» [12, с. 194]. Змінилась і кількість деканатів. Київський архідияконат, приєднаний до Луцько-Житомирської дієцезії складався з трьох деканатів: Василів-Радомишльського, Липовець-Сквирського, Умань-Звенигородського і близько 50 приходів [13, с. 82]. Відповідно, після 1847 року дієцезія включала 15 деканатів, а саме: Старокостянтинівський, Житомирський, Ровенський, Дубенський, Кременецький, Ковельський, Володимирський, Острозький, Луцький, Заславський, Овруцький, Новгород-Волинський і три деканати Київщини. У 1850 році землі Київської губернії розділили на шість деканатів: Києво-Васильківський, Радомишльський, Сквирський, Умансько-Таращанський, Звенигородсько-Черкаський, Липовецько-Махновський [14, с. 82-83].

У 1866 році кількість деканатів ще раз виросла за рахунок приєднання до Луцько-Житомирської єпархії території Подільської губернії, на якій раніше існувала Кам'янецька єпархія [15, с. 4]. Тобто, за даними М. Симашкевича додалось 9 деканатів [16, с. 448-449], згідно з підрахунками Ю. Білоусова - 10 деканатів, 101 приход, 97 костьолів і 1 монастир в Вінниці [17, с. 95].

Тираспольська єпархія, станом на 1879 рік складалася з 10 деканатів: Саратовського, Каменського (Саратовська губернія), Катериноштадського (Самарська губернія), Ровненського (Самарська губернія), Катеринославського (Катеринославська губернія), Бердянського (Таврійська губернія), Сімферопольського (Таврійська губернія), Одеського (Херсонська губернія), Ландауського (Херсонська губернія), Бессарабського (Бессарабська губернія) і двох візитаторств - Кавказького і Закавказького (Тіфліська губернія). Землі України включені були до шести з перелічених десяти територіальних одиниць [18.367].

Згідно з картою, складеною Гирштафтом та опублікованою у 1857 році, Луцько-Житомирська дієцезія включала в себе 159 парафій, 36 філіальних костьолів, 362 каплиці, 268 237 вірян; Кам'янецька - 99 парафій, 1 філіальну

церкву, 9 каплиць і 219 621 вірян; Тираспольська - 91 парафію, 18 філіальних церков, 16 каплиць і 124 306 вірян; Могильовська архідієцезія - 164 парафії, частина з яких розташовувалась в українських землях, зокрема Ніжинська, Полтавська і Харківська парафіяльні церкви. Територія, на якій розташувалось Луцько-Житомирське єпископство становила 2 236 квадратних миль (3 598 кв.км.), Кам'янецьке - 739 квадратних миль (1 189 кв.км.), Тираспольське - 21 206 квадратних миль (34 120 кв.км.), Могильовська архідієцезія - 293 657 квадратних миль (472 494 кв.км.) [19, арк. 1].

Положення Луцько-Житомирської, Кам'янецької та Тираспольської епархій мали значні відмінності. Насамперед це пов'язано з тим, що Католицька церква на території Правобережної України за кілька століть свого існування стала достатньо впливовою організацією серед широких верств населення. Відповідно до статистичних даних на середину ХІХ століття на території Волинської губернії проживало - 130 773 католиків, Подільської - 236 322, Київської - 79 815, Чернігівської - 9 152, Полтавської - 2 230, Харківської - 2 013, Херсонської - 18 402, Катеринославської - 2 876, Таврійської - 3 447 [20, с. 593-594].

На підставі наведених статистичних даних, можна з впевненістю стверджувати, що серед всіх губерній Російської імперії, за кількістю католиків, що проживали в них, виокремлювались Волинська і Подільська. Вони поступались лише західним губерніям - Віленській, Гродненській, Мінській, Вітебській. Коли відбулись зрушення, пов'язані з встановленням нових порядків, Католицька церква для багатьох жителів Південно-Західного краю стала втіленням і носієм національних ідей. Особливо яскраво подібні настрої проявились в період польських повстань 30-60-х років ХІХ століття. Виходячи з ситуації, самодержавство, яке не бажало втратити раніше колонізовані землі та перебувало в стані постійного протиборства з Римом за вплив над католиками імперії, вкрай негативно відносилось до вірян Римокатолицької церкви даного регіону. Тому внутрішні перетворення в системі

територіально-адміністративного устрою єпархій стосувались, насамперед зменшення кількості приходів, шляхом їх поступового закриття. Насамперед це торкнулось Кам'янецької дієцезії, духовенство і віряни якої брали активну участь в подіях польського повстання 1863-1864 років [21, с. 10].

Після ліквідації Кам'янецької дієцезії, кількість приходів Луцько-Житомирської єпархії спочатку збільшилось до 258. А у 1874 році, відповідно статистичним даним, зібраним П.П. Чубинським, їх чисельність скоротилась до 244. Таке зменшення влада аргументувала відсутністю необхідності в існуванні такої кількості парафій. Однак, якщо зважити на підрахунки, проведені Павлом Чубинським, в середньому на кожен парафію приходилося по 1 590 чоловік. В той же час, дані офіційної статистики значно відрізнялись від представленого варіанту. Етнограф та історик пояснював це тим, що офіційна статистика базувалась на матеріалах поліцейських звітів, які не відповідали дійсності. Він же проводив підрахунки за приходськими книгами, які набагато точніше віддзеркалювали стан речей в питаннях віросповідання [22, арк. 67-70].

На підставі правил управління католицькою церквою в Російській імперії, для відкриття і діяльності парафії необхідно було подати прохання до управлінських структур з документально підтвердженою наявністю на визначеній території «не менше як 100 дворів вірян (враховуючи в кожному дворі по 4 особи)», тобто не менше 400 прихожан католицького сповідання [23, арк. 24 зв.].

В Луцько-Житомирській дієцезії кількість прихожан католицького віросповідання значно перевищувала встановлені норми, що ставило під сумнів офіційні пояснення скорочення чисельності приходів в даному регіоні. Однак місцеві урядники продовжували наполягати на необхідності скорочення приходських церков і в подальшому. В звіті подільського губернатора В.М. Глинки повідомлялось: «В містах Кам'янець, Проскурів і частині, що входить до 50-верстної прикордонної полоси, існує на даний момент 33 парафії, з яких окремі мають лише по кілька сотень осіб вірян.

Така значна кількість церков не обґрунтована дійсними потребами вірян і відповідно до пропозицій, зроблених Генерал-губернатору 19 листопада 1890 року, за №5838, чисельність парафій в наведених вище районах може бути скорочено до 16, без особливої незручності для прихожан. Таке ж саме скорочення можливо було б зробити і в інших повітах, а пропозиції з цього приводу будуть в нетривалий час представлені головному начальнику краю» [24, арк. 38-39].

В другій половині XIX століття зміни відбулися не лише в територіально-адміністративному устрої РКЦ. Реформи продовжувались і в системі управління Католицької церкви. У 1857 році опубліковано «Статут духовних справ іноземних сповідань», в якому систематизовано всі попередні розпорядчі документи, що стосувалися устрою РКЦ в імперії. Документ складався з 123 статей, які розподілені між трьома розділами: 1. Про запровадження духовної влади та міст управління, 2. Про управління духовно-учбових закладів, 3. Про управління майном, що належить духовним установам [25, с. 7 - 30].

Отже, всі попередні статті про абсолютну владу єпископів і архієпископа у вирішенні духовних справ ставали лише формальністю. Крім того, в примітках до статей вкотре визначалось, що всі питання мають затверджуватися в уряді, а відносини з Папою проходити перевірку і контролюватися МВС в співпраці з Міністерством іноземних справ.

Отже доведено - друга половина XIX століття для Римо-католицької церкви України стала періодом продовження радикальних змін, які торкнулися всіх сфер її життєдіяльності, включно з територіально-адміністративним устроєм і системою управління духовними справами. Порозуміння між Римом і Росією з приводу облаштування Католицької церкви в імперії, знайдене у 1847 році, виявилось нетривалим. Зухвалі рішення уряду, якими порушувались канонічні права Римо-католицької церкви, одночасно розривали відносини між місцевим католицтвом і Папою

та невпинно погіршували становище католиків в імперії, обмежуючи їх вплив на суспільно-політичний розвиток.

В 60-х роках XIX століття, в результаті значного загострення національно-визвольної боротьби в Польщі та Україні, самодержавство вкотре намагалося шляхом трансформації територіально-адміністративного устрою Римо-католицької церкви обмежити її вплив на суспільні процеси. Серед всіх губерній Російської імперії, за кількістю католиків, що в них проживали, виділялись ряд західних губерній а також Подільська і Волинська губернії, в яких за офіційною статистикою станом на середину XIX століття проживало 236 322 і 130 773 католиків відповідно. Конфесія за чисельністю вірян в регіоні займала друге місце після православної конфесії. Більша частина прихожан, що концентрувалися на території Подільської і Волинської губерній вбачали в Католицькій церкві символ незалежності та носія національних ідей. В умовах загострення національно-визвольного руху, тенденція виявлялась вкрай небезпечною. З метою запобігання розповсюдженню революційних ідей та максимального скорочення кількості вірян і священників - активних носіїв радикальних поглядів, уряд вдався до чергової територіально-адміністративної реформи - 1865 року ліквідовано Кам'янецьку єпархію а її приходи включено до складу Луцько-Житомирської дієцезії. Після ліквідації Кам'янецької дієцезії, кількість приходів Луцько-Житомирської єпархії становила 258. Вже менше ніж за десять років їх стало 244. В наступні роки тенденція до скорочення приходів нікуди не зникла. Місцеве начальство продовжувало ініціювати відповідні заходи. Даний крок дозволяв поетапно скоротити кількість приходів і зробити процес спілкування вірян із представниками католицького священства вкрай незручним. Тобто, в результаті подібних маніпуляцій можливості римо-католицьких священників спілкуватися з вірянами і впливати на їх погляди обмежувались. Також у визначений час остаточно сформувалися всі структури духовного і світського управління РКЦ.

Список використаних джерел та літератури:

1. Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона. - Т.15. — СПб.: Брокгауз-Ефрон, 1895. – 960 с.
2. Попов А. Последняя судьба папской политики в России / А. Попов // Вестник Европы. – 1868. – №1-3, январь. – С.21-119.
3. Бись О. С. Историко-правові аспекти розвитку міжнародної діяльності апостольського престолу / О. С. Бись // Університетські наукові записки. - Хмельницький, 2009. - №3(31). - С. 217-223.
4. Попов А. Последняя судьба папской политики в России / А. Попов // Вестник Европы. – 1868. – №1-3, январь. – С.21-119.
5. Там само.
6. Акты и грамоты о устройстве и управлении римско-католической церкви в империи Российской и Царстве Польском. - СПб.: Тип. II отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1849. – 269 с.
7. Російській державний історичний архів, м. Санкт-Петербург (РДІА). Ф.821. Департамент духовных дел иностранных исповеданий МВД Оп.150. Спр.114. Записки Департамента Духовных Дел о действующих правилах управления Католической церковью в России, 1890 год, 53 арк.
8. Державний архів Саратовської області, м. Саратов (ДАСО). Ф.365. Тираспольская римско-католическая консистория (1853-1918) Оп.1. Спр.1. Указы Римско-Католической Духовной Коллегии за 1853 год, 39 арк.
9. Пономарев В. Митрополиты Могилевские / В. Пономарев // Свет Евангелия. - 2001. - №22 (324). - [Електронний ресурс]. - Режим доступу : http://procatholic.ru/index.php?option=com_content&view=article&id=95:2008-02-18-08-25-48&catid=76:-1917-&Itemid=58
10. ПСЗРИ. Собр. 2-е: В 55 т. – СПб.: Тип. II отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1868. – Т. 41 (1866). – Ч.1.– 1079 с. - №43365. – 05.06.1866. – С.636.
11. Симашкевич М. Историко-географический и этнографический очерк Подолии / М. Симашкевич. – Каменец-Подольский: Тип. наследников Д. Крайза, 1875. – Вип.1. – 529 с.
12. Акты и грамоты о устройстве и управлении римско-католической церкви в империи Российской и Царстве Польском. - СПб.: Тип. II отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1849. – 269 с.
13. Білоусов Ю. Київсько-Житомирська римсько-католицька єпархія. Історичний нарис / Ю. Білоусов. – Житомир: облдрукарня, 2000. – 314 с.
14. Там само.
15. Поліщук О. А. Структура Луцько-Житомирської римо-католицької дієцезії в кінці ХУІІ – на початку ХХ ст. / О. А. Поліщук // Наук. Вісн. Волинського держ. ун-ту ім. Лесі Українки: іст. науки. – 2001. - №10. – С.3-7.
16. Симашкевич М. Историко-географический и этнографический очерк Подолии / М. Симашкевич. – Каменец-Подольский: Тип. наследников Д. Крайза, 1875. – Вип.1. – 529 с.

17. Білоусов Ю. Київсько-Житомирська римсько-католицька єпархія. Історичний нарис / Ю. Білоусов. – Житомир: облдрукарня, 2000. – 314 с.
18. Церковный Римско-Католический указатель для Тираспольской Епархии на 1879 год. – Саратов, 1878. – 112 с.
19. РДІА. Ф.821. Департамент духовных дел иностранных исповеданий МВД Оп.145. Спр. 29. Карта Римско-Католических Епархий, составленная Гириштофтом, 1 арк.
20. Варадинов Н. В. История министерства внутренних дел. В 8 Т. / Н. В. Варадинов. – СПб.: Тип.М-ва внутренних дел, 1862. – Ч.3. Кн.2. – 746 с.
21. Зваричук Е. О. Римо-католицька церква на Поділлі кінця XVIII - початку XX ст.: економічний, суспільний та культурний аспекти 2005 года: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Е. О. Зваричук. - Чернів. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича. — Чернівці, 2005. — 20 с.
22. Центральный державный исторический архив Украины, м. Київ (ЦДІАК). Ф. 422. Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора Оп.53. Спр.353. Дело по записке Чубинского. Очерк ополечения Юго-Западного края, 1874 год, 84 арк.
23. РДІА. Ф.821. Департамент духовных дел иностранных исповеданий МВД Оп.150. Спр.114. Записки Департамента Духовных Дел о действующих правилах управления Католической церковью в России, 1890 год, 53 арк.
24. ЦДІАК. Ф. 422. Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора Оп.528. Спр. - 498. Отчет Подольского губернатора о состоянии Подольской губернии за 1890 год, 40 арк.
25. Собрание законов Российской империи (СЗРИ). – В 34 т. – СПб.: Тип. II отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1857. – Т. 11 (1857). – Ч.1. – 264 с. – Свод учреждений и уставов управления духовных дел иностранных исповеданий христианских и иноверных. – С. 7 – 30.

О.Ваквецкая

Changes in the institutional foundations of the RCC during the period of reforms and counter-reforms in the second half of the nineteenth century

The article analyzes the changes in the administrative-territorial structure of the Roman Catholic Church, the dependence of the internal structure of a confession on state policy, and the consequences of the corresponding reform for the future life of the church.

Key words: *Roman Catholic Church, clergy, Russian government, counter reforms, reforms.*

О.Баковецкая

Изменения институционных основ РКЦ в период реформ и контрреформ во второй половине XIX столетия

В статье проанализированы изменения административно-территориального устройства римско-католической церкви, зависимость внутреннего устройства конфессии от государственной политики и последствия соответствующего реформирования для дальнейшей жизнедеятельности церкви.

Ключевые слова: римско-католическая церковь, духовенство, российское правительство, контрреформы, реформы.

УДК 329(477) «192»

ГОР НИКОЛАЄВ

Діяльність та ліквідація національних партійних утворень УСРР періоду становлення тоталітарної системи першої половини 1920-х років.

В статті, на підставі переважно архівних джерел зроблена спроба аналізу ліквідаційних процесів більшовицької партії відносно національних партійних угруповань України. Визначені основні чинники, що використовувались більшовиками в боротьбі з національною політичною опозицією в період становлення тоталітарної системи. Доведено, що ставлення компартійної влади до національних партій базувалося на ленінській теорії, що поділяла кожну національну культуру на буржуазну і пролетарську. Перша, що не акцентувала увагу на класовому підході, відкидалась більшовиками, навіть якщо політична сила пропагувала соціалістичні гасла. Пролетарськими вважали національні партії, що сповідували комуністичну ідеологію, допомоги яких більшовики потребуватимуть для закріплення власних позицій серед етнічної громади (зокрема Єврейська комуністична робітничка партія «Поалей-Ціон»). До категорії буржуазних, відповідно позбавлених легальних можливостей для функціонування, наприкінці 1919-початку 1920 років підпадають українські осередки соціалістичних партій Вірменії та Польщі («Дашнакцутюн», «Іхтавайр», ППС).

Ключові слова: ранній тоталітаризм, національні організації, більшовицька партія.

Актуальність поданої публікації обумовлена тим, що в сучасних умовах завдання реформування політичної системи й удосконалення

партійно-політичних процесів переходять у розряд першочергових. Тому очевидної актуальності набувають питання дослідження історії формування однопартійної системи в радянській Україні. Це супроводжувалось придушенням будь-яких форм опозиційності, у тому числі відносно партій, у тому числі національних, які дотримувались соціалістичної платформи. Тепер, коли в Україні існує велика кількість політичних партій, громадсько-політичних організацій та рухів, вивчення й переосмислення цих процесів сприятиме забезпеченню гарантії свободи слова, реалізації прав громадян на повноцінну участь у суспільно-політичному житті шляхом делегування представницької функції політичним партіям та організаціям. Все це надає особливу актуальність досліджуваній тематиці.

Піднята проблема знайшла своє відображення в сучасній історіографії. Насамперед відзначимо праці О. Любовець [1], С. Кульчицького [2], в яких аналізуються чисельні питання пов'язані з громадсько-політичними процесами періоду національно-визвольних змагань і першого більшовицького десятиріччя. Миколаївський історик В. Пархоменко, спираючись на широку джерельну базу, насамперед мемуаристику, комплексно розглядає проблему встановлення та утвердження радянської влади, дає оцінку тодішнім політичним перетворенням [3].

Минуле України, як і багатьох інших територій колишнього СРСР, містить у собі цілий комплекс яскравих і драматичних сторінок, які є історичною спадщиною багатьох народів, що одержали в радянський період статус національних меншин. Природним є намагання етнічних груп захистити свої права шляхом згуртування в національні партійні об'єднання. Під час громадянської війни частина лівих національних партій розглядала більшовиків як союзників. Протягом досліджуваного періоду найбільш розвинутими організаційно-структурно були єврейські соціалістичні та комуністичні партії. До початку 1920 року обмежені можливості для

проведення власної роботи мали представники вірменської соціалістичної партії «Дашнакцутюн», Польської соціалістичної партії (ППС).

З встановленням у 1920 році в Україні радянської влади всі законодавчо-політичні важелі, зокрема в національному питанні, опиняються в руках більшовиків. Базовими принципами стають розроблені В. Леніном засади, жорстко критикуючи прояви націоналізму, до якого він відносив не тільки великоруський, а й польський, єврейський, український та інші. Звідси йшло ставлення компартійної влади до національних партій. Ленінська теорія поділяла кожен національний культурний феномен на буржуазну і пролетарську. Перша, що не акцентувала увагу на класовому підході, відкидалась більшовиками, навіть якщо політична сила пропагувала соціалістичні гасла. Пролетарськими вважали національні партії, сповідуючи комуністичну ідеологію, допомоги яких більшовики потребуватимуть для закріплення власних позицій серед етнічної громади.

До категорії буржуазних, відповідно позбавлених легальних можливостей для функціонування, наприкінці 1919 – початку 1920 років підпадають українські осередки соціалістичних партій Вірменії та Польщі.

Серед представників вірменської діаспори, у першу чергу в містах Півдня України, популярністю користувалася національна політична партія, що дотримується соціалістичної орієнтації, «Дашнакцутюн» («Союз»). За даними архівних джерел, її кількісний склад у містах Одеса й Миколаїв досягав 350 чоловік. Партія, як найчисельніша політична організація вірменської діаспори займалась культурними, освітніми, гуманітарними проектами [4].

Її основу становили зайняті в кустарних виробництвах і хлібопеченні громадяни. Організація займалася насамперед культурними й гуманітарними проектами. Два її представники входили в 1919 році в Миколаївську міську раду. Але з огляду на факт підтримки «Дашнакцутюном» Білого руху під час

знаходження в регіоні армії Денікіна, а згодом і скинення в листопаді 1920 року Червоною армією дашнакського уряду у Вірменії, партія оголошувалася «контрреволюційною, націоналістичною, антикомуністичною», внаслідок чого втрачала можливості подальшої легальної діяльності.

У грудні 1920 року київськими чекістами викривається осередок партії «Іхтавайр», до складу якого входило 27 представників вірменської діаспори Києва. Члени організації, крім проведення організаційних зборів, намагалися через друкарні, в «яких працювали вірмени, та підтримуючі їх меншовики», розпочати публікацію власного «газетного бойового листка». Втім, до кінця 1920 року ВУНК закриває всі осередки партії в УСРР, констатує «повне придушення їх діяльності, перехід окремих колишніх партійних активістів-дашнаківців до лав меншовиків...» [5].

Незважаючи на репресії, нелегально партія продовжувала своє існування. В 1924 році проводиться її Загальноросійська та Харківська партійна конференції, на яких обирається Центральний комітет, приймається рішення продовжувати роботу нелегальними засобами. Член комітету А. Міроян конспіративно проводив роботу під псевдонімом «Назар» в містах Харкові та Миколаєві. Головною метою його діяльності становило вербування нових членів, «антирадянська агітація» за відновлення незалежної Вірменської держави. В 1928 році його затримано ОДПУ та засуджено до 6 років заслання до Сибіру [6].

З початку ХХ століття в Україні оформляються політичні гуртки, об'єднані ідеєю відтворення незалежної польської держави. Одним з найвпливовіших з них стає майбутня Польська соціалістична партія. В другій половині 1919 року її осередки діяли при Польському клубі міста Одеси, в Житомирі, Володимир-Волинському та інших населених пунктах УСРР. Після того, як ППС підтримала інтервенцію Польщі до радянської Росії, та у липні 1920 року ввійшла під час радянського контрнаступу до складу коаліційного уряду В. Вітоса, в Україні вона остаточно підпадає до категорії

«контрреволюційна». Однак заради справедливості відзначимо, що під грифом «польська контрреволюція» в службовій документації ВНК України інформація стосовно ППС проходила, починаючи з кінця 1919 року, майже за півроку до початку радянсько-польської війни.

Вже в січні 1920 року ліквідується партійний осередок при Одеському клубі. Надалі заходи боротьби з партією носять репресивний характер. 14 березня 1920 року в Житомирі затримано 5 громадян польської національності (на чолі з керівником групи М. Томашольським) за «розповсюдження та зберігання друкованого органу польської контрреволюційної партії ППС, антирадянську агітація за доцільність перебування міста в складі Волинського воєводства Польщі...» [7]. В результаті проведеної операції чекістами вилучено 87 екземплярів газети «Робітник» («Robotnik»).

2 квітня 1920 року Київським ВУНК за підозрою в членстві в Польській соціалістичній партії затримано 12 осіб. Після триденної перевірки 8 громадян звільнено, четверо «потребують ізоляції, як підозрілі особи» [8].

Особливе непокоєння чекістів викликала концентрація членів польських соціалістичних партій на територіях прикордонних з Польщею земель, зокрема Волині. Ситуацію ускладнювала відсутність в 1920 році чітко визначеного держаного кордону між країнами. Адже, з одного боку існувало створене Польщею в 1919 році Волинське воєводство, паралельно з ним Український радянський уряд вважав ці території своїми. За даними ВУНК в Овручі активно діяли «колишні члени Соціал-демократичної партії Галіції, що в 1919 році влилися до лав ППС. Кількісний склад їх активних членів налічує близько 87 осіб. Партія намагається ввести в оману польське населення краю, виступаючи як провідник буржуазного націоналізму серед польських робітників та селян, є базою для контрреволюційних виступів проти Радянської влади...» [9]. Подібні повідомлення українських чекістів стосуються майже кожного міста Волині. Втім, остаточному знищенню

польських партій Волині завадить як нестійке становище більшовиків у даній місцевості, так і підписання 18 березня 1921 року Ризького договору, згідно з яким за Польщею зберігався контроль над українськими землями по річкам Збруч і Горинь.

Істотну роль у господарській і суспільно-політичний розвиток України внесли представники єврейської громади. Активну участь брали євреї і в політичному житті країни. Серед національних партій та рухів, що функціонували у досліджуваній період в УСРР, найбільш масовими та дієвими були саме єврейські. Ще до більшовицького перевороту 1917 року єврейські організації займали особливе місце серед національних політичних партій соціалістичного напрямку. Офіційна політика уряду Росії, націлена на обмеження цивільних прав єврейського народу призвела до того, що багато представників єврейської діаспори виявилися в опозиції до самодержавного режиму, поповнюючи найбільш радикальні, в тому числі марксистські організації.

У 1880-1890-х роках почали формуватися національні єврейські партії. Особливе місце серед них займала соціал-демократична партія єврейських ремісників і робітників, що утворилася у вересні 1897 року (Бунд).

Єврейська діаспора щиро вітала повалення царизму в березні 1917 року, оцінюючи це як велику перемогу, що означала кінець їхнього гноблення й початок нової ери відродження. Одним з перших заходів, запроваджених Тимчасовим урядом, було припинення дії антисемітського законодавства старого режиму: 650-ти законів, що так чи інакше обмежували цивільні права єврейського населення. Втім, вже тоді в єврейському середовищі відчувався істотний вплив лівих ідей. На проведеній у квітні 1917 року Московській конференції Єврейської соціал-демократичної робітничої партії було ухвалене рішення «відмовитись від усяких коаліцій з буржуазією та віддати всі сили на боротьбу зі світовим імперіалізмом» [10].

Більшовицький переворот 1917-го не всі представники лівих єврейських організацій прийняли позитивно. У багатьох з них подальший розвиток відносин з радянською Росією складався неоднозначно. Про це говорить доля післяреволюційного «Бунду», післяреволюційні події в якому призвели до розколу в його лавах та «добровільного» злиття із РКП(б). При цьому колишніми членами «Бунду» відкрито висловлювалась занепокоєність подальшою долею єврейського руху, через «Повну асиміляцію з більшовиками, що унеможлиблює вільне висловлювання думок представників всієї єврейської діаспори, а не тільки прибічників РКП(б)»[11].

Суперечливі стосунки з більшовиками в цілому являлись характерними для єврейських соціалістичних сіоністських сил. Зокрема, певну роль в житті єврейської громади відігравала Сіоністська соціалістична партія. Організаційне оформлення її відбулося в травні 1920 року в Харкові. В цей час на з'їзді організації «Цейрей Ціон» відбувся розкол, внаслідок чого ліве партійне крило, яке ідеологічно підтримувало II Інтернаціонал, оголосило себе Сіоністською соціалістичною партією. Втім, враховуючи факт неприйняття сіоністської ідеології радянською владою, легалізувати діяльність новоствореній силі не вдалося. Незважаючи на наявність напівлегальних осередків в таких місцях УСРР, як Одеса, Єлизаветград, Миколаїв, Кременчук, Катеринослав, Харків, партія переслідувалась як правлячою владою, так і критикувалась офіційними єврейськими організаціями.

Репресії проти єврейських сіоністських організацій мали суто політичний характер. Обвинувачення висувались без доведення фактів та посилянь на відповідні законодавчі акти. Згідно з партійною постановою, при Всеросійській надзвичайній комісії створена група боротьби з єврейською контрреволюцією. Ще в серпні 1919 року обшуки та арешти пройшли в усіх партіях та інших єврейських організаціях, які вважались сіоністськими.

Звіт ОДПУ УСРР за 1925 рік наступним чином характеризує становище єврейських сіоністських партій України на початку 1920-х років: «Сіоністські партії мали на Україні величезний ріст і розгалуження в понад 3000 населених пунктах, із значним впливом на прошарки працюючих, особливо на дітей та молодь...» [12].

Остаточне рішення про силову ліквідацію ССП прийнято після проведення в лютому 1924 року в Ленінграді нелегального IV з'їзду партії, по закінченні якого активісти розповсюдили листівки з обвинуваченнями більшовицької влади в терорі та насильстві. Після цього, на території УСРР чекістами заарештовано близько 2 тисяч сіоністів-соціалістів, частину з яких заслано до Сибіру та Казахстану, але переважна більшість відпущена під підписку про припинення політичної діяльності. В подальшому їм буде надана можливість емігрувати до Палестини, що позиціонувалось радянською владою не тільки як прояв доброї волі, а й внесок СРСР у міжнародне вирішення єврейського питання [13].

У березні 1921 року самоліквідувалась нечисельна Єврейська комуністична спілка (Комфербанд), яка двома роками раніше оформилась в окрему політичну партію з лівих елементів Бунду. Частину членів Комфербанду прийнято до КП(б)У за індивідуальними заявами [14].

Захопленість комуністичними ідеями частини єврейського середовища знайшла своє практичне відображення в серпні 1919 року створенням Єврейської компартії «Поалей-Ціон». В Україні ЄКП ПЦ активно розгорнула діяльність під час денікінської окупації. Наприкінці січня 1920 року в партії відбуваються організаційні перетворення. Українське центральне бюро ЄКП ПЦ переформатовано в Український головний комітет ЄКП ПЦ. Партія прагнула брати участь у єврейських секціях при наркоматах освіти та інших радянських установах. В Україні ЄКП ПЦ мала губернські комітети, Лівобережне та Правобережне бюро, повітові комітети та групи. Головний Комітет ЄКП ПЦ видавав часопис «Комуністіше ворт». Деякі місцеві

осередки також видавали власні друковані органи, наприклад Чернігівський губком ЄКП – щотижневу газету «Коммунистическая мысль».

ЄКП «Поалей-Ціон» з перших днів свого існування намагалась не тільки зайняти своє місце в комуністичному русі, а й вибудувати відносини з союзними партіями. У внутрішньопартійному циркулярі № 2 від 14 січня 1920 року окреслюються відносини з іншими комуністичними партіями. Серед національних сил особливо відзначається партія УКП (боротьбистів). Саме з ними ЄКП першочергово вступила в тісний контакт на місцях, як «найбільш близьку ідеологічно партію». Набагато складнішими виявились відносини з більшовиками, чия позиція викликала в ЄКП здивування. Київський губернський комітет КП(б)У видав циркуляр № 5, згідно з яким «Єврейська комуністична партія лише за назвою є такою. Насправді вона знаходиться на позиціях націоналізму. Через що, всім місцевим організаціям слід відмовити ЄКП в наданні фінансової, або моральної допомоги. Доручайте Єврейським секціям вести проти ЄКП безпощадну боротьбу...» [15].

Конфронтація між провладною Єврейською секцією та ЄКП «Поалей-Ціон» загострювалась починаючи з 1920 року, охоплюючи різноманітні сфери громадсько-політичного життя. В зверненні Центрального комітету ЄКП до місцевих осередків від 10 грудня 1920 року йшлося про: «Зростання авторитету нашої організації, як в політичному, так і в організаційному плані (доказом чого є, наприклад, утворення в Харківській раді нашої фракції у складі 10 осіб, посилення партійного апарату в Києві та низці міст Правобережжя) змусили Євсекцію вести з нами брудну та відчайдушну боротьбу... Їм вдалося прийняти спеціальний циркуляр, в якому наша партія трактується «шовіністичною», з якою не можна мати справу...» [16].

Дезорієнтація в питаннях подальшого розвитку викликали в партії внутрішню кризу. В червні 1921 року ЄКП ПЦ звернулася до ЦК РКП(б) з пропозицією розпочати перемовини про об'єднання. Непримиренна позиція

правлячої партії змусила третій Всеросійський з'їзд ЄКП ПЦ, який відбувся у грудні 1921 року, прийняти рішення про ліквідацію партії. Члени ЄКП ПЦ приймалися до РКП(б) на індивідуальній основі. Праве крило ЄКП ПЦ перейменоване у Єврейську робітничу компартію. Саме вона отримає від єврейського відділу Наркомату національностей легалізацію та проіснує на протязі 1920-х років [17].

В першій половині 1920-х років єврейські комуністи здобули певних успіхів, насамперед на Правобережній Україні, про що йдеться в відповідних партійних звітах ЄКРП. У Бердичеві робота йшла достатньо жваво. З'явилися перспективи праці в культурних установах. ЄКРП організовує артіль з виготовлення мішків. Проводиться боротьба з сіоністами, що отримали вплив в деяких артілях міста. Значна кількість єврейських робітників міста Прилуки сконцентрована на тютюновій фабриці. Проводиться робота щодо їх об'єднання в ЄКП. На жаль, для проведення більш ефективної роботи в даному напрямку, партії не вистачає досвідчених агітаторів. У Малині на протязі місяця проведено два мітинги, одне зібрання та один політичний суд над сіонізмом [18].

Складнішою ситуація виглядала на Лівобережжі. В Харкові із закриттям партійної школи кількість відповідальних співробітників значно скоротилася. Незважаючи на репресії, що проявилися у ліквідації Клубу ЄКП по вулиці Московська 16, партія знаходить можливості для зустрічей як власних членів, так і бесід з безпартійними єврейськими робітниками [19].

На Полтавщині та Катеринославщині вся робота з різноманітних причин (хвороби, переїзди та інше) лежить на вкрай вузькому колі осіб. Загалом, все Лівобережжя гостро потребує кадрового посилення.

Втім, існування навіть цілком лояльних до офіційної влади партійних утворень перешкоджало диктатурі «перемігшого пролетаріату». Ще 29 березня 1923 року Політбюро ЦК РКП(б) надало санкцію ДПУ на «провадження в державному масштабі» масових арештів, обшуків та чисток щодо меншовиків, бундовців та поалей-ціоністів.

У 1925 році Харківський та Одеський осередок ЄКП обвинувачували владні структури в «Поступовому придушенні діяльності...Матеріали нашого центрального щомісячного органу «Єврейська пролетарська думка» затримуються владою на кілька місяців, редагування матеріалів в цьому виданні носить характер або повної заборони, або фальсифікації авторської думки...» [20].

Трансформація суспільно-політичного ладу держави в бік жорсткого авторитаризму другої половини 1920-х років зумовила перехід питання про закриття ЄКП з дискусійної в практичну сферу. 15 червня 1927 року за підписом заступника голови ОДПУ Г. Ягоди до Політбюро комуністичної партії направляється службова записка, де пропонується: «В зв'язку з активізацією діяльності Єврейської комуністичної робітничої партії прошу ЦК вирішити питання про її подальше існування...Оскільки в єврейських масах ця партія маловпливова, її ліквідація відбудеться непомітно та не викличе ніяких протестів...» [21].

Отже, процеси ліквідації національних партій в радянській Україні повторювали загальносоюзні тенденції. Більшовицька позиція по недопущенню існування політичної конкуренції та жорсткого відношення до тих політичних сил, які не підтримували більшовиків у різні періоди громадянської війни, підлягали знищенню. Всі партії, які були не згодні з їхньою позицією й мали свій власний погляд на майбутнє країни, автоматично зараховувались в розряд супротивників, з якими більшовики розпочали розправлятися в міру зміцнення своїх позицій. Внаслідок цього протягом першого більшовицького десятиріччя втратили можливість для легального існування всі діючі до того в УСРР національні партії.

Список використаних джерел та літератури:

1. *Любовець О. М.* Українські партії й політичні альтернативи 1917–1920 років: Монографія. / Олена Миколаївна Любовець. – К.: Основа, 2005. – 311 с.
2. *Кульчицький С.В.* Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928) / Станіслав Владиславович Кульчицький - Київ: Основи, 1996.- С. 242-251.
3. *Пархоменко В.А.* Миколаїв рік 1917. Нариси суспільно-політичного життя / Владислав Анатолійович Пархоменко – Миколаїв: Іліон, 2017. – 182 с.
4. *Галузевий Державний архів Служби безпеки України (далі - ГДА СБУ).* – Ф. 13.- Спр. 425. - Арк. 7.
5. *ГДА СБУ.- Ф. 13.- Спр. 425.- Арк. 7-8.*
6. *Державний архів Миколаївської області - Ф.Р-5859. - Оп.1. - Спр. 5753. - Арк. 59-61.*
7. *ГДА СБУ.- Ф. 13.- Спр. 425.- Арк. 11.*
8. *ГДА СБУ.- Ф. 13.- Спр. 425.- Арк. 12.*
9. *ГДА СБУ.- Ф. 13.- Спр. 425.- Арк. 13.*
10. *Державний архів Одеської області (далі – Держархів Одеської обл.). - Ф.П-41. - Оп.1. - Спр. 3. - Арк. 32-34.*
11. *Держархів Одеської обл.- Ф.П-41. - Оп.1. - Спр. 8. - Арк. 9.*
12. *Держархів Одеської обл.- Ф.П-3. - Оп.3. - Спр. 303. - Арк. 45.*
13. *Найман О. Я.* Діяльність єврейських партій та об'єднань у розбудові національного життя в Україні (1917–1925): автореф. на здоб. наук. ступеня канд. політ. наук: спеціальність 23.00.05 – Етнополітологія та етносторонство / Олександр Якович Найман – Київ, 2000 р.– с. 11-12.
14. *Кульчицький С. В.* Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928 рр.) / Станіслав Владиславович Кульчицький.– К. : Основи, 1996.– С. 245.
15. *Держархів Одеської обл.- Ф.1. - Оп.1. - Спр. 158. - Арк. 24.*
16. *Держархів Одеської обл.- Ф.П-41. - Оп.1. - Спр. 1. - Арк. 4-5.*
17. *Найман, О.Я.* Еврейские партии и организации в Украине (1917–1925 гг.) / Найман Олександр Якович – Киев, 1998.– с. 39-40.
18. *Там само.- С. 102-103.*
19. *Там само.- С. 106.*
20. *Держархів Одеської обл.- Ф.П-3. - Оп.3. - Спр. 303. - Арк. 29-31.*

21. Найман, О.Я. Еврейские партии и организации в Украине (1917–1925 гг.) / Найман Александр Якович – Киев, 1998.– с. 152.

In the article, on the basis of mainly archival sources, an attempt was made to analyze the liquidation processes of the Bolshevik Party in relation to the national party groups of Ukraine. The main factors used by the Bolsheviks in the struggle against the national political opposition during the formation of the totalitarian system were determined. It was proved that the attitude of the Communist Party to the national parties was based on the Leninist theory, which divided each national culture into bourgeois and proletarian. The first one that did not focus on the class approach was rejected by the Bolsheviks, even if the political force propagated socialist slogans. The national parties that professed the communist ideology, which the Bolsheviks would need to consolidate their positions among the ethnic community (in particular, the Jewish Communist Workers' Party Poalei-Zion), were considered proletarian. In the late 1919s-early 1920s, Ukrainian branches of the socialist parties of Armenia and Poland ("Dashnaktsutyun", "Iktaavir", PPS) fall into the category of bourgeois, respectively, devoid of legal opportunities for functioning.

Key words: *Early totalitarianism, эсеровские organization, the Bolshevik party.*

В публикации, на основе преимущественно архивных источников предпринята попытка анализа ликвидационных процессов большевицкой партии по отношению к национальным партийным организациям и объединениям Украины. Определены основные факторы, которые использовались большевиками в борьбе с национальной политической оппозицией в 1920-х годах. Доказано, что отношение компартийной власти к национальным партиям базировалось на ленинских концепциях, разделявших национальную культуру на буржуазную и пролетарскую, исходя из чего партии и объединения декларировавшие коммунистическую идеологию определенный промежуток времени использовались большевиками для закрепления собственных позиций среди этнических общин, в то время, как силы определенные как «буржуазно-националистические» лишались возможности легального функционирования с конца 1919 – начала 1920-го года.

Ключевые слова: *ранний тоталитаризм, национальные организации, большевистская партия.*

УДК 94 (477)
ВІКТОР ДОКАШЕНКО
м. Бахмут

v.m.dokashenko@ukr.net

ПРОФСПІЛКИ «ВІДЛИГИ» В ПОЛІТИЧНІЙ РЕТРОСПЕКТИВІ РЕФОРМИ УПРАВЛІННЯ

Метою дослідження є виокремлення та аналіз політичної складової участі професійних спілок у реорганізації управління промисловістю та будівництвом, що була здійснена владою «відлиги». Доводиться, що ключову роль у її проведенні відігравали профспілки, які функціонально забезпечували підтримку, як матеріального виробництва, так і сфери споживання. За основу концептуального підходу взято поетапний, а не наскрізний, як пропонують деякі науковці, розвиток кожного з повоєнних етапів. Визначено, що влада «відлиги» в основу своєї стратегії поклала курс на розвиток соціальної сфери, що забезпечувало їй максимальні політичні дивіденди.

Ключові слова: «відлига», планова система, профспілки, раднаргоспи, реформа управління, соціальна сфера, тоталітарна система.

Цією статтею розпочинається цикл публікацій, присвячених діяльності масової громадської організації – профспілок – у царині матеріального виробництва. Зміна парадигми управління промисловістю та будівництвом, що визначена як предмет дослідження, виступала серцевиною реформаторських спроб. При цьому її заміна мала відбутися в умовах недоторканості тогочасного догмату – збереженні громадської форми власності на засоби виробництва. Радянська економіка, позбавлена будь-якої конкуренції та вибудована на директивному фундаменті управління, все більше втрачала такий традиційно важливий компонент свого функціонування як матеріальна зацікавленість товаровиробника в результатах своєї праці. Відсутність необхідного механізму його (компонента) корекції змушувала державу замінювати його уявним сурогатом, що отримав назву «участь трудівників в управлінні виробництвом». Його джерелом був формальний бік власності на засоби виробництва, адже формально засоби виробництва дійсно були оголошені власністю всього народу.

Намагаючись виробити ефективний механізм управління, правляча партія вишукували все нові й нові форми ефективної участі в цьому процесі

широких верств трудящих. При цьому принагідно зазначимо, що з теоретичної, а ще більше з політичної точки зору, все виглядало досить логічно: власники в особі самих робітників управляють своєю власністю. Для влади це була дуже зручна позиція, оскільки виправдовувала практично всі її силові дії, включаючи й жовтневий переворот 1917 року. У будь-який момент їх можна було подати як захист власності народу, яка в усьому цивілізованому світі визнана священною. Однак, ця досить приваблива формула годилася хіба що для пропагандистських акцій і виявилася абсолютно нежиттєздатною в повсякденному житті. «Широкі маси» виявилися абсолютно не готовими для виконання цієї місії. Виникла ситуація, за якої влада не могла відмовитися від основоположного економічного принципу і, одночасно, «власники» засобів виробництва виявилися не готовими до управління тим, що вони, власне, «завоювали». Отже, за логікою, повинна була з'явитися третя сила, яка б, якщо не фактично, то хоча б політично, допомогла звести врешті-решт теоретичні викладки з практикою життя. З'являється, а потім і «вдосконалюється» ленінська концепція профспілок як «школи комунізму», покликаної готувати робітників і службовців до управління.

На час «відлиги» припала серйозна криза системи управління. Звичайно, вона була помітна й раніше, ще за часів сталінщини. Однак, лише після XX з'їзду КПРС, коли політична боротьба між прибічниками ортодоксального сталінізму і новою владою загострилася вкрай, з'явилася можливість поставити реформу управління в червоний кут політичного протистояння. Тепер нова влада могла поставити у вину своїм політичним опонентам будь що, включаючи бездіяльність, неефективність управління, теоретичне відставання та багато інших гріхів. У такий спосіб реформування системи управління перетворювалося на важливий інструмент політичного протистояння.

З огляду на зазначене, а також зважаючи на те, що поставлена проблема є складовою системи тоталітарних відносин, наслідків якої ми

безуспішно намагаємося позбутися вже більше як чверть століття, варто було б сподіватися на достатньо високий рівень зацікавленості істориками цією проблемою. Тим більше, що цього потребує й нинішній стан економіки України, який характеризується поглибленими процесом деіндустріалізації з усіма її негативними для суспільства соціальними наслідками. Втім, незважаючи на помітну наукову та практичну значущість, анонсовану тему навряд чи можна визнати такою, що користується хоча б якоюсь популярністю серед колег-істориків. У зв'язку з цим варто хіба що акцентувати увагу на достатньо новому дослідженні А. М. Русначенка «Нариси новітньої історії України». Віддаючи належне аналізу епохи, проведеного дослідником, і навіть знаходячи спільні точки дотику з ряду питань, як то, наприклад, пріоритетний розвиток економіки групи «А» перед групою «Б» за часів правління М. С. Хрущова [12, с. 153], який піддається сумніву деякими істориками [2], разом із тим, ми принципово не можемо погодитися з підходом до викладу матеріалу, точніше, з його наскрізною подачею від середини 50-х і аж до середини 80-х рр. минулого століття. Ми обстоюємо позицію аналізу кожного окремо взятого етапу, будь то «відлига», «застій» чи «перебудова». Це пояснюється аж ніяк не якоюсь особливою симпатією автора до постаті М. С. Хрущова, Л. І. Брежнєва чи М. С. Горбачова.

У своїх міркуваннях ми виходимо з того, що радянська тоталітарна система, яка перебувала поза межами будь-якої внутрішньої конкуренції, в тому числі й політичної, в межах кожного з етапів консервувалася та залишалася закостенілою впродовж кожного з них на дуже тривалий час. При цьому, в силу своєї специфіки вона була закритою до свіжих ідей, думок і поглядів, що з року в рік збільшувало гальмівний ефект у її розвитку. Втім, вона потребувала його не менше, а навіть більше порівняно з іншими діючими на той час політичними системами. Радянська політична й господарська структури мусили трансформуватися відповідно до умов світового розвитку.

Єдина можливість такого якісного стрибка могла бути здійснена лише після зміни політичного лідера. Кожний новий очільник, намагаючись утвердитися на руїнах своїх попередників, змушений був принести зі своєю командою й нові ідеї. Так, у політичному протистоянні зі сталіністами побачили світ реформи М. С. Хрущова. Після його відставки з'явилася реформа, названа в народі Косигінською. Абсолютно нові ідеї були привнесені політичною командою М. С. Горбачова. Отже, кожен з етапів демонстрував нову якість, що виражалася у відповідних реформаційних заходах, про що нами вже зазначалося раніше. Звичайно, всі вони були обмежені і не торкалися основоположних засад системи. Вочевидь, що, аналізуючи етапи повоєнного розвитку радянської моделі тоталітаризму, ми маємо справу з особливим видом соціальної мімікрії, яка дозволяла їй пристосуватися до нових умов. Такий підхід важливий ще й тим, що дає можливість не лише констатувати нежиттєздатність системи, а й довести неминучість її краху. Розглядаючи ж названі епохи наскрізно, як одне ціле, що пропонується автором Нарисів, ми втрачаємо особливості кожної з них. Особливе ж, як відомо, з філософської точки зору виступає сполучною ланкою між одиничним і загальним. Воно деталізує історичний процес, дозволяє розглядати його в багатовимірній проекції, надаючи йому значно реалістичніших рис.

Метою цієї статті є виокремлення й аналіз політичної складової участі наймасовішої організації трудящих у реорганізації управління промисловістю та будівництвом, здійсненої в добу «відлиги». Відповідно до мети планується визначити основу політичної стратегії «відлиги», попередньо проаналізувавши вже існуючі гіпотези її творення. Враховуючи політичний характер теми дослідження, а також те, що його предметом постають професійні спілки, які були важливою частиною тогочасної політичної системи, а також беручи до уваги факт визнання ними своєї політичної підпорядкованості партії влади, вважаємо за доцільне

здійснювати його в межах форм та методів, характерних для політичної історії.

Серцевиною реформи управління став Закон Союзу РСР «Про подальше вдосконалення організації управління промисловістю та будівництвом», датований 10 травня 1957 р. Вироблення його основних концептуальних положень йшло традиційним шляхом через прийняття постанов ЦК КПРС. Початок цієї роботи було покладено в рішеннях грудневого (1956 р.) Пленуму ЦК КПРС, на якому разом із версткою шостого п'ятирічного плану розглядалося питання покращення керівництва народним господарством. На першому плані не без підстав опинилися проблеми планування народного господарства. Тут стан справ був дійсно кепським. Пройде декілька місяців і заступник Голови Ради Міністрів СРСР О. І. Косигін, оцінюючи якість останньої п'ятирічки з точки зору фахового плановика на партійному Пленумі заявить: «Ми повинні відзначити, що серйозного п'ятирічного плану в нас немає, ми знаємо, що і в минулому не було п'ятирічного плану, який би був доведений до заводу, фабрики» [13, с. 207]. І хоча в рішеннях Пленуму червоною ниткою проходила ідея вдосконалення планування, водночас простежувалася й думка щодо необхідності вдосконалення системи управління, яка знаходилася на дотичній дистанції від проблеми планування. У Постанові йшлося про необхідність децентралізації управління, забезпечення координації всередині економічних районів, усунення зайвих управлінських ланок, розширення прав союзних республік тощо. Однак, про кардинальні зміни в управлінні в ній ще не йшлося. Зокрема, у Постанові також наголошувалося на необхідності розширення прав міністерств, які, як відомо, невдовзі будуть зруйновані. Це говорить про те, що в вищих ешелонах влади станом на грудень 1956 р. ще не було вироблено програми цілісного реформування. Профспілкам у цій постанові, крім традиційної функції масовика-витівника, відводилася серйозна роль в управлінні підприємствами. Вимагалось підвищити їх роль у розробці та виконанні промфінпланів підприємств, у

нормуванні й організації праці, покращенні техніки безпеки, вирішенні питань житлового будівництва тощо [1, с. 152–153].

Важливу, якщо не вирішальну, роль у реформі управління відіграла Постанова лютого (1957 р.) Пленуму ЦК, якою мотивувалася необхідність її проведення. На перший план виходила необхідність знищення відомчих бар'єрів, що були наслідком профільного характеру міністерств. Своє міркування з цього приводу М. С. Хрущов виклав у відомій записці до Президії ЦК КПРС майже напередодні Пленуму ЦК. Відповідаючи на власне питання про причини вад управління він писав: «Мені здається, що головне полягає в централізації управління, що склалося за багато років, роздробленості керівництва промисловими підприємствами і будовами між чисельними міністерствами і відомствами...» [4, с. 523]. Існуючій системі управління ставилося також у провину те, що вона гальмувала ініціативу партійних, радянських, та профспілкових органів у господарському будівництві та стримувала їх ініціативу в мобілізації сил на більш повне і правильне використання місцевих резервів і можливостей. Керуючись цими міркуваннями, постановою рекомендувалося замість старих форм управління запропонувати нові, за яких би «більш повно поєднувалися конкретне та оперативне керівництво по економічним районам з суворим дотриманням централізованого планового начала в масштабах країни» [5, с. 172–173]. Президія ЦК КПРС та Рада Міністрів СРСР мали винести конкретні пропозиції на розгляд Верховної Ради СРСР.

Питання було внесене на розгляд сьомої сесії Верховної Ради, яка 10 травня того ж року оформила його у вигляді Закону. Ним скасовувалось 10 загальносоюзних міністерств, функції чотирьох міністерств були почали виконувати два. Одночасно скасовувалось 15 союзно-республіканських міністерств. Законом визначалося, що управління промисловістю та будівництвом повинно було здійснюватися за територіальним принципом на основі економічних адміністративних районів, які створювалися на підставі

рішення Верховної Ради союзних республік [6]. В Українській РСР було створено 9 раднаргоспів замість 11 ліквідованих міністерств [12, с. 149].

Заради справедливості слід зазначити, що зміна чисельності міністерств мала місце й раніше, починаючи від часу їх створення в 1946 р. Як зазначає дослідниця проблеми Т. І. Щербакова, з 1953 р. і по 1957 р. включно їх кількість змінювалася майже щорічно. Мало місце й почергове скорочення чи, навпаки, зростання міністерств союзних або союзно-республіканських. Непоодинокими були й випадки переміщення разом з ними (або без них) і певної кількості підпорядкованих їм підприємств. Посилаючись на думку іншого історика В. А. Єжова, дослідниця стверджує, що напередодні реформи управління влада зіткнулася з кризою директивного керівництва, яка мала різноманітні вияви: від зниження темпів зростання економіки з 13,7% у 1954 р. до 10,7% у 1956 р. і аж до наростання грошової емісії з 5,5 млрд. рублів у 1956 р. до 6,5 млрд. у 1957 р. та від відчутного дефіциту палива до системних хиб у плануванні [13, с. 207].

Криза директивного управління була серйозним випробовуванням, що випало на долю нової влади. Вона, хоч і опосередковано, але помітно впливала на політичні процеси. Її подальше наростання загрожувало неабиякими ускладненнями політичного характеру. Очільникам «відлиги» треба було негайно усунути кризу управління, яка була на совісті їх нинішніх опонентів, які зараз лише зі сторони спостерігали за зусиллями своїх політичних суперників. Втім, зазначене нами не розглядається як основний політичний чинник, що обумовив реформу управління, хоча, на нашу думку, його слід розглянути в деталях. До цього нас підштовхують також висновки одного з дослідників «відлиги» О. В. Пижикова. На його думку, Хрущовський переворот викликав організаційне протистояння двох нещодавніх соратників, які пропонували два різні підходи до розбудови владного устрою в країні. Це були Г. М. Маленков і М. С. Хрущов. Перший акцентував увагу на пріоритетній значущості Ради Міністрів, а останній – на ЦК КПРС [11, с. 317]. У перспективі кожен з цих підходів вів до формування

різних моделей влади. Підхід Г. М. Маленкова, на нашу думку, з серйозною попередньою корекцією потенційно міг привести до формування влади, в якій пріоритети були б зміщені в бік фаховості. Зазначимо, що одного разу він це вже довів, замахнувшись чи не на основний економічний постулат тодішніх теоретиків, запропонувавши змінити пріоритети між групами виробництва «А» та «В». У підході М. С. Хрущова превалювали політичні мотиви, спрямовані, фактично, на заміну культу особи вождя культом народних мас, очолюваних партією. Власне, це він і продемонстрував за роки свого перебування на чолі держави.

Отже, О. В. Пижиков прямо розглядає реформу управління як частину політичного процесу. І логіка в цьому, безперечно, є. Руйнуючи міністерства, які знаходилися в столиці, він значно послаблював позиції Г. М. Маленкова, позбавляючи його підтримки з боку своїх ставлеників. Причому, М. С. Хрущов не оголошував їм війни. Вчорашніх міністрів, їх заступників та інших посадовців вищої міністерської ланки він переміщував в провінцію, призначаючи їх на керівні посади в раднаргоспи та, водночас, видаючи цей процес за знак високої довіри до них з боку влади. Ця тенденція мала місце як в центрі, так і в республіках. Намагаючись підтвердити цю гіпотезу, ми без особливих зусиль знайшли необхідні факти на рівні Української РСР. Наприклад, відповідно до ухвали Ради Міністрів УРСР головою Вінницького раднаргоспу було призначено заступника Міністра продовольчих товарів В. В. Япаскурта. Раднаргосп об'єднував майже півтори тисячі підприємств і будов, на яких працювало 84,4 тисячі робітників і службовців Вінницької та Хмельницької областей. Невдовзі його було обрано членом бюро Вінницького обкому партії [10, с. 221].

Останнє зайвий раз підтверджує виваженість обраного М. С. Хрущовим підходом до реформування системи управління. Потрапляючи в обійми місцевої партійної влади, будь-який призначенець з центру, на якій би високій посаді в раднаргоспі він не перебував, зразу ж потрапляв під контроль партійного апарату. Нам уже доводилося писати про те, що в ході

підготовки XX з'їзду КПРС новий партійний лідер значно оновив склад керівних органів місцевих партійних організацій за рахунок своїх прихильників. За нашими підрахунками, станом на 1 березня 1956 р. майже чверть партійних працівників, включаючи секретарів обкомів партії, перших та других секретарів міськкомів та міських райкомів партії, перших та других секретарів сільських райкомів – це були люди, обрані на посади за часів М. С. Хрущова. Ще біля 50% цього контингенту партпрацівників перебували на них від 1 до 3 років. Таким чином, за час свого перебування біля партійного керма він примудрився змінити на теренах України біля 75% партійного апарату [3, с. 215]. Ця цифра має принципове значення для окресленої нами теми. По суті, вона констатує, що керівництво всіх 9 раднаргоспів зразу ж після свого призначення опинилося під прицільним контролем партійної влади на місцях. З урахуванням цієї обставини, призначення Першим секретарем на ключові посади в раднаргоспи своїх вчорашніх опонентів були не спряжені навіть з щонайменшим ризиком.

Отже, без достатньо прискіпливого аналізу здається, що ідея О. В. Пижикова не позбавлена сенсу. По-перше, політичний конкурент на владу позбавлявся підтримки з боку міністерських працівників. По-друге, потенційна опозиція практично безконфліктно переміщалася на периферію, де негайно опинялася під пильним наглядом партійного контролю місцевих партійних функціонерів. Домогтися такого результату в Москві було б значно важче. По-третє, по всій території Союзу створювалося міцне професійне промислове лобі, на яке можна було розраховувати у випадку загострення політичного протистояння в центрі. Крім того, вирвані зі звичного для себе політичного середовища, залишившись без підтримки колег по цеху, без зв'язків, а також виведені з прямого впливу свого патрона, вони залишалися один на один з партійними функціонерами на місцях. За цих обставини жоден із вчорашніх міністерських чиновників не представляв для нової влади щонайменшої загрози.

Отже, такий варіант розвитку подій мав право на життя, хоча, водночас, він створював і високий рівень вірогідних економічних ризиків у випадку невдалого проведення реформи. Їх наслідком могло бути посилення соціальної напруженості. Остання настільки б знизила вагу набутих політичних дивідендів, що мимоволі постало б питання про доцільність її проведення. Крім того, сама реформа не давала владі жодних гарантій її безбідного політичного майбутнього. Мимоволі виникає питання, а чи варто було розвалювати всі міністерства, щоб отримати сумнівні політичні вигоди? Але значно більше у нас викликають сумніви не наведені вище аргументи. Значно більше нас бентежить вузькість соціальної бази, на яку при такому варіанті розвитку подій могли спиратися реформатори «відлиги». На нашу думку, вона була абсолютно непридатна для масштабної, всеохоплюючої стратегії, що йшла на зміну сталінській. У кращому випадку вона могла відіграти певну роль, наприклад, при спробі здійснення державного перевороту, скажімо, ще десь до ХХ з'їзду партії. Але після нього, коли вже чітко була вибудована стратегія постсталінського поступу країни, опертя на такий хисткий соціальний фундамент не можна вважати виправданим. З огляду на останню обставину, припущення О. В. Пижикова щодо політичного компоненту реформи управління не видається нам переконливим.

На наш погляд, М. С. Хрущов обрав єдино правильний курс, який дозволяв здобути політичний зиск у максимальному розмірі. В його основу було покладено інтереси не вузької когорти столичних управлінців, а інтереси багатомільйонних мас трудящих. На ХХ з'їзді він декларував обширну програму соціального розвитку, яку вже в наші часи деякі історики прийняли за процес «соціалізації» економіки. Вибір нового очільника з усіх точок зору був безпрограшним, що пояснюється величезним відставанням соціальної сфери, спричиненим помилками, допущеними у добу сталінізму. «Відлига», яка вибудовувалася на зовнішньопоказовому запереченні сталінізму як методу розбудови держави, виголошенням програми

соціального розвитку відразу повинна була знайти собі мільйони прихильників. Це й була та політична підтримка, якої так потребувала нова влада. У своїй доповіді на доленосному для себе ХХ партз'їзді головний ініціатор «відлиги» озвучив основні її положення. Вона включала підвищення мінімальної заробітної плати, скорочення робочого дня, збільшення виплат за рахунок Державного соціального страхування, включаючи виплати по вагітності та пологам, а також допомоги матерям-одиначкам, реформування пенсійного забезпечення, включаючи й призначення пенсій колгоспникам. До цього, вочевидь, варто додати широку програму житлового будівництва, покращення медичного обслуговування, розвиток санаторно-курортної справи та системи літнього відпочинку дітей.

Нами ця програма розглядається не інакше як пряма апеляція М. С. Хрущова до широких верств трудящих, а не до вузької когорти управлінців вищого рангу, як це впливає з позиції В. О. Пижикова. З цієї точки зору така постановка питання видається нам значно переконливішою. Не варто, мабуть, якимось особливо наголошувати на тому, що радянська пропаганда виявила неабияку спритність та винахідливість для того, щоб вичавити з неї максимум політичних дивідендів. Питання вирішення соціальних проблем так часто й так глибоко обговорювалося в суспільстві, самопідігриваючись ефектом очікування, що в це повірили навіть сучасні історики. Зокрема, в одній із колективних праць знані на теренах України вчені стверджували, що «соціалізація» економіки передбачала зміну співвідношення темпів розвитку промисловості між групами «А» та «В», а в період другої половини 1950-х – середини 60-х рр. навіть змінилася структура економіки та баланс між галузями промисловості [2, с. 12]. Між тим, сам М. С. Хрущов нічого подібного навіть не планував. У своїй промові на партз'їзді він з цього приводу зазначав: «І далі зберігаючи високі темпи розвитку важкої індустрії, ми можемо і повинні в той же час надати більш широкого розмаху виробництву предметів споживання» [9, с. 49].

Таким чином, якщо виходити з того, що в основу стратегічної лінії партії було покладено принципове як для Радянського Союзу вирішення питань соціального розвитку, то реформа управління постає одним із механізмів її здійснення. У найбільш загальному її значенні нею висувалося завдання врегулювання виробничих відносин соціалізму, що сформувалися на основі громадської форми власності на засоби виробництва та директивних методів керівництва. Час засвідчив надзвичайно низький рівень їх ефективності. Без їх вдосконалення унеможлиблювалося вирішення питання соціального розвитку суспільства. Другим завданням реформи управління було створення оптимальних умов для оздоровлення процесу виробництва, де все більше давалися взнаки відсутність матеріальної зацікавленості, щонайменшої конкуренції тощо. Таким чином, реформування промисловості та будівництва через вдосконалення виробничих відносин та оздоровлення самого виробництва, на думку реформаторів «відлиги», давала можливість вирішити питання соціального розвитку.

У зв'язку з цим особливого значення набуває роль професійних спілок, оголошених ще за ленінських часів «школою комунізму». За способом свого функціонування вони охоплювали одночасно як сферу матеріального виробництва, так і соціальну лакуну. Для радянської системи господарювання така модель розбудови громадською організацією була просто знахідкою. Неспроста М. С. Хрущов у цитованій вже нами Записці до Президії ЦК відзначав, що реформа управління підніме і роль профспілок, особливо їх обласних, крайових і республіканських ланок. До речі, тут же, з характерною для нового очільника «прозорливістю», він передбачив укрупнення профспілок [4, с. 233], що невдовзі й відбулося. Наголошуючи на політичному аспекті діяльності названих профспілкових структур, ми не мали на увазі їх участь у контролі за діяльністю колишніх чиновників міністерств. Йдеться про функціональні обов'язки професійних спілок у реалізації соціальної програми, проголошеної XX з'їздом.

Достатньо лише уважно перечитати статuti цієї громадської організації, що передували епосі «відлиги», а також звернути увагу на ті зміни, що були внесені до них в ході хрущовського правління, щоб переконатися в тому, що до всіх перелічених пунктів програми «соціалізації», як і до процесу виробництва, профспілки були не просто причетними, вони були пов'язані з ними функціонально.

Функціональна задіяність у реалізації «соціалізації» та вдосконаленні процесу виробництва ґрунтується на тій частині фундаменту доктрини радянського тоталітаризму, що символізувала владу народу, а відтак і його участь у вирішенні всіх важливих питань держави. Звичайно, в умовах класичного сталінізму вона була більшою мірою декларована, залишаючи для народу місце лише в царині трудових подвигів. В епоху «відлиги», яка засудила культ особи вождя, протиставивши йому культ народних мас, очолюваних партією, їх рушійна сила в розвитку суспільства була окреслена значно чіткіше. Професійні спілки, розбудовані за ленінським принципом, для цього підходили найбільше. Звідси й така рішуча підтримка спілок з боку партії влади.

Реалізація соціальної програми чи не в першу чергу залежала від стану виробництва. На це й була спрямована реформа управління промисловістю та будівництвом. Тому й участь найчисельнішої громадської організації теж спрямовувалася в те ж саме рiчище. Своє місце в ньому профспілки задекларували на шостому Пленумі ВЦРПС, буквально через місяць після прийняття Верховною Радою СРСР Закону, яким реформа вводилася в дію. Її озвучив Голова ВЦРПС В. В. Гришин. Традиційно підтримавши ініційовану партією реформу та побачивши в ній особливу турботу КПРС в зміцненні могутності СРСР, розвитку його економіки та підвищенні добробуту народу, він окреслив основні напрямки участі профспілок у її реалізації. До них були віднесені всі форми участі робітників і службовців в управлінні виробництвом [7]. Звичайно, участь профспілок в залученні до управління широких верств населення потребує самостійного дослідження. Тут ми про

неї згадуємо лише тому, що розглядаємо її як одну з форм вдосконалення виробництва, а через нього здійснення відповідного впливу на реалізацію соціальної програми.

Якщо до 1960 року в раднаргоспах чітко простежується децентралізація виробництва, то з 1962 р. можна виявити поступальний зворотний рух. Централізаційна тенденція, на нашу думку, виявилася в скороченні кількості раднаргоспів, число яких в УРСР скоротилося з 11 до 7, а число економічних районів – до трьох. У цьому, безперечно, відчувається відсутність цільної і виваженої програми реформ, що, очевидно, є результатом поєднання в ході реформи двох непоєднаних чинників – децентралізації, у вигляді раднаргоспів, з суворою централізацією у формі Держплану. Чим же іншим тоді можна пояснити шараханину з кількістю раднаргоспів? Про це ж свідчить і створення в 1960 р. в Українській РСР Ради народного господарства (РНГ), покликаної координувати діяльність раднаргоспів. В 1962 р. було створено Раду народного господарства СРСР, яка координувала відповідні ради республік. Їй також було передано функції Держплану СРСР.

Продовження централізації ми вбачаємо також у реорганізації партійних організацій за виробничим принципом. До такого висновку підводить весь попередній виклад матеріалу. Дійсно, ніхто ж не може заперечити того, що реформа управління здійснювалася під серйозним впливом політичних чинників, найбільш вагомим з яких було пресловуте парткерівництво. Тому, як би негативно ми до нього не ставилися, водночас ми мусимо визнати його вплив на весь процес реалізації реформи, а відтак і вимушені розглядати парткерівництво повноправною складовою тогочасної реформи управління. В 1962 р., на нашу думку, була здійснена безпрецедентна спроба посилення централізаційних процесів в управлінні економікою з паралельною централізацією партійних структур. Учасники Пленуму ЦК, що пройшов у листопаді 1962 року, розділивши партійні організації на промислові та сільські, керувалися здавалося б благими

намірами. Вони сподівалися за рахунок цієї внутрішньопартійної маніпуляції забезпечити «більш конкретне керівництво промисловим і сільськогосподарським виробництвом» [8, с. 292]. Символічно, що невдовзі цей процес спричинив аналогічний розподіл профспілок, що простежується в 19 областях республіки. Повна нежиттєздатність пропонуваній пертурбацій виявилася зразу ж, хоча вони й були скасовані вже після відставки М. С. Хрущова.

Підводячи підсумок зазначимо: по-перше, реформа управління була викликана кризою системи управління і містила вагому політичну складову, яка позначалася і на її характері, і на її реалізації; по-друге, політична дія реформи спрямовувалася на підтримку діючої на той час влади не прямо, а опосередковано – через реалізацію вагосого соціального пакету; по-третє, проведення реформи було б неможливим без професійних спілок, функціональна діяльність яких була націлена одночасно як на матеріальне виробництво, так і на соціальну сферу. За допомогою наймасовішої організації владі вдавалося перевести до латентного стану суперечність між громадською формою власності на засоби виробництва та кризою системи управління. Подальші перспективи розробки цієї теми вбачаємо в ґрунтовному дослідженні кожної з форм участі профспілок в управлінні виробництвом.

Список використаних джерел

1. Вопросы руководства народным хозяйством СССР. Постановление Пленума ЦК КПСС. 20–24 декабря 1956 г. // Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898–1986). – Т. 9. – 1956–1960. – 9-е изд., доп. и испр. – М. : Политиздат, 1986. – С. 150–153 (Далі: КПСС в резолюціях...).
2. Даниленко Віктор, Лаас Наталія, Смольницька Мирослава. Українське суспільство від пізнього сталінізму до хрущовської «відлиги» // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей / Відп. ред. В. М. Даниленко. – К. : Інститут історії України НАН України, 2014. – Вип. 19. – С. 5–19.
3. Докашенко В. М. Адміністративний ресурс «відлиги» (мета та засоби використання) / В. М. Докашенко // Проблеми історії України: факти,

- судження, пошуки. Збірник наукових праць / Голова редакційної колегії В. А. Смолій. – К., 2002. – Випуск пя'тий. – С. 209–216.
4. Записка Н. С. Хрущева «Некоторые соображения об улучшении организации руководства промышленностью и строительством» 27 января 1957 г. // Президиум ЦК КПСС. 1954–1964. – Т. 2. Постановления / Главный редактор А. А. Фурсенко. – Москва : РОССПЭН, 2006. – С. 522–539.
  5. О дальнейшем совершенствовании организации промышленностью и строительством. Постановление Пленума ЦК КПСС 13–14 февраля 1957 г. // КПСС в резолюциях... – С. 167–174.
  6. О дальнейшем совершенствовании организации промышленностью и строительством. Закон СССР от 10.05.1957 г. – URL: [http:// www.consultant.ru](http://www.consultant.ru) Дата звернення: 28.03.2018.
  7. О задачах профессиональных союзов в связи с мероприятиями по дальнейшему совершенствованию управления промышленностью и строительством. Постановление VI Пленума ВЦСПС. Принято 12 июня 1957 года // Шестой пленум Всесоюзного Центрального Совета профессиональных союзов (11–12 июня 1957 года) Стенографический отчёт. – М. : Профиздат, 1957. – 168 с.
  8. О развитии экономики СССР и перестройке партийного руководства народным хозяйством. Постановление Пленума ЦК КПСС. – 19–24 ноября 1962 г. // КПСС в резолюциях... – Т. 10. – С. 288–296.
  9. Отчётный доклад Центрального Комитета Коммунистической партии Советского Союза XX съезду партии. Доклад Первого секретаря ЦК КПСС тов. Н. С. Хрущева // XX съезд Коммунистической партии Советского Союза. 14–25 февраля 1956 года. Стенографический отчёт. – Т. 1. – М. : Госполитиздат, 1956. – С. 9–120.
  10. Прокопенко О. В. Раднаргоспи доби М. Хрущова: структура, завдання, функції / О. В. Прокопенко // Наукові записки [Вінницького державного педагогічного університету Коцюбинського]. Серія: історія. – 2013. – Вип. 21. – С. 220–225.
  11. Пыжиков Александр. Хрущёвская «оттепель» / Александр Пыжиков. – М. : «ОЛМА ПРЕСС», 2002. – 511 с.
  12. Русначенко Анатолий. Нариси новітньої історії України. Книга 4 / Анатолий Русначенко. – К. : Видавець Олег Філюк, 2017. – 539 с.
  13. Щербакова Т. И. Анализ предпосылок реформы управления промышленностью 1957–1964 / Т. И. Щербакова // Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского, 2011. – № 11. – 4 (1). – С. 206–211.

VIKTOR DOKASHENKO

Bakhmut

TRADE UNIONS OF THE THAW IN THE

POLITICAL RETROSPECTIVE OF THE MANAGEMENT REFORM

The purpose of the study is to identify and analyze the political component of the trade unions' participation in the industry and construction's reorganization of management, carried out by the authorities of the Thaw. For the purpose of its scientific solution, it is proposed to use a methodological approach, since it is based on the phased tracing of historical events, rather than across-cutting approach, that covers the whole post-war period, as some authors suggest.

This view is endorsed by the fact that the Soviet totalitarian system, which was outside of any competition, including the political one, within each stage, was preserved and remained stagnant for a long time. On account of this specificity, according to the author, it was closed from fresh ideas, thoughts and views, which increased the inhibitory effect of its development, which it needed no less than any other political system. The possibility of qualitative transformations arose only after the change of the political leader.

Each new leader, trying to get established at the ruins of his predecessors, was forced, as the investigator insists, to bring new ideas together with his team. Thus, in the political confrontation with the Stalinists, the world saw the reforms of M.S. Khrushchov. After his resignation there was the reform, known as the Kosygin reform. Absolutely new ideas were introduced by the team of M.S. Horbachov. Each of the stages showed a new quality, expressed in the relevant reform measures. The author of the article is confident that all of them were limited and did not affect the underlying principles of the system.

Key words: the Thaw, planned system, trade unions, radnarhosps, management reform, social sphere, totalitarian system

ВИКТОР ДОКАШЕНКО

г. Бахмут

ПРОФСОЮЗЫ «ОТТЕПЕЛИ» В ПОЛИТИЧЕСКОЙ РЕТРОСПЕКТИВЕ РЕФОРМЫ УПРАВЛЕНИЯ

Целью исследования выступает выделение с последующим анализом политической составляющей профессиональных союзов в реорганизации управления промышленностью и строительством, осуществляемой властью с 1957 г. Доказывается, что ключевую роль в ее проведении сыграли профсоюзы, которые функционально одновременно обеспечивали поддержку, как материального производства, так и сферы потребления. В основе концептуального подхода лежит поэтапный вариант исследования, а не сквозной, то есть всего поствоенного периода, как предлагают некоторые авторы. Определено, что власть «оттепели» основой своей стратегии определила курс на развитие социальной сферы, что обеспечивало ей максимально высокий уровень политических дивидендов.

Ключевые слова: «оттепель», плановая система, профсоюзы, совнархозы, реформа управления, социальная сфера, тоталитарная система.

УДК 94(477) (1960–1970)

ОЛЕКСАНДР ШАРІН

м. Миколаїв

sharin@mnaeu.edu.ua

СТАН ОСВІТИ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ У 60-Х РОКАХ ХХ СТ.

У 60-ті рр. ХХ ст. - надзвичайно насичений період історії України, події та процеси, що відбулися в зазначені роки безпосереднім чином вплинули на подальший розвиток суспільства. Знаковою подією даного часу стало надання повоєнному поколінню можливості широкого доступу до середньої, професійної та вищої освіти. Значне збільшення чисельності людей, що здобували освіту призвело до якісної трансформації освітніх процесів і стало одним із формуючих компонентів у розвитку соціуму Півдня України.

У 60-ті рр. ХХ ст. збільшився контингент учнів та студентів, що пов'язано із зростаючою суспільною потребою в кваліфікованих фахівцях. Прогрес у сфері освіти сприяв розвитку народного господарства, оскільки воно насичувалося спеціалістами різної кваліфікації, здатними швидко та ефективно використовувати нову техніку.

Ключові слова: *освіта, масові школи, школа-інтернат, університет, технікум, науково-дослідний інститут*

Сучасне реформування освітньої галузі створює принципово нові умови для розвитку людини як особистості та держави зокрема. Одним із пріоритетних завдань будівництва державності у період реформування є національно-культурне відродження України. Дослідження даної тематики зумовлено сучасними процесами реформи середньої та вищої освіти. У таких процесах передбачається врахування історичного досвіду та переосмислення його крізь призму критичного аналізу, що дозволить здійснювати якісні зміни у відповідних напрямках.

Складними, неоднозначними і суперечливими можна назвати перехідні процеси в історії України. Сучасний вітчизняний освітній простір в пошуках нової освітньої політики не може обійтися без звернення до історичного минулого. Особливо цінний досвід подібних перехідних віх у вітчизняній історії, прикладом яких служать 60-ті роки ХХ ст. Актуальним питанням сучасної історичної науки є стан дослідження розвитку освіти у зазначений

період. Людський фактор відігравав надважливу роль і сприяв подальшому розвитку освіти, насамперед її якості. На особливу увагу заслуговує досвід роботи освітніх закладів різних форм.

Сучасна історіографія представила чималий доробок з історії розвитку освіти в загальному визначенні щодо освітнього простору УРСР. Зокрема у роботах Бажана О. Г., Власова В. С., Мицика Ю. А. характеризується важлива віха у концептуалізації знань про розвиток освіти, науки і культури в середині 1960–1980-х рр. Аналіз матеріалів опрацьованих праць показав, що здебільшого результатами дослідження стали питання загальноукраїнської освіти із поєднанням науки і культури в хронологічний період, який виходить за межі дослідження, що окреслені у статті. Окремого висвітлення Миколаївської, Одеської та Херсонських областей, як складових південноукраїнського регіону в контексті визначеної тематики немає [1, 14].

Метою статті є порівняльний аналіз освітніх закладів які діяли у трьох областях Півдня України враховуючи їх специфіку та спираючись на статистичні показники процесів розвитку зазначеної галузі.

Після XX з'їзду КПРС почалися спроби реформування всіх сфер суспільного життя, що позначилося й на стані освіти. Визначною рисою у СРСР та УРСР є переважна кількість спеціалістів із середньою освітою. Тобто, освітній рівень, який надавали середні спеціальні школи, навчальні установи, готували фахівців середньої кваліфікації для різних галузей народного господарства, а саме державного управління, освіти, культури, охорони здоров'я тощо. До системи освітніх закладів, що надавали такий освітній рівень, входили технікуми, училища та спеціальні школи, із відривом (на денних відділах) і без відриву (на вечірніх і заочних) від виробництва. У такі освітні заклади приймали осіб, які закінчили восьмирічну або здобули повну загальну середню освіту у школі та склали вступні іспити. Щодо навчання існували вікові обмеження: на денній формі навчалися особи віком до 30 років, на вечірній та заочній формах вікового обмеження не передбачалося.

На початку 60-х рр. безпосередньо в Миколаєві працювали масові школи (денні) і школи робітничої молоді (вечірні). На підставі архівних джерел можна проаналізувати динаміку їх основних показників. У 1960 р. в Миколаєві діяла 41 масова школа, з них 14 восьмирічних, 27 середніх та 6 шкіл-інтернатів (2 спеціального призначення) і 14 вечірніх шкіл [3, с. 3; 4, с. 2]. У вечірніх школах нараховувалося 207 класів із загальною чисельністю 4 366 учнів [4, с. 4]. Вечірні навчальні заклади були повністю укомплектовані педагогічними кадрами. У масових школах нараховувалося 855 класів, у яких навчалося 26 194 учні [3, с. 4]. Якщо порівнювати представлені цифри з показниками 1965 р., то в Миколаєві діяло 954 класи масових шкіл і 370 вечірніх, відповідно, кількість учнів складала 32 145 денної та 9 209 вечірньої форми навчання. У 1968–1969 навчальному році нараховувалося 48 шкіл із загальною кількістю 1 092 денних класи, де навчалося 38 798 учнів [7, с. 2; 8, с. 2; 10, с.3].

За роки семирічки в Одеській області споруджено 314 нових шкіл, 578 навчальних майстерень, 138 спортивних залів.

Протягом 1961–1965 рр. у Херсонській області введено в дію 22 школи. В подальшому їх кількість щорічно збільшувалася на 5–10. У 1970 р. працювало 49 загальноосвітніх шкіл, у них нараховувалося 38 781 учнів та понад 2,3 тис. учителів.

У 1964 р. Пленум ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР прийняли постанову «Про зміни терміну навчання в середніх загальноосвітніх трудових політехнічних школах із виробничим навчанням» [20]. Школи переходили на 10-річне навчання. Причинами відмови від 11-річного навчання стали: демографічна криза (школу закінчували діти війни), слабка матеріально-технічна база виробничого навчання. У 1966 р. до «Закону про школу» вносяться часткові зміни – скасовується обов'язкова професійна підготовка в загальноосвітніх школах. Вона не витримала випробувань життєвою практикою і не відповідала реальним потребам часу. У 1966 р. приймається постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про заходи щодо подальшого

вдосконалення роботи середньої загальноосвітньої школи», відповідно до якої в країні запроваджувалася загальна обов'язкова середня освіта [19].

У 1966 р. у Миколаєві діяло 48 загальноосвітніх шкіл і шкіл-інтернатів, у яких навчалось 41,7 тис. дітей. Із кожним роком збільшувалася мережа дошкільних закладів. За 5 років (1966–1970 рр.) відкрито і розширено 23 дитячих садки та ясел на 7,5 тис. місць. Понад 11 тис. учнів навчається в середніх спеціальних закладах.

Важливим чинником прогресу соціуму став розвиток середньої, спеціальної та вищої освіти. Проведений аналіз статистичних даних показав, що спеціалістів із середньою спеціальною освітою було більше, аніж спеціалістів із вищою освітою, зайнятих у народному господарстві.

По всій території СРСР у численних закладах вищої освіти (ЗВО) відкривалися нові факультети, що зумовлювало розвиток та розширювало можливості для освітньо-наукової діяльності. Створення науково-дослідних центрів і лабораторій поширювалося майже на всі радянські ЗВО. Вагомим здобутком того часу в освітній сфері стало створення у 60-х рр. мережі науково-дослідних інститутів. У подальшому у 1970–1980-х рр. зміни в освітній галузі спрямовувалися на приділення більшої уваги професійній підготовці у школах і технікумах, що можливо порівняти із сучасною дуальною формою навчання.

Основою середньої спеціальної освіти стало поєднання навчання з виробничою працею, а саме предмети загальноосвітнього циклу поєднувалися із загально-технічними. Тобто, випускники середніх спеціальних шкіл окрім документу про освіту, одразу отримували роботу за фахом. В УСРС у 1960–1961 навчальному році таких шкіл налічувалось 595 і навчалось 398,2 тис. учнів, у 1970–1971 навчальному році налічувалось 755 і навчалось 797,2 тис. учнів. Отже, відбулося збільшення загальної кількості учнів на 200 %, а на 126,8 % збільшилася кількість таких шкіл.

У 60-х рр. на Півдні України чисельність спеціалістів із середньою спеціальною і вищою освітою, зайнятих у народному господарстві

збільшувалася. На Одещині загальна кількість спеціалістів із вищою освітою та середньою спеціальною у 1960 р. складала 94,3 тис. чол., у 1965 р. їхня кількість зросла на 137,9 % – до 127,9 тис чол. відповідно. Якщо у 1960 р. чисельність спеціалістів із вищою освітою складала 43,5 тис. чол., із середньою – 50,8 тис. чол., у 1965 р. ця пропорція складала відповідно 59,7 тис. чол. та 70,0 тис. чол., причому кількість спеціалістів із середньою освітою у 1960 р. була більше на 116,7 %, а в 1965 р. – на 117,2 %. Станом на 1968 р. загальна кількість спеціалістів налічувала 179,1 тис. чол., із них 83,3 тис. чол. із вищою освітою та 95,3 тис. чол. із середньою освітою. У відсотковому показнику збільшення спеціалістів із середньою освітою складало 114,4 %, а отже порівняно з 1960 та 1965 рр. спеціалістів із вищою освітою стало більше [16].

У Миколаївській області загальна чисельність спеціалістів із середньою спеціальною і вищою освітою у 1960 р. складала 41,4 тис. чол., у 1965 р. їхня кількість зросла на 129,9 % до 53,8 тис чол. Якщо у 1960 р. чисельність спеціалістів із вищою освітою складала 15,4 тис. чол., із середньою – 26,0 тис. чол., у 1965 р. ця пропорція складала 19,1 тис. чол. та 37,7 тис. чол., причому кількість спеціалістів із середньою освітою у 1960 р. була більше на 168,8 %, а в 1965 р. – на 197,3 %. Станом на 1968 р. загальна кількість спеціалістів налічувала 67,2 тис. чол., із них 24,7 тис. чол. та 42,5 тис. чол. із середньою, що у відсотковому показнику складало більшість спеціалістів із середньою освітою 172,1 %. Отже порівняно з 1960 р. та 1965 р. спеціалістів із вищою освітою стало більше [17].

На Херсонщині кількість спеціалістів із вищою освітою і середньою спеціальною у 1960 р. становила 32,4 тис. чол., у 1965 р. їхня кількість зросла на 116,7 % до 37,8 тис чол. Якщо у 1960 р. чисельність спеціалістів із вищою освітою складала 12,4 тис. чол., із середньою освітою – 20,5 тис. чол., у 1965 р. ця пропорція відповідно складала 17,6 тис. чол. та 30,2 тис. чол., причому кількість спеціалістів із середньою освітою у 1960 р. була більше на

165,3 %, а 1965 р. на 171,5 %. У 1966 р. чисельність спеціалістів з вищою освітою і середньою спеціальною, що були зайняті у народному господарстві, збільшилася до 41,6 тис. чол. [18].

У Миколаєві функціонували технікуми: торгівлі, кооперативний, будівельний, суднобудівний, залізничний, сільськогосподарський. Крім того освіту надавали: музичне, медичне, професійно-технічні училища та морехідна школа.

Молодь на Херсонщині мала можливість здобувати освіту в 12 середніх спеціальних навчальних закладах, 17 професійно-технічних школах та двох спецшколах. Середні спеціальні освітні заклади представляли: морехідні училища ММФ та рибної промисловості, судномеханічний, машинобудівний та гідрометеорологічний технікуми, медичне, музичне та культурно-освітнє училища тощо.

У Херсоні розташовувався український науково-дослідний інститут зрошуваного землеробства. Цей заклад вивчав і впроваджував основні агротехнічні прийоми обробки пшениці на зрошуваних землях, цукрових буряків, гороху, кукурудзи, помідорів; опрацьовував норми, строки та засоби внесення добрив, систему використання їх у сівозмінах. Дослідну роботу проводили наукові співробітники Херсонського сільськогосподарського інституту ім. О. Д. Цюрупи, зокрема доктори наук, професори С. Д. Лисогоров, Я. В. Чугунін, Д. Т. Шапошников, які працювали над актуальними питаннями сільськогосподарської науки.

Звернемо увагу на специфіку розвитку вищої освіти в цей час. У 60-х рр. Одещина мала вісім вищих навчальних закладів, Херсонщина чотири вищих навчальних заклади, Миколаївщина – п'ять.

Фахівців у Миколаївській області готували такі ЗВО – кораблебудівний інститут ім. адмірала С. О. Макарова, педагогічний інститут ім. В. Г. Белінського, Первомайський загальнотехнічний, Миколаївський будівельний та Миколаївський культурно-освітній факультети. У них навчалось 9,5 тис.

студентів. 16 середніх спеціальних навчальних закладів охоплювали 15,9 тис. юнаків і дівчат. Якщо в 1960 р. на кожну тисячу чоловік населення області 128 чол. мали вищу і середню освіту, то в 1970 р. – 255. У 1970 р. у закладі працювало 277 науковців.

Одним із відомих технічних закладів вищої освіти СРСР став кораблебудівний інститут ім. адмірала С. О. Макарова, у якому діяли п'ять факультетів: кораблебудівний, машинобудівний, електрообладнання суден із вечірнім відділенням, підвищення кваліфікації керівних працівників і спеціалістів суднобудівної промисловості, а також вечірній філіал у Херсоні. За роки семирічки та восьмої п'ятирічки в інституті написано майже 500 наукових праць теоретичного й експериментального характеру. Суттєвий внесок у технічний прогрес суднобудування СРСР зробили член-кореспондент АН УРСР професор В. М. Візник, доктор технічних наук професор Ю. В. Ремеза, лауреат Ленінської премії професор Я. Х. Сорок, доктор технічних наук професор В. І. Тульчій.

18 вересня 1970 р. Миколаївський кораблебудівний інститут ім. адмірала С. О. Макарова за заслуги в підготовці інженерних кадрів і досягнення в розвитку наукових досліджень відзначено державною нагородою.

Миколаївський педагогічний інститут ім. В. Г. Белінського мав чотири факультети – фізико-математичний, мовно-літературний, музично-педагогічний і фізичного виховання, де в 1970 р. навчалося на денному і заочному відділеннях 2 700 студентів. Свідченням розширення матеріально-технічної бази стало введення у 1964 р. нового корпусу інституту. У різних місцях Радянського Союзу працювали випускники цього закладу освіти, серед них член-кореспондент АН УРСР доктор хімічних наук І. А. Шека, професори М. А. Комарницький, О. Чорний, Г. К. Цімерман та інші. За успішну підготовку кадрів і в зв'язку з 50-річчям існування в 1964 р. інститут було нагороджено Грамотою Президії Верховної Ради УРСР. У 1970 р. в

Миколаєві відкрито будівельний факультет Одеського інженерно-будівельного інституту.

У Херсоні спеціалістів із вищою освітою готували педагогічний інститут імені Н. К. Крупської, сільськогосподарський інститут імені О. Д. Цюрупи, філіал Одеського технологічного інституту імені М. В. Ломоносова, філіал Миколаївського кораблебудівного інституту імені адмірала С. О. Макарова.

Розширили свою діяльність вищі навчальні заклади Одещини. У 1967–1968 навчальному році на всіх відділеннях ЗВО – стаціонарних, вечірніх і заочних освіту здобували 84 тис. студентів.

В Одеському Всесоюзному селекційно-генетичному інституті виведено низку цінних сортів сільськогосподарських культур. Зокрема, значний теоретичний і практичний інтерес становлять роботи академіка Ф. Г. Кириченка зі створення сортів нової для Півдня України культури – озимої твердої пшениці.

В українському інституті очних хвороб (м. Одеса) розробили метод тканинної терапії, який дістав широке визнання. У 1963 році професор інституту Л. Ліннік уперше в світі здійснив успішну лазерну коагуляцію, «приварив» сітківку ока людини, поклавши початок ері «лазерів в офтальмології». На той час аналогів фотокоагулятора ОК-1, світовій медицині не існувало. Встановлений стимулюючий ефект малих енергій лазерного випромінювання на функції сітківки, став основою лікування дистрофічних захворювань. У подальшому зір було повернуто тисячам пацієнтів. Цей науковий заклад згодом перетворено на український Інститут очних хвороб і тканинної терапії імені академіка В. П. Філатова.

В Одеському політехнічному інституту група викладачів під керівництвом професора В. О. Добровольського сконструювала електронні ваги.

У 1960 р. кількість дипломованих спеціалістів Миколаївського філіалу Ленінградського центрального науково-дослідницького інституту технології

суднобудування, а саме інженерно-технічних робітників, збільшилася на 12 % порівняно з попереднім роком.

Таким чином, у 60-х рр. ХХ ст. склалася і функціонувала досить результативна система підготовки кадрів. На Півдні України в досліджуваний період вона отримала подальший розвиток, планомірно збільшуючи відсотковий показник залучених у освітній процес людей. Аналіз статистичних показників дає можливість визначити динаміку постійного збільшення кількості освітніх закладів усіх типів. У систему підготовки кадрів входили школи, професійно-технічні училища, середні спеціальні навчальні заклади та заклади вищої освіти, що реалізовували освітні програми відповідного рівня.

Список використаних джерел

1. Бажан О. Г. Стан освіти, науки і культури в Українській РСР в середині 1960-х–80-ті роки // Краєзнавство. – 2002. – № 1. – С. 75–78.
2. Державний архів Миколаївської області (ДАМО). – Ф. Р-91.– О.2 т.1 –Спр.161. – Арк. 1-8.
3. ДАМО. – Ф. Р-91. – О.2 т.1. – Спр.162. – Арк. 172 – 180.
4. ДАМО. – Ф. Р-91. – О.2 т.1. – Спр.163. – Арк. 10 – 11.
5. ДАМО. – Ф. Р-91. – О.2 т.1. – Спр.169. – Арк. 4.
6. ДАМО. – Ф. Р-91. – О.2 т.1. – Спр.232. – Арк. 7.
7. ДАМО. – Ф. Р-91. – О.2 т.1. – Спр.260. – Арк.125.
8. ДАМО. – Ф. Р-91. – О.2 т.1. – Спр.261. – Арк.73.
9. ДАМО. – Ф. Р-91. – О.2 т.1. – Спр.265. – Арк. 99.
10. ДАМО. – Ф. Р-91. – О.2 т.2. – Спр.382. – Арк. 1 – 4.
11. ДАМО. – Ф. Р-91. – О.2 т.2. – Спр.384. – Арк. 207.
12. [«Об укреплении связи школы с жизнью и о дальнейшем развитии системы народного образования в СССР» Закон СССР от 24.12.1958](http://www.libussr.ru/doc_ussr/usr_5337.htm) // URL: http://www.libussr.ru/doc_ussr/usr_5337.htm. Дата звернення 10.11.2018.
13. [«Об утверждении Указа Президиума Верховного Совета СССР от 10 августа 1964 года и внесении частичных изменений в статью 4 Закона СССР «Об укреплении связи школы с жизнью и о дальнейшем развитии системы народного образования в СССР» Закон СССР от 11.12.1964 № 3096-VI](http://www.libussr.ru/doc_ussr/usr_6173.htm) // URL: http://www.libussr.ru/doc_ussr/usr_6173.htm. Дата звернення 12.11.2018.
14. [Історія України / О. Г. Бажан, В. С. Власов., Ю. А. Мицик. К. : Вид. дім «Київо-Могилянська академія», – 2005. – 569 с.](#)
15. Народне господарство Української РСР в 1970 році [Текст]: статистичний щорічник. К. : Статистика, – 1971. – 565 с.

16. Народное хозяйство Одесской области. Статистический сборник. Одесса, – 1973. – 215 с.
17. Народное хозяйство Николаевской области. Статистический сборник. Одесса.: Маяк, – 1970. – 137 с.
18. Народное хозяйство Херсонской области. Статистический сборник. Херсон, – 1973. – 183 с.
19. «О мерах дальнейшего улучшения работы средней общеобразовательной школы» Постановление ЦК КПСС, Совмина СССР от 10.11.1966 № 874 // URL: http://www.libussr.ru/doc_ussr/usr_6490.htm. Дата звернення 12.11.2018.
20. «О сроках подготовки и улучшении использования специалистов с высшим и средним специальным образованием» Постановление ЦК КПСС, Совмина СССР от 21.05.1964 № 499 // URL: http://www.libussr.ru/doc_ussr/usr_6082.htm. Дата звернення 12.11.2018.

OLEXANDR SHARIN

Mykolaiv

EDUCATION IN THE SOUTH OF UKRAINE IN THE 60S OF THE XX CENTURY

60s. of XX century - a very saturated period in the history of Ukraine, events and processes that occurred during this period, directly affected the further development of society. The landmark event of this period was the provision of wide access to secondary, vocational and higher education to the post-war generation in the Ukrainian SSR. A significant increase in the number of people who received education led to a qualitative transformation of educational processes and became one of the formative components in the development of the society of the South of Ukraine.

In the 60s. of XX century the number of pupils and students has increased, which is associated with a growing public need for qualified specialists. Progress in the field of education contributed to the development of the national economy, since it was replenished with specialists able to quickly and efficiently introduce and use new equipment.

Keywords: education, mass schools, boarding school, university, technical school, research institute

АЛЕКСАНДР ШАРИН

г. Николаев

ОБРАЗОВАНИЕ НА ЮГЕ УКРАИНЫ В 60-Х ГОДАХ XX ВЕКА.

60-е гг. XX в. - очень насыщенный период истории Украины, события и процессы, произошедшие в указанные годы, непосредственным образом повлияли на дальнейшее развитие общества. Знаковым событием данного времени стало предоставление послевоенному поколению возможности широкого доступа к среднему, профессиональному и высшему образованию. Значительное увеличение численности людей, которые получали образование, привело к качественной трансформации образовательных процессов и стало одним из формирующих компонентов в развитии социума Юга Украины.

В 60-е гг. XX в. увеличился контингент учащихся и студентов, что связано с растущей общественной потребностью в квалифицированных специалистах. Прогресс в сфере образования способствовал развитию народного хозяйства, поскольку оно пополнялось специалистами способными быстро и эффективно внедрять и использовать новую технику.

***Ключевые слова:** образование, массовые школы, школа-интернат, университет, техникум, научно-исследовательский институт*

УДК 327(477) «1991/2017»

НАТАЛІЯ ЧОРНА

м. Вінниця

chornanm26@gmail.com

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ВИБІР УКРАЇНИ: ПРОБЛЕМИ РЕАЛІЗАЦІЇ КРІЗЬ ПРИЗМУ ВЗАЄМИН З ЄВРОПЕЙСЬКИМ СОЮЗОМ

У статті проаналізовано становлення взаємин України з Європейським Союзом та їх генезис крізь призму внутрішніх та зовнішніх викликів, обґрунтовано вибір інтеграції у ЄС ключовим пріоритетом зовнішньої політики держави, доведено його історичну, географічну, етнополітичну, соціокультурну та ментальну обумовленість, а також, у світлі подій останніх років, безальтернативність для України.

***Ключові слова:** Україна, Європейський Союз, європейський вибір, європейська інтеграція, «Східне партнерство».*

Інтеграція у Європейський Союз, визначена на рівні вищого державного керівництва ключовим пріоритетом зовнішньої політики України, зумовлює стійкий інтерес до проблеми як на рівні широкої громадськості, так і наукового співтовариства, спричиняє необхідність фахового осмислення генезису взаємин між Україною та ЄС, вивчення ключових, з точки зору реалізації інтеграційної стратегії, подій, обґрунтування тенденцій розвитку взаємин, з урахуванням взаємопов'язаних внутрішніх та зовнішніх чинників, які на них впливають.

Безперечно, взаємини між Україною та ЄС є однією з провідних тем української історичної науки останніх років, і в міру просування держави шляхом європейської інтеграції, множення нею успіхів та здобутків, зацікавленість проблемою зростає. За цей час історіографія поповнилася низкою узагальнюючих, монографічних колективних та індивідуальних праць, наукових статей, присвячених різноманітним аспектам європейської інтеграції України, взаємин з Європейським Союзом (С. Василенко, С. Віднянський, О. Горенко, О. Ковальова, В. Копійка, А. Кудряченко, Ю. Макар, В. Манжола, ін.). Доволі розповсюдженим стало обговорення проблеми на наукових конференціях, круглих столах, семінарах, реалізація тематичних дослідницьких проєктів. Та, з огляду на те, що взаємини з ЄС продовжують залишатися для нашої держави вкрай актуальними, а також той факт, що відбуваються вони в сучасний нам час, продовження наукових пошуків за тематикою є, безперечно, на часі.

Метою статті є аналіз взаємин України з Європейським Союзом – від започаткування та до сьогодні, обґрунтування зумовленості характеру та спрямованості співпраці сукупністю взаємопов'язаних внутрішніх та зовнішніх детермінант, доведення її безальтернативності для України.

Фактично з моменту проголошення незалежності України і досі термін «Європа» (у значеннях «Європейський Союз», «Європейська цивілізація», «Європейська культурна спільнота») є одним із найбільш вживаних у словнику сучасників, на шпальтах українських газет, в теле- та радіоефірах.

Не меншою популярністю користується поняття «європейський вибір України» – візитівка зовнішньої політики держави, ключовий вектор її орієнтації у геополітичному просторі Європи, успіхам реалізації якого підпорядковані внутрішні трансформації. Та, попри неабияку популярність вже в 1991 р. концепту європейського вибору України, який передбачає встановлення та поглиблення якнайщиріших двосторонніх зв'язків з країнами Європи, активну участь у виробленні континентальної системи безпеки, а також входження держави до провідних європейських інститутів та розвиток в контексті Європейської цивілізації, правові засади двосторонніх взаємин з Європейським Союзом були закладені лише кілька років по тому, з підписанням 14 червня 1994 р. Угоди про партнерство та співробітництво (набула чинності 1 березня 1998 р.). Наступний значний успіх на шляху поглиблення співпраці сторін мав місце лише в 2005 р. та був пов'язаний з ухваленням Плану дій Україна – ЄС (ПД) з трирічним терміном дії.

Жодною мірою не ставлячи під сумнів значимість цих подій для України, видається необхідним, разом з тим, віднайти відповідь на питання чому, приміром, Польща вже в 2004 р. набула членства в Європейському Союзі, а Україна роком по тому отримала лише План дій, реалізація якого жодною мірою не гарантувала їй набуття в найближчій перспективі навіть статусу асоційованого члена ЄС? Виходячи з того, що євроінтеграційні успіхи Республіки Польща авторкою цією праці вже неодноразово були обгрунтовані в попередніх публікаціях [6], спробуємо віднайти відповіді лише на другу частину запитання. А їх, на наше переконання, декілька. По-перше, більшість провідних західних фахівців досі мають значні сумніви щодо геополітичної самостійності України та розглядають її чи то як «буферну територію» між Заходом та Сходом (Європою та Росією), чи то як сферу впливу Кремля, сприяння просуванню якої у західному напрямку не є безпечним, в тому числі для самої Європи, і події останніх років є красномовним тому підтвердженням.

По-друге, Європейський Союз, за задумом «батьків засновників», є цивілізаційною спільністю країн, громадяни яких сповідують тотожні цінності, і незмінною передумовою інтеграції нової країни до міжнародної спільноти є ідентифікація її громадян себе з європейцями. Україна ж, в у геополітичному сенсі знаходиться на стикові двох, ворожих між собою, цивілізацій та в силу історичного розвитку є «цивілізаційно розірваною». Традиційно Західна Україна розмовляє українською мовою, має стійкі націоналістичні погляди та «дивиться на Захід», водночас Східна Україна є здебільшого російськомовною, сповідує православ'я східного зразка та тяжіє до Росії. І лише трагічні події кількох останніх років внесли в самоідентифікацію громадян України суттєві зміни і в спільній своїй біді населення стало більш єдиним. Згідно результатів соціологічних опитувань, проведених авторитетними українськими агенціями, впродовж останніх років підтримка українцями вступу держави до ЄС стабільно зростає.

По-третє, в силу історичного розвитку в контексті різних геополітичних регіонів в Україні, на відміну, знову ж таки, від Польщі, фактично відсутня єдина історично сформована парадигма зовнішньої політики, а за роки незалежності так і не вдалося підготувати Стратегію зовнішньої політики держави. «В Україні є закон про засади зовнішньої і внутрішньої політики, але стратегії немає. Немає закону, який би концептуально окреслював пріоритети зовнішньої політики України», – йдеться у заяві экс-міністра МЗС України Б. Тарасюка [8]. Разом з тим, «для України як нового актора постбіполярної системи особливо важливо виробити науково обґрунтовану національну стратегію з урахуванням досвіду інших держав, однак базуючись на власних інтересах і враховуючи помилки попередньої історії державного будівництва», – наголошується у публікації С. Віднянського [4, с. 13]. 23 червня 2017 р. у Верховній Раді України були презентовані «Рекомендації з підготовки «Стратегії зовнішньої політики України», розроблені експертами Інституту соціально-економічних досліджень. «Концепцію зовнішньої політики України, – наголошує її автор

М. Капітоненко, – довелося писати під час кризи системи європейської безпеки і на тлі погіршення глобальної безпеки у світі. Одними з важливих факторів цієї кризи є російська окупація Криму і російська присутність у збройному конфлікті на сході України» [8]. Щоправда, як відомо, далі обговорення справа не пішла, і доленосний документ так і не було схвалено.

Утім, слід зазначити, пріоритетність європейського вибору зовнішньої політики України задекларована низкою нормативно-правових актів. Уперше про безпосередню участь у загальноєвропейському процесі та європейських структурах було заявлено в Декларації про державний суверенітет України (16 липня 1990 р.), далі були «Основні напрями зовнішньої політики України», схвалені ВРУ 2 липня 1993 р., вже згадувана Угода про партнерство та співробітництво між Україною та ЄС, ін. Паралельно мало місце підписання двосторонніх договорів та угод з зарубіжними країнами Європи, обов'язковим пунктом в яких значилося положення про європейський контекст взаємин. Про незмінність європейського вибору зовнішньої політики України, стратегічний характер її взаємин з ЄС в своїх посланнях до ВРУ заявляли всі президенти України, про це йшлося на численних офіційних міжнародних заходах, в тому числі на найвищому рівні. Європейський вибір, таким чином, перетворився на ключовий вектор зовнішньої політики України. Щоправда, ЄС у відповідь на нього демонстрував здебільшого байдужість та пасивну нейтральність.

Взаємини по лінії Україна – ЄС дещо активізувалися, а започаткований нею партнерський діалог набув постійного характеру з набуттям 1 березня 1998 р. чинності Угодою про партнерство та співробітництво. Впродовж кількох наступних років президентом Л. Кучмою було зроблено низку вкрай важливих кроків на шляху організаційно-правового оформлення європейського вибору України. Неабияку роль у зближенні сторін, зокрема, відіграли консультації на найвищому політичному рівні, організовані в рамках щорічних самітів Україна – ЄС. 8 червня 1998 р. Україною було зроблено офіційну заяву про прагнення набуття асоційованого членства в

Спільності, 11 червня 1998 р. президент Л. Кучма підписав «Стратегію інтеграції України до ЄС». Відповіддю ж Спільноти на кроки української влади стало проголошення у грудні 1999 р. Спільної стратегії ЄС щодо України, в рамках якої передбачалося надання нашій державі допомоги в проведенні реформ, розбудови демократичного суспільства, інтеграції в економічний простір Європи, ін. У квітні 2000 р. президентським указом, своєю чергою, було схвалено Програму інтеграції України до ЄС, положення якої закладали підвалини для щорічних Планів дій – свого роду «дорожніх карт» для органів виконавчої влади, відповідальних за успіхи просування України шляхом європейської інтеграції. У липні 2008 р. ВРУ схвалила Державну цільову програму інформування громадськості з питань європейської інтеграції, у вересні 2000 р. з ініціативи президента Л. Кучми було створено Національну раду з питань адаптації законодавства України до законодавства ЄС. Мала місце також низка інших заходів, реалізованих українською владою заради поглиблення взаємин з ЄС, а також кроків у відповідь, ініційованих Спільнотою. Стосунки сторін, таким чином, вийшли на якісно новий виток і наявними були всі підстави для продовження їх поступу по висхідній, щоправда, під тиском поглиблення деструктивних внутрішньополітичних процесів («справа Гонгадзе», «справа кольчуг», зростання тіньової економіки, згорання свободи слова, ін.), а також де-факто двовекторної зовнішньої політики України, досягти цього не вдалося. Небезпідставно, особливо з огляду на вилучення в 2003 р. президентом Л. Кучмою з Закону України «Про національну безпеку України» положення про членство України в НАТО та інтеграцію до ЄС як стратегічні цілі держави, Брюссель відмовився не лише надати, а навіть пообіцяти Україні статус асоційованого члена.

Підстави для нових позитивних зрушень у взаєминах між Україною та Європейським Союзом з'явилися лише в постпомаранчевий період. Безперечно, президент В. Ющенко, тільки-но прийшовши до влади, користувався на Заході безпрецедентним серед українських очільників

держави кредитом довіри, то ж не дивно, що вже 21 лютого 2005 р. у рамках засідання Ради з питань співробітництва Україна – ЄС у Брюсселі було підписано двосторонній «План дій Україна – Європейський Союз» – основний інструмент в Європейській політиці сусідства, який, по суті, ознаменував продовження діалогу, попередньо започаткованого сторонами. 25 лютого 2005 р. безпосередньо для України Спільнотою було схвалено статус «Спеціальне сусідство». Передбачалося, що за умови успіху політичних та соціально-економічних трансформацій, визначених Планом дій, Україні буде запропоновано підписання угоди про політичну асоціацію та економічну інтеграцію з ЄС. Незабаром, щоправда, стало відомо, що подібні плани ЄС запропонував також низці інших держав (Йорданії, Ізраїлю, Молдові, Марокко, Палестинській Автономії, Тунісу), апріорі позбавлених реальних підстав для інтеграції в Спільноту, чим продемонстрував, з однієї сторони, свою неготовність у найближчому майбутньому вирішити питання членства України в ЄС, водночас, з іншої, – недосконалість Європейської політики сусідства, її невідповідність існуючим реаліям.

Відтак, у 2006 р. з ініціативи Польщі та за погодженням з головними союзними інститутами в межах діючої ЄПС фахівці почали розробляти окремий її напрям, пов'язаний з сусідами на східному кордоні ЄС. Східні сусіди не випадково виявилися виокремленими союзниками в окрему групу, адже саме цей регіон приховує в собі як колосальні можливості, так і небезпеки, серед яких – перебої з постачанням енергоресурсів унаслідок конфліктів між Росією і сусідніми країнами, нерозв'язані конфлікти в Придністров'ї й Нагірному Карабасі, Південній Осетії та Абхазії. Що ж до України, вона займає окремішне місце в політиці Республіки Польща, головного ініціатора та активного промоутера «Східного партнерства», з поміж усіх держав-членів ЄС найбільше зацікавленого у тому, аби на східному кордоні Спільноти, а разом кордоні РП з «іншим світом», панували стабільність, порядок та процвітання. І в цьому контексті вкотре слід згадати добре відому як політикам, так і широкому загалу тезу про те,

що без незалежної України не буде незалежної Польщі, а ескалація українсько-російського конфлікту, свідками якого ми є, приховує в собі загрозу не лише для самої України, але й для Польщі також. Сприяння Україні у взаєминах з ЄС вже давно встигло стати візитівкою зовнішньої політики офіційної Варшави, а остання – лобістом українських інтересів на теренах європейсько-атлантичного простору.

Зауважимо, що започаткування окремої програми щодо східних сусідів не один раз обговорювалася на зустрічах країн-членів Вишеградської четвірки, члени якої погоджувалися з тим, що запуск багатобічного формату для Східної Європи украй необхідний, проте з практичного боку серед них було багато розбіжностей. У підсумку, Польща почала проводити паралельні переговори щодо «Східного Партнерства» зі Швецією [3]. Остаточне рішення про започаткування програми Європейський Союз прийняв під впливом російсько-грузинського збройного конфлікту в серпні 2008 р.

Презентована у травні 2008 р. на Раді ЄС та урочисто відкрита Європейським Союзом на Празькому установчому саміті у травні 2009 р., польсько-шведська програма «Східне партнерство» передбачає особливий формат співпраці ЄС з країнами на східному кордоні та основоположною своєю метою має ведення багатостороннього та двостороннього діалогу з ними на предмет підписання угод про асоціації та сприяння у проведенні глибинних демократичних реформ, встановлення верховенства права. Окрім України, до формату співпраці залучені також Азербайджан, Білорусь, Вірменія, Грузія, Молдова – пострадянські держави, які тією чи іншою мірою демонстрували бажання рухатися в бік Європи та досягли на цьому шляху певних успіхів, а також, з огляду на географію свого розміщення та потенціал, виявилися стратегічно важливими для союзників.

За участю глав держав та глав урядів держав-членів і держав-партнерів що два роки проводяться саміти (таким чином, до сьогодні їх відбулося п'ять: 7 травня 2009 р. у Празі, 29–30 вересня 2011 р. у Варшаві, 28–29 листопада 2013 р. у Вільнюсі, 21–22 травня 2015 р. у Ризі, 24 листопада

2017 р. у Брюсселі). Події, пов'язані з більшістю з них, були доленосними для України. Згадати хоча б Вільнюський саміт партнерства, «провалений» В. Януковичем – попри очікування, рішенням президента Україна відмовилася підписати Угоду про асоціацію, чим, з однієї сторони, продемонструвала наявність у влади більш пріоритетних, ніж інтеграція до Євроспільноти, зовнішньополітичних устремлінь, водночас, з іншої, – поставила під питання успішність як «Східного партнерства», так і Польщі як модератора взаємин Європейського Союзу з сусідами на Сході. Зауважимо, що Україна була першою з-поміж країн-партнерів «Східного Партнерства», яка в 2007 р. почала переговори про підписання Угоди про асоціацію з ЄС, а в березні 2012 р. парафувала її, тому були всі підстави вважати, що саме наша держава стане першою, хто цю угоду підпише. На користь подібним сподіванням позначалися також настрої широкого загалу: у 2013 р. 59 % українців підтримували ідею європейської інтеграції держави, водночас проти були лише 24 % опитаних [5]. Та сильний тиск на українську владу Кремлівського керівництва у поєднанні з неспроможністю ЄС запропонувати офіційному Києву вигідні умови співпраці, спричинили до невтішних для України результатів саміту [2].

За усі десять років, що відділяють нас від моменту започаткування польсько-шведської ініціативи, як у самому Європейському Союзі, так і в країнах, на які вона безпосередньо спрямовується, відбулося багато змін. Та, якщо Азербайджан, Вірменія та Білорусь під впливом внутрішніх чинників опинилися в хвості євроінтеграції, нашій державі, навпаки, вдалося досягти помітних успіхів. «Серед шести країн Східного партнерства, – переконаний О. Чумаченко, – Україна в багатьох питаннях стоїть попереду інших країн. І це створює специфічну роль України як пілотного учасника Східного партнерства» [7]. Увагу, зокрема, привертають декілька вкрай важливих, з точки зору перспективи європейського її майбутнього, моментів. Так, виконавши всі умови, 11 червня 2017 р. Україна отримала безвізовий режим з ЄС, а вже 1 вересня 2017 р. набула чинності Угода про асоціацію з

Європейським Союзом. Годі й казати, що від моменту її підписання 21 березня та 27 червня 2014 р. (політична та економічна частини відповідно) й до впровадження Україна відчувала шалений тиск Російської Федерації, яка, вважаючи нашу державу своєю вотчиною, шляхом застосування військової сили намагалася не допустити її зближення з Європою. Та, попри триваючий конфлікт на Сході та анексію Криму Росією, дедалі очевиднішим стає той факт, що Україна, аналогічно Грузії та Молдові, вже вичерпала можливості партнерства та потребує нових, поглиблених форм співпраці.

Ще відносно недавно сподівання виходу взаємин з ЄС на якісно новий рівень у Києві пов'язували з V самітом «Східного партнерства», що в листопаді 2017 р. пройшов у Брюсселі. «Місце його проведення, – наполягає комісар із політики сусідства **Й. Ган**, – вибрано не випадково; це робиться для того, щоб засвідчити: партнерство з сусідами з пострадянського простору – це справа всієї співдружності, а не лише країн, що географічно зацікавлені у розширенні зв'язків на східних кордонах ЄС» [3]. Та, всупереч піднесеним заявам європейських лідерів, прийнята на саміті декларація принесла Україні розчарування: попри визнання «європейських прагнень та європейського вибору» нашої держави, питання її вступу до Спільноти залишилося відкритим на невизначений термін. Серед чинників, що негативним чином впливають на перспективи європейської інтеграції України, – триваючий конфлікт на Донбасі та недостатньо успішні, на думку євросоюзних політиків, реформи. У виступі голови Єврокомісії Ж.-К. Юнкера, зокрема, наголошувалося на проблемах реформування судової системи та боротьбі з корупцією. Водночас, значною мірою на результати саміту вплинула також інституційна неготовність самого ЄС до наступного розширення, а також дедалі більш відчутний скепсис європейців, невдоволених міграційною кризою та терористичними загрозами, а відтак, неготових голосувати за політиків, нехай навіть опосередковано дотичних до поповнення Спільноти новими країнами-членами. «Як Євросоюзіві, так і Україні, Грузії та Молдові, які вже мають із ЄС угоди про асоціацію та безвізові режими, ще є до чого

докладати зусиль», – зауважив з цього приводу Й. Ган [3]. Так, попри відсутність у прийнятій декларації бажаних для України рядків, у ЄС, разом з тим, не відмовляються від поглиблення співпраці з нашою державою: за умови, якщо офіційний Київ надалі рухатиметься у напрямку демократичних реформ і допоки цей процес буде позначений очевидними позитивними результатами, Брюссель готовий надавати Україні фінансову допомогу, відкривати принади європейського ринку і безвізову свободу [1].

Посилаючись на думку фахівців, а також відповідно до особистих переконань, здобутки України на шляху європейської інтеграції, рівно як і спроможність ЄС гарантувати їй успіхи просування шляхом інтеграції у ЄС, – питання риторичне та спричиняє до дискусії. Не викликає заперечень, водночас, той факт, що триваюча актуальність проблеми європейської інтеграції України надалі спричинятиме до продовження наукових пошуків навколо її вивчення та супроводжуватиметься появою нових наукових напрацювань у цій площині, адже наявний на сьогодні масив праць недостатньо вичерпує зміст проблеми.

Список використаних джерел

1. Власенко В. Про європейські перспективи України. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-world/2347066-so-obicae-ukraini-shidne-partnerstvo-plus.html>
2. Добржанська О. Результати імплементації ініціативи «Східне партнерство» Україною станом на кінець 2013 року. *Науковий вісник Чернівецького національного університету. Серія: Історія, Політичні науки, Міжнародні відносини*. Чернівці, 2014. Вип. 702–703. С. 114–119.
3. «Східне партнерство»: далекоглядне й динамічне чи короткозоре й загальмоване? URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/28870397.html>
4. Віднянський С. Європейська політика України: основні етапи, проблеми та перспективи реалізації. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки: міжвідомчий збірник наукових праць* / Відп. ред. С.В. Віднянський. Вип. 25. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2016. С. 9–40.
5. У Євросоюз хочуть майже 60 % українців. URL: http://dt.ua/UKRAINE/uyevrosoyuz-hochut-mayzhe-60-ukrayinciv-124455_.html
6. Чорна Н. Розвиток концептуальних засад співробітництва України та Польщі. *Україна–Європа–Світ: міжнар. зб. наук. пр. Серія: Історія, міжнародні відносини* / Гол. ред. Л. М. Алексієвець. Вип. 10. Тернопіль: Вид-

во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2012. С. 184–195; Чорна Н. Україна – Польща: генеза стратегічного партнерства крізь призму президентського чинника. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки: міжнар. зб. наук. пр.* / Відп. ред. С.В. Віднянський. Вип. 25. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2016. С. 41–59.

7. Чумаченко О.А. Східне партнерство для України: наближення до ЄС чи підміна перспективи членства. URL: <http://vmv.kyumu.edu.ua/v/10/11.htm>

8. Штекель М. Рекомендації до стратегії зовнішньої політики України писали з нуля. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/28575748.html>

NATALIA CHORNA

Vinnitsa

**EUROPEAN CHOICE OF UKRAINE: PROBLEMS OF
IMPLEMENTATION THROUGH THE PRISM OF THE RELATIONS
WITH THE EUROPEAN UNION**

The article analyzes the formation of relations between Ukraine and the European Union and their genesis through the prism of internal and external challenges, substantiates the choice of integration into the EU as a key priority of the foreign policy of the state, proves its historical, geographical, ethnopolitical, socio-cultural and mental conditionality, as well as in light of recent developments years, there is no alternative to Ukraine.

Key words: *Ukraine, European Union, European choice, European integration, Eastern Partnership.*

НАТАЛЬЯ ЧЕРНАЯ

г. Винница

**ЕВРОПЕЙСКИЙ ВЫБОР УКРАИНЫ: ПРОБЛЕМЫ РЕАЛИЗАЦИИ
СКВОЗЬ ПРИЗМУ ОТНОШЕНИЙ С ЕВРОПЕЙСКИМ СОЮЗОМ**

В статье проанализировано становление взаимоотношений Украины с Европейским Союзом и их генезис сквозь призму внутренних и внешних вызовов, обоснован выбор интеграции в ЕС ключевым приоритетом внешней политики государства, доказана его историческая, географическая, этнополитическая, социокультурная и ментальная обусловленность, а также, в свете событий последних лет, безальтернативность для Украины.

Ключевые слова: Украина, Европейский Союз, европейский выбор, европейская интеграция, «Восточное партнерство».

УДК 719 (091) (477)

Володимир Царюк

м. Миколаїв

Історичний процес формування та становлення системи охорони історико-культурних цінностей в Україні

У статті досліджується істотко-правове формування та становлення системи охорони історико-культурних цінностей на території України. Виділяються чотири основні історичні етапи, починаючи від створення Української народної республіки (1917 р.) і закінчуючи періодом незалежності України (з 1991 р.), формування системи охорони культурної спадщини. Надається характеристика кожного з етапів та виокремлюються їх хронологічні рамки. Виявляються та з'ясовуються проблеми охорони історичної спадщини в незалежній Україні. Подано стисло характеристику сучасного етапу системи органів охорони культурної спадщини й актуальні проблеми її функціонування у правовому полі України. Розглянуто найгостріші проблеми організації охорони культурної спадщини України. Робиться спроба визначити стратегічні напрямки пошуку шляхів вирішення питань, що потребують першочергової уваги у сфері захисту пам'яток культури в сучасній Україні.

Ключові слова: історико-культурні цінності, культурна спадщина, пам'ятки культури, нормативно-правові акти, державні органи, Декрети, формування українського законодавства, об'єкт культури.

Охорона історико-культурних цінностей є важливим елементом в системі розбудови правової держави. В час орієнтування України на європейські цінності, все більшого значення набуває культурна спадщина світової цивілізації, складовою частиною якої є Україна.

Робота держави Україна у сфері захисту історико-культурних цінностей, що втілюється у створення відповідних державних органів, у тому числі

контролюючих органів, законодавчої бази, залученні держави до світового співтовариства, міжнародних та міжурядових організацій з питань охорони культурної спадщини, являє собою цілісну державну систему охорони та захисту пам'яток історії та культури.

Як і будь-яка система, що складається з багатьох елементів об'єднаних в одне ціле, система охорони культурних цінностей в Україні має свої історичні витoki, а також підґрунтя власної діяльності.

Актуальність даного питання полягає у тому, що в умовах становлення демократичного суспільства, удосконалення та розвиток системи збереження та охорони культурних цінностей набуває не тільки ідеологічного, а й практичного значення. При цьому, дієве існування такої системи має забезпечуватись не тільки шляхом застосування державних механізмів до регулювання питань охорони культурної спадщини, а й свій механізм контролю має забезпечити громадськість в особі відповідних організацій та об'єднань.

Історичні аспекти охорони пам'яток культури за часів радянського періоду досліджували історики: І.С. Смірнов, Д.А. Равікович, Л. Аксакова, Ю.М. Жуков, Ю.О. Бичков, В.К. Гарданов. За часів незалежності окремі аспекти складових системи розглядались у працях Н.І. Кудерської, Б. Моця, О.В. Приня, О.М. Присяжнюк.

Для здійснення глибинного аналізу формування системи охорони історико-культурних цінностей та її становлення, пропонуємо виокремити, в хронологічних рамках, певні історичні етапи такого формування та становлення: перший етап – 1917 -1944 рр.; другий етап – 1944 – 1960 рр.; третій етап – 1960 – 1990 рр.; четвертий етап – період незалежності України, починаючи з 1991 року. Запропонований поділ на такі історичні етапи обумовлюється наступним.

Перший етап, хронологічні рамки якого 1917 – 1944 рр. ознаменувався розпадом Російської імперії після Жовтневої революції 1917 року та утворенням Української народної республіки. В цей час почалось прийняття низки нормативно-правових актів, метою яких було не лише забезпечення збереження культурних цінностей, але й використання їх новим соціалістичним суспільством. Зокрема, урядом УНР прийнято ряд Декретів: про знесення пам'ятників, споруджених на честь царів та їх слуг і вироблення проектів пам'ятників Російської соціалістичної революції від 14.04.1918 року, про реєстрацію, взяття на облік і охорону пам'яток мистецтва та старовини від 05.10.1918 року, про охорону наукових цінностей від 05.12.1918 року. Зазначені акти хоч і мали протиріччя, але все ж їх прийняття стало першим історичним кроком у побудові системи охорони пам'яток культури в Україні. В цей же час, у Києві розпочав свою діяльність «Центральний комітет охорони пам'яток старовини і мистецтва» під головуванням О. Грушевського [1].

Провідну роль в організації і розвитку краєзнавчої роботи взяла на себе Всеукраїнська академія наук (ВУАН). 28.05.1918 року в Народному комісаріаті з питань освіти (далі – НКО) організований Відділ у справах музеїв і охороні пам'ятників мистецтва та створена Комісія з охорони пам'ятників природи, старовини і мистецтва при відділах народної освіти губернських виконкомів. У листопаді 1919 року відповідно до постанови НКО від 07.12.1918 року створено підвідділ мистецтв і охорони пам'ятників старовини [2], що почав здійснювати як облік рухомих пам'ятників, особливо церковного майна, а також вироблення заходів щодо збереження нерухомих об'єктів культурної спадщини [1].

Постановою ВУЦВК і РНК УРСР від 16.06.1926 року затверджено «Положення про пам'ятники культури й природи», яким узагальнено всі попередньо прийняті акти в цій сфері. Як зазначається в тексті самого Положення усі пам'ятники на території України, що мали наукове, історичне та мистецьке значення підлягали реєстрації. Вперше, історико-культурні

цінності поділено за категоріями на цінності республіканського та місцевого значення, а особливо цінні з них за постановою РНК УРСР оголошувались заповідними [3].

Відання пам'ятниками культури й природи на той час покладалося на НКО УРСР. До його повноважень входили реєстрація, вивчення, їх обстеження розробка планів дослідження та вжиття заходів щодо ремонту і реставрації, догляд за утриманням.

Отже, історична значущість «Положення про пам'ятники культури й природи» полягає в тому, що завдяки йому на вітчизняних теренах вперше започатковано державну систему охорони культурних надбань. Крім цього, перші методологічні принципи охорони культурних цінностей, а також засади державної політики у цій сфері впровадились саме цим документом, яке стало науковою основою для подальшого розвитку всієї системи охорони культурних цінностей [4].

З-поміж наведеного партійно-урядові постанови 20-30 –х рр. ХХ ст. закріпили створення системи державних історико-культурних заповідників в Україні. Серед яких, Національний Києво-Печерський заповідник, Шевченківський національний заповідник у Каневі та історико-археологічний заповідник «Ольвія» в Миколаївській області.

Вже з 1926 року функції органу охорони культурної спадщини переходять до краєзнавчих музеїв. У 1932 році проведена перереєстрація пам'яток архітектури зі складанням державних списків, а також первинної документації на пам'ятники, із зазначенням точних адрес їх місцезнаходження. Загалом проведена велика організаційна робота щодо залучення власників та орендарів до впорядкування і правильної експлуатації цих будівель, встановлені охоронні дошки [4].

Поряд з початком формування системи охорони культурних цінностей, радянська влада своїми ж діями знищувала пам'ятки матеріальної культури. Під гучними гаслами боротьби з релігією та планами перебудови і реконструкції населених пунктів, приймалися рішення про руйнування

культурних надбань. У резолюції ЦК КП(б)У від 30.06.1928 року «Про релігійний рух і антирелігійну пропаганду» вказувалося, що релігійні організації, що за перших часів революції протистояли владі рад як давня монархічна антирадянська сила, за останніх часів, зменшуючи свої демонстративні антирадянські виступи, намагаються вести свою релігійну пропаганду, мобілізуючи маси, прикриваючись лояльністю до Радянської влади. Історико-культурні цінності стають маніпуляційною складовою у боротьбі суспільно-політичних ідей, стають важливим елементом політичного та громадського життя. Нищення українських пам'яток культури, що продиктовано ідеологічними засадами більшовицької партії в середині 30-х рр., призвело до ліквідації великої кількості заповідників.

Другий етап, хронологічні рамки якого 1944 – 1960 рр. Вказаний період присвячений увічненню пам'яті воїнів і партизанів, які загинули в боях за визволення Батьківщини, а також обліку культурних цінностей, що знищені внаслідок воєнних дій та вивезенні німецько-фашистськими окупантами до Німеччини.

Черговим кроком на шляху до розвитку методичних засад охорони пам'яток культурної спадщини стало затвердження постановою Ради Міністрів УРСР від 30.12.1948 року «Положення про охорону пам'яток культури на території Української РСР» [6].

Відповідно до цього Положення культурні цінності поділялися за видами на пам'ятки архітектури, мистецтва, археології та історичні, а за категоріями – загальносоюзного та республіканського значення. Складання списків пам'яток доручалося кільком відомствам. Пам'ятками архітектури опікувалося Управління у справах архітектури при Раді Міністрів УРСР, пам'ятками мистецтва - Комітет у справах мистецтв при Раді Міністрів УРСР, а пам'ятками археології та історії – Комітет у справах культурно-освітніх установ при Раді Міністрів УРСР.

Вперше, в культуро охоронній практиці поставлене завдання визначення охоронних зон пам'яток. У 1966 році створено Всеукраїнське товариство охорони пам'яток історії та культури [4].

В законодавчому оформленні Положення суттєво доповнене Інструкцією про порядок обліку, реєстрації і утримання археологічних та історичних пам'яток на території Української РСР [7], що перебувають під державною охороною, розробленою на підставі постанови Ради Міністрів СРСР від 14.10.1948 року «Про заходи поліпшення охорони пам'яток культури». Даний документ докладно висвітлює порядок виявлення, первинного обліку пам'яток архітектури та складання облікових карток на пам'ятки. В ньому ж містяться рекомендації з формування списків пам'яток, також наголошується на необхідності складання опорних планів для міст, що мають значну кількість пам'яток, а для окремих культурних цінностей визначити охоронні зони. До комплексу робіт з обліку входило складання паспорту на кожну історико-культурну цінність, її фотофіксація і обміри [4].

Більш того, в Інструкції приділено значну увагу утриманню культурних цінностей, визначено порядок їх використання та передання в експлуатацію, нагляд за утриманням. На пам'ятках дозволяли проведення реставраційних робіт і ремонтних робіт, але виключно на підставі матеріалів ґрунтовних досліджень пам'ятки. Вперше, запроваджено консервацію історико-культурної цінності як особливий вид ремонтно-реставраційних робіт.

У підсумку Інструкцією детально розписано порядок виконання всього комплексу охоронних заходів на пам'ятці – від виявлення та складання облікової документації до звіту про проведення дослідження та реставрацію об'єкта.

Про практичну придатність Положення та Інструкції свідчить й той факт, що вони залишились чинними майже протягом трьох десятиліть [1].

Подібні нормативно-правові акти розроблені й щодо охорони пам'яток історії, археології та мистецтва.

Таким чином, другий етап характеризувався упорядкуванням законодавства про культурну спадщину та посиленням контролю, з боку державних органів, за станом використання та зберігання пам'ятників архітектури, що знаходяться під державною охороною.

Третій етап, хронологічні рамки якого 1960 – 1990 рр. характеризується початком практичної роботи у сфері захисту культурних цінностей. Зокрема, встановлювались охоронні знаки і дошки на археологічних, історичних та архітектурних пам'ятках, визначались зони їх охорони і заповідні території, закінчено оформлення охоронно-орендної документації з усіма підприємствами, установами, організаціями. В цих хронологічних межах чи не вперше урядом збільшено асигнування, матеріальне і наукове забезпечення реставраційних робіт. Посилено популяризацію пам'яток культури в суспільстві. Розроблено комплексна державна програма конкретної діяльності державних органів і громадських організацій.

За умови її повної реалізації в Україні могли статися істотні позитивні зрушення в охороні, використанні і реставрації культурних цінностей. Проте, практичної реалізації подібної програми так і не відбулось. Причиною тому були активні зовнішні політично-суспільні процеси, що відбувались у цей період та специфіка тогочасного суспільства, у якого культурні питання, в умовах внутрішньої нестабільності і як наслідку розпаду СРСР, поставлені не на перший план.

Не залишились і поза увагою нормотворчі процеси у сфері захисту культурної спадщини.

Важливе значення для розвитку охорони культурної спадщини у цей період мало прийняття постанови Ради Міністрів УРСР від 24.08.1963 року № 970 «Про впорядкування справи обліку та охорони пам'ятників архітектури на території Української РСР». Урядом визначено, що у справі обліку, охорони і збереження пам'ятників архітектури на території республіки є серйозні недоліки [8]. В постанові підкреслювалося, що обстеження, проведені у 1962 році ,показали, що до списку пам'яток

архітектури Української РСР, які перебувають під державною охороною і на реставрацію яких витрачено державою значні кошти, внесено чимало старовинних споруд культового призначення, що не мають визначної наукової, історичної та художньої цінності або втратили її внаслідок руйнування і перебудов.

З метою впорядкування справи обліку, охорони і збереження визначних пам'ятників архітектури УРСР, більш доцільного витрачання коштів на консерваційні та ремонтно-реставраційні заходи Радою Міністрів РСР затверджено список пам'яток архітектури УРСР, що розроблений відповідною спеціально створеною Комісією.

Основний тягар усунення зазначених недоліків покладено на виконкоми місцевих Рад депутатів трудящих, яким доручено забезпечити належну охорону і збереження пам'яток архітектури. Крім того, спільно з Міністерством культури УРСР протягом 1963-1964 рр. доручено обстежити і відповідним чином зафіксувати в документах, фотографіях чи замальовках видатні твори старовинного монументального живопису, скульптури, а також високохудожню різьбу, окремі архітектурні зразки і фрагменти в спорудах, що виключені зі списку пам'яток архітектури.

Прийнятий у 1978 році Верховною Радою УРСР Закон «Про охорону і використання пам'яток історії та культури» [9], за яким пам'ятки історії та культури поділялися за видами на пам'ятки історії, археології, містобудування і архітектури, мистецтва та документальні пам'ятки. Вказаним Законом визначався порядок організації державного обліку пам'яток. Провідним органом у сфері державного управління культуроохоронною галуззю стала Рада Міністрів УРСР, а спеціально уповноваженими державними органами охорони культурних цінностей, як і раніше залишалось Міністерство культури УРСР, Державний комітет Ради Міністрів УРСР у справах будівництва та Головне архівне управління при Раді Міністрів УРСР [4].

Цей Закон увібрав у себе попередні нормативні напрацювання та дещо віддзеркалював тодішній стан наукової методики охорони та реставрації пам'яток культури. Культурні надбання, що їх успадкувала Радянська Україна, становлять не лише її національну цінність, а й є невіддільною частиною культурної скарбниці світової цивілізації, надбанням всього людства. Водночас застійні явища у радянському суспільстві 1980-х рр., глибока економічна криза спричинили нехтування приписами даного Закону державними структурами на всіх щаблях. Тому потенційно перспективний нормативний акт перетворився у чистого роду декларацію.

Четвертий етап, що починає свій відлік зі здобуття Україною незалежності (1991 р.) та триває до сьогодні. Новостворена держава починає напрацьовувати власні механізми захисту, збереження та дослідження історико-культурних цінностей. На перших парах незалежності українська держава успадкувала радянську державну систему охорони культурних цінностей, яка базувалась на основі принципів, закладених у кінці 70-х – першій половині 80-х років ХХ ст.

Проголошення незалежності та розуміння владних керівних структур у моральній застарілості радянських принципів управління в сфері культури дає імпульс до напрацювання національної системи законодавства, зокрема у сфері охорони культурної спадщини. Вже у кінці ХХ ст. формується стала нормативна-правова база функціонування сучасної пам'яткоохоронної структури державних і громадських органів й організацій з охорони культурної спадщини.

У Україні не існує єдиного закону, який би охоплював усі аспекти охорони культурної спадщини, але є ціла низка законодавчих і підзаконних нормативних актів, що стосуються управління об'єктами культури. Серед них, археологічна, архівна та природна спадщина.

Повноцінна система охорони культурних цінностей формується як окреме галузеве утворення. Стрижнем якої є нормативна база, своєрідний фундамент. Зокрема, Закон України «Про музеї та музейну справу» [10],

Закон України «Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей» [11], Закон України «Про охорону культурної спадщини» [12] та Закону України «Про охорону археологічної спадщини» [13].

Законом «Про охорону культурної спадщини» [12] окреслена загальна структура центральних і регіональних органів виконавчої влади, відповідальних за охорону пам'яток культури. Закон покладає керівництво справою охорони культурної спадщини на Кабінет Міністрів України і на центральний орган виконавчої влади у цій сфері - Міністерство культури України. Розгалужене українське законодавство додатково надає повноваження у пам'яткоохоронній сфері окремим міністерствам та відомствам.

На сьогодні Міністерство культури України визначено головним органом у системі центральних органів виконавчої влади щодо формування та забезпечення реалізації державної політики у сфері охорони культурної спадщини, а також вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей. Проте, окрім Міністерства культури України певні повноваження у галузі збереження культурних цінностей мають зокрема, Міністерство регіонального розвитку будівництва та житлово-комунального господарства щодо управління та контролю за пам'ятками архітектури та містобудування, Міністерство екології та природних ресурсів щодо пам'яток садово-паркового мистецтва та ландшафтних пам'яток, Міністерство аграрної політики та продовольства щодо контролю за використання земель історико-культурного призначення, Державна архівна служба України щодо управління архівною спадщиною, унікальними документами Національного архівного фонду.

До загальної схеми центральних органів виконавчої влади, наділених повноваженнями у культуроохоронній галузі, входять опосередковано: Міністерство юстиції, Державна прикордонна служба, Державна служба з надзвичайних ситуацій. До цього переліку слід також додати територіальні управління цих структур, їх відділи та державні установи.

Однією з основних проблем сучасної системи охорони культурної спадщини є неузгодженість між повноваженнями міністерств та відомств, розпорошеність повноважень щодо збереження та захисту культурних цінностей між різними за своєю галуззю органами державної влади. Відсутність цілісної системи органів охорони культурної спадщини, її невідповідність вимогам базового Закону «Про охорону культурної спадщини», відповідно до якого всі завдання щодо охорони культурних цінностей має виконувати окремий і єдиний центральний орган виконавчої влади, а не декілька міністерств і відомств, ставить під сумнів можливість практичної реалізації положень Закону, оскільки відсутній конкретний суб'єкт впровадження механізмів охорони пам'яток культури. Зокрема, не укладаються охоронні договори, не проводиться належним чином виявлення та облік об'єктів культурної спадщини, не надаються розпорядження та приписи щодо охорони пам'яток, масовими є факти передачі у приватну власність земель історико-культурного призначення, на яких розташовані пам'ятки археології [14].

Незважаючи на наявність сучасної нормативно-правової бази, як складової системи охорони культурних цінностей, широке запозичення європейського досвіду у галузі охорони культурної спадщини, процесів глобалізації країн у сфері обміну культурними цінностями, продовжують існувати системні проблемні питання, що потребують нагального вирішення з метою подальшого системного розвитку галузі.

Підсумовуючи викладене, вважаємо, що актуальними кроками у сфері охорони та збереження культурної спадщини України мають стати зміни та доповнення до низки законодавчих актів і вдосконалення культууроохоронного законодавства в цілому, наведення ладу в державному адмініструванні й налагодження ефективної співпраці з громадськістю. Подолання проблеми не ефективного державного управління у сфері охорони культурної спадщини, внаслідок нескоординованості дій між центральними

та місцевими органами виконавчої влади, можливе за чіткого закріплення і тлумачення в приписах законодавства.

Список використаних джерел

1. Кудерська Н.І. Становлення і розвиток законодавства про охорону культурної спадщини в Україні / Н.І. Кудерська // Університетські наукові записи, 2011, № 3 (39), с. 20-26.
2. Об образовании губернских подотделов по делам музеев и охране памятников искусства и старины: постановление НКП от 07.12.1918 г. [Текст] // Еженедельник НКП. – 1918. - № 22. – 7 декабря.
3. Положення про пам'ятники культури й природи, затв. постановою ВУЦВК і РНК УРСР від 16.06.1926 р. [Текст] // Законодавство про пам'ятники історії та культури. – К: Політвидав України, 1970. – С. 38-46.
4. Пам'яткознавство: правова охорона культурних надбань [Текст]: [зб. док.] / упоряд.: Л.В. Прибега. – К.: Ін-т культурології Акад. мистец. України, 2009. – 416 с.
5. Кравчук О.А. Регіональні особливості архітектурно-містобудівної спадщини України [Текст] / О.А. Кравчук // Проблеми збереження і використання культурної спадщини в Україні: матеріали Всеукр. Наук.-практ. конф. (на базі Держ. Історико-архітектур. заповідника м. Святогірськ Донецька обл.) 25-27 травня 2005 р. – Слов'янськ: Печат. двір, 2005. – С. 59-64.
6. Про заходи до поліпшення охорони пам'яток культури на території УРСР: постанова Ради Міністрів УРСР від 14.10.1948 р. [Текст] // ЗП УРСР. – 1948. - № 23-24. – Ст. 91.
7. Інструкція про порядок обліку, реєстрації і утримання археологічних та історичних пам'яток на території Української РСР [Текст] // Законодавство про пам'ятники історії та культури. – К.: Політвидав України. – 1970. – С. 139-145.
8. Про впорядкування справи обліку та охорони пам'яток архітектури на території Української РСР: постанова Ради Міністрів УРСР від 24.08.1963 року № 970 [Електронний ресурс] Мега-НАУ. – Режим доступу: <http://zakon.nau.ua/doc/?uid=1048.1487.0>.
9. Про охорону і використання пам'яток історії культури: Закон Української РСР від 13.07.1978 р. [Текст] // ВВР УРСР. – 1978. - № 51. – Ст. 1387.

10. Про музеї та музейну справу: Закон України від 29.06.1995 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1995. - № 25, ст. 191.

11. Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей: Закон України від 21.09.1999 р. // Відомості Верховної Ради. – 1999. - № 48, ст. 405.

12. Про охорону культурної спадщини: Закон України від 08.06.2000 р. // Відомості Верховної Ради. – 2000. - № 39, ст. 333.

13. Про охорону археологічної спадщини: Закон України від 18.03.2004 р. // Відомості Верховної Ради. – 2004. - № 26, ст. 361.

14. Принь О.В. Державна система охорони культурної спадщини сучасної України: центральні органи влади / О.В. Принь // Праці центру пам'яткознавства. -Вип. 20, - К., 2011. - С. 27-32.

ВЛАДИМИР ЦАРЮК

Исторический процесс формирования и становления системы охраны историко-культурных ценностей в Украине

В статье исследуется историко-правовое формирование и становление системы охраны историко-культурных ценностей на территории Украины. Выделяются четыре основных исторических этапа, начиная от создания Украинской Народной республики (в 1917 г.) и заканчивая периодом независимости Украины (с 1991 г.), формирования системы охраны культурного наследия. Предоставляется характеристика каждого из этапов и выделяются их хронологические рамки. Подана краткая характеристика современной системы органов охраны культурного наследия и актуальные проблемы ее функционирования в правовом поле Украины. Рассмотрены острейшие проблемы организации охраны культурного наследия Украины. Делается попытка определить стратегические направления поиска путей решения вопросов, которые нуждаются в первоочередном внимании в сфере защиты достопримечательностей культуры в современной Украине.

Ключевые слова: историко-культурные ценности, культурное наследие, достопримечательности культуры, нормативно-правовые акты, государственные органы, Декреты, формирование украинского законодательства, объект культуры.

...

Розділ 3 ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 327(438):303.4

НАТАЛЯ БУГЛАЙ

м. Миколаїв

buglay@ukr.net

МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ ПОЛЬЩІ (1995-2005)

Висвітлення зовнішньої політики Польщі, пріоритетних її напрямів та ключових завдань, змісту й спрямованості взаємин із сусідніми та іншими державами, провідними міжнародними організаціями є можливим завдяки комплексному застосуванню широкого спектру теоретико-методологічного інструментарію. У статті аналізуються напрацювання провідних українських та зарубіжних фахівців, а також розкриваються наукові методи, прийоми та підходи, посередництвом яких розкривається тема дослідження. Наголошується, що важливим компонентом для осмислення визначеної проблеми є використання методологічного інструментарію в контексті понятійно-категоріального апарату.

Ключові слова: зовнішня політика, Польща, методологія, інструментарій, методи, підходи, поняття.

Геополітичні зміни наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. на європейських теренах є показником зростання інтересу до історії країн регіону та вироблення науково-методологічних засад дослідження зовнішньої політики нового формату. Українська історіографія з другої половини 1990-х рр. також поступово виходить на новий рівень методологічних підходів, що дозволяє об'єктивно досліджувати процес. Із проголошенням незалежності Україною й здобуттям політичної самостійності Польщею, особливий науковий інтерес у цьому аспекті викликають українсько-польські відносини, а також успішний поступ РП у побудові зовнішньої політики. Науковий доробок вітчизняної та закордонної історіографії представлений дослідженнями теоретико-концептуальних основ

та методів дослідження міжнародних відносин, теоретичним засадам міжнародних відносин теоретико-методологічним основам дослідження сучасних українсько-польських відносин [3; 10; 11] і т.ін., але є недостатнім через відсутність робіт комплексного характеру.

Висвітлення зовнішньої політики Республіки Польща, з огляду на мету й завдання статті, а також тематичну її спрямованість, на нашу думку має спиратись на використання загальнонаукових методів аналізу та синтезу, індукції і дедукції, аналогії, порівняння, узагальнення, а також такі спеціальні методи наукового пізнання, як історико-генетичний, історико-хронологічний, історико-порівняльний, історико-типологічний, системно-структурний та ін. Міждисциплінарний характер дослідження, дозволяє використання, також, деяких інших методів, запозичених з інших наук. Ґрунтовне вивчення зовнішньої політики Польщі визначеного хронологічними рамками теми періоду виявилось можливим саме завдяки комплексному застосуванню широкого спектру науково-дослідницьких методів; оскільки жоден із методів не є універсальним, відповідно послуговування лише окремими з них апіорі прирікає дослідника на «фахову короткозорість».

Виходячи зі змісту історичної науки в цілому, серед методів наукових досліджень, безперечно, головної уваги заслуговує історико-генетичний метод, найпоширеніший та найдавніший із-поміж усіх інших. Полягаючи в послідовному висвітленні генезису досліджуваної реальності, у взаємозв'язку з чинниками, що визначають спрямованість її розвитку, історико-генетичний метод значно розкривається також через установлення причинно-наслідкових зв'язків між подіями та явищами, закономірностей історичного розвитку, а також висвітлення історичних фактів та осіб у контексті часу, на тлі конкретних ситуацій. Прихильність істориків до генетичного методу, зауважимо, значно спричинена також тим, що його застосування передбачає вивчення історичної минувшини з урахуванням впливу на неї не лише одних лише об'єктивних, але й суб'єктивних чинників. У нашому випадку

застосування історико-генетичного методу дозволяє висвітлити розвиток зовнішньої політики РП у зв'язку з політичною, економічною, соціокультурною, військово-безпековою ситуацією в державі, розстановкою сил на міжнародній арені, а також з урахуванням особистісного чинника президента А. Кваснєвського, деяких інших польських та зарубіжних політиків і дипломатів. Звернення до генетичного методу наукового пізнання є важливим також у з'ясуванні причин та передумов уже dokonаних історичних ситуацій, унаслідок чого задля кращого їх розуміння автором навмисно були зроблені невеликі екскурси в неохоплені хронологічними рамками дослідження періоди [1, 75].

Жодне історичне дослідження, і наше в тому числі, не обходиться без порівнянь. Так, наприклад, дослідники порівнюють за певними тотожними рисами історичні ситуації, що мали місце в різних країнах, але в один і той самий час, або події та процеси, що відбувалися в одній і тій самій державі, але впродовж певного визначеного часового відтинку, в такий спосіб віднаходячи в них певні закономірності, а також особливі, специфічні риси. Виходячи з апріорної відносності будь-чого, а також завдяки застосуванню історико-порівняльного методу дослідження маємо підстави говорити, приміром, про те, що членства в ЄС Республіка Польща досягла достатньо швидко (досвід Туреччини, наприклад, може слугувати красномовним тому підтвердженням: у 1987 р. подавши заявку на вступ до Європейського Союзу, через 12 років вона отримала статус кандидата на вступ та досі його зберігає). Застосовуючи історико-порівняльний аналіз, можна констатувати, що минуле є внутрішньо обумовленим процесом, який повторюється із визначеною періодичністю, а значна частина явищ є схожими за внутрішньою сутністю і різняться між собою хіба лише географічними чи хронологічними рамками. Принагідно зауважимо, що, попри, здавалося б, достатньо просту схему роботи з порівняльним методом, його використання вимагає від дослідника дотримання окремих правил: порівнювати необхідно конкретні факти; факти мають належати одній історичній епосі тощо. В

іншому випадку результати дослідження будуть далекими від об'єктивності, штучними та не без фальсифікацій.

Як засвідчує практика вітчизняних та зарубіжних наукових історичних досліджень, одним із найбільш уживаних у них є також історико-хронологічний метод, орієнтований на висвітлення подій історичної минувшини в хронологічній їх послідовності. Так, фаховий історик, вивчаючи ту чи іншу історичну проблему, сукупність фактів, через які розкривається її сутність, досліджує з огляду на послідовність їх виникнення. Звичайно, ніхто не відміняв задля посилення окремих моментів наукової розвідки здійснення окремих екскурсів у події, що відбулися значно пізніше, ніж ті, які досліджуються, і певною мірою ними спричинені, та такі прийоми в цілому не змінюють усталеної в історичній науці практики висвітлювати історичні ситуації з урахуванням хронології подій. Таким чином, вивчення інтеграції Польщі до НАТО та ЄС доцільно розпочинати з моменту декларування офіційною Варшавою відповідних зовнішньополітичних цілей, пізніше – виконання конкретних кроків на визначеному шляху і лише потім – безпосередньо самої процедури вступу тощо.

Історико-типологічний метод дозволяє узагальнити досліджувані історичні предмети за конкретними ознаками та впорядкувати їх в окремі класи (типи), прослідкувати взаємозв'язок між одиничним (унікальним) та загальним (типовим). Даний метод використовується нами при роботі з джерельним комплексом по темі, зокрема, при його впорядкуванні та диференціації на окремі типи з наступним їх аналізом, а також при з'ясуванні ключових характеристик взаємин Польщі з сусідніми та іншими державами, основних постулатів зовнішньополітичної парадигми, чинників, що визначили спрямованість її розвитку, тощо. Історико-типологічний метод відомий також тим, що дозволяє конкретну подію/процес/явище розглядати як неперервний процес, характерний конкретними етапами (стадіями) розвитку. Так, аналізуючи інтеграцію РП в євроатлантичний простір, у взаєминах держави з НАТО та ЄС можна виокремити певні етапи. У цілому

ж, використання історико-типологічного методу є справою достатньо складною та трудомісткою, і для того, аби отримані результати, пройшли випробування відповідністю історичній дійсності, над вивченням якої працює дослідник, необхідним є урахування щонайменше двох моментів: до роботи має бути залучена максимально можлива кількість фактологічного матеріалу, водночас ознаки, за якими здійснюється групування фактів, мають бути чітко визначені.

Апеляцією до того, що всі історичні явища – це елементи систем, є знаний системно-структурний метод. Так, зовнішня політика держави, РП у тому числі, є сукупністю політик/взаємин Польщі щодо сусідніх та інших держав, міжнародних організацій тощо. Водночас політика однієї держави щодо будь-якої іншої є множиною реалізованих нею політичних, економічних, соціокультурних, військово-безпекових та інших заходів, спрямованих на досягнення певного наперед визначеного результату. Разом з тим, зовнішня політика держави – у нашому випадку РП – перебуває у безпосередньому зв'язку з міжнародною ситуацією, а також значно детермінується політикою щодо неї інших учасників світового співтовариства, тому дослідження власне польської зовнішньої політики задля кращого її розуміння передбачає врахування також міжнародної кон'юнктури, ситуації на зовнішніх кордонах держави та ін.

Певного застосування при підготовці статті зазнав також статистичний метод. Так, з огляду на динаміку офіційних візитів вищих посадовців РП до дружніх із нею держав та повноважних представників останніх до Польщі, частоту, з якою важливі для офіційної Варшави питання виносилися на обговорення керівних органів НАТО та ЄС, а також коливання сукупних показників торговельно-економічної, соціокультурної взаємодії з державами світового співтовариства тощо, можна зробити низку важливих висновків на рахунок зовнішньої політики держави, в тому числі в аспекті виявлення певних тенденцій, характерних для її розвитку.

Одночасне вивчення подій, що впродовж визначених хронологічних рамок характеризували розвиток зовнішньої політики III Речі Посполитої, на нашу думку, має здійснюватися посередництвом застосування синхронного методу наукового пізнання.

З огляду на важливість, а можливо, й доленосність для РП визначеного десятиліття перебування при владі А. Квасневського, зусиллями якого було реалізовано ключові завдання зовнішньої політики держави, пов'язані з її вступом до НАТО та ЄС, певну роль відіграє метод біографістики. Посередництвом звернення до нього деякою мірою можна персоніфікувати розвиток зовнішньої політики Польської держави особистісним чинником А. Квасневського та інших високопосадовців національного та глобального масштабу. Застосування методу біографістики, відзначимо, стало можливим головним чином завдяки зверненню до мемуарної літератури, інтерв'ю, виступів офіційних осіб.

Із науковими принципами та методами дослідження тісно пов'язані наукові підходи. Принципово важливим серед них, безперечно, є системний підхід. Представлений сукупністю логічних прийомів, методичних правил і принципів теоретичного дослідження, він виконує евристичну функцію в загальній системі наукового пізнання [7, 7] та значно сприяє вибору адекватної існуючим запитам наукової тематики, формулюванню дослідницької мети та зумовлених нею завдань, а також їх реалізації шляхом логічного та послідовного викладу матеріалу. Згідно з системним підходом, будь-які об'єкти є складними системами, відповідно їх дослідження відбувається шляхом розчленування на окремі складові, почергове у взаємозв'язку їх вивчення й наступне об'єднання в єдину теоретичну картину, покликану дати відповідь на конкретне запитання. У нашому випадку, з огляду на залежність зовнішньої політики Польщі від низки зовнішніх та внутрішніх чинників, а заразом певну детермінованість нею системи міжнародних відносин, досягнення визначеної дослідницької мети видається можливим лише за умови врахування цієї взаємообумовленості.

Важливим, на наш погляд, є також урахування того, що будь-яка подія/явище/процес обов'язково є чимось породженою, з одного боку, та спричиняє до певних конкретних наслідків – з іншого. Так, який би факт-подію з усієї їх множини, що нами проаналізовані по історії Польщі, не брати до уваги, з більшою чи меншою мірою об'єктивності можемо говорити про конкретні його передумови та не менш конкретні наслідки.

У взаємозв'язку з попереднім перебуває діалектичний підхід, який охоплює особливості розвитку будь-яких процесів і явищ та сприяє об'єктивному вивченню чинників, що на них впливають. Так, згідно з діалектичним підходом, зовнішня політика будь-якої держави є динамічною системою, що постійно перебуває в стані розвитку, змінюючись під впливом внутрішніх та зовнішніх детермінант. Таким чином, зовнішня політика Польської держави впродовж аналізованого періоду зазнавала впливу низки взаємопов'язаних чинників, «мозаїка» яких постійно змінювалася, як наслідок, зазнавала зміни і сама зовнішня політика.

Виходячи зі значної обумовленості зовнішньої політики держави геополітичним її потенціалом, політичною, економічною, соціокультурною ситуацією в середині країни та за її межами, цивілізаційною приналежністю, менталітетом та добробутом населення тощо, вивчення обраної для дослідження проблеми супроводжувалося зверненням до наукових напрацювань не лише істориків, але й політологів, економістів, соціологів, культурологів, фахівців у сфері безпеки й оборони та ін. Як наслідок, відповідне дослідження набуває виразного міждисциплінарного характеру. Принагідно відзначимо, що, окрім певного синтезування здобутків суміжних галузей наукового пізнання у розкритті теми, міждисциплінарний підхід передбачає також «застосування методологічного інструментарію споріднених галузей науки» [5, 19]. У підсумку, – переконаний А. Колот, і з ним важко не погодитися, – погляд на конкретний предмет (об'єкт) дослідження стає більш рельєфним, широким, водночас наукове знання як засіб вирішення поставлених завдань із вищою результативністю суттєво

прирощується [5, 20]. Так, лише залучивши до джерельного комплексу напрацювання фахівців у різних галузях гуманітаристики, можна комплексно проаналізувати зовнішню політику Польщі (1995–2005 рр.), виявити характерні риси та ключові тенденції її розвитку, а також чинники, що на неї впливали.

Важливим компонентом методологічного інструментарію є також понятійно-категоріальний апарат. Підібраний відповідно до мети та основних дослідницьких завдань, він представлений загальнонауковими та фаховими поняттями, термінами і категоріями, що в своїй сукупності забезпечують максимально повне, на відповідному науковому рівні організоване розкриття обраної для дослідження проблеми, допомагає процесу. Виходячи з тематики статті, головної уваги заслуговує поняття «зовнішня політика». Попри те, що проблемами зовнішньої політики України, Польщі, інших держав світового співтовариства займається величезна кількість українських та зарубіжних дослідників, а сам термін постійно присутній у лексиконі політико-дипломатичних кіл, представників ЗМІ та досить часто використовується на рівні «пересічних обивателів», єдиного його визначення немає і бути не може. Опрацювавши наукові праці відомих українських учених-всесвітників С. Віднянського, Л. Зашкільняка, А. Кудряченка, Ю. Макара [2; 4; 6; 8] та ін. і їх зарубіжних колег І. Орлика, Р. Кузняра, В. Малендовського, [9; 12; 13] та ін., було виявлено плюралізм поглядів щодо змісту поняття «зовнішня політика». Виходячи з цього, а також вартісності кожного з проаналізованих трактувань, авторка статті зовнішню політику розуміє як сукупність взаємин держави з іншими державами та міжнародними організаціями, зумовлених її геополітичним потенціалом. Не викликає заперечень, що зовнішня політика держави як складова її політики в цілому перебуває у взаємозв'язку з внутрішньою політикою, питання лише в тому, яка з них є первинною, а яка – вторинною. Погляди науковців щодо цього, зауважимо, значно поляризуються, та, з огляду на перебування проблеми більше в політологічній, ніж в історичній площині, ми свідомо ухилимося від

заглиблення у неї, принагідно відзначивши лише той факт, що зовнішня політика в жодному випадку не може суперечити національним інтересам держави, а лише представляє та лобіює їх на міжнародній арені. Подібно міжнародним відносинам, зовнішня політика Польщі характерна постійним генезисом, а також динамікою, значно зумовленою спрямованістю розвитку світового співтовариства.

Відзначимо, що під зовнішньою політикою Польщі слід розуміти взаємини РП із сусідніми та іншими державами світового співтовариства, міжнародними організаціями регіонального та глобального рівнів [1, 80-81]. У попередній період історії приналежна до соціалістичного табору, Польська держава не мала права на самостійну зовнішню політику, а будь-які кроки в цьому напрямку була змушена погоджувати з кремлівським керівництвом, залишатися прихильною зовнішньополітичним орієнтирам, визначеним офіційною Москвою. Та з приходом до влади антикомуністичної опозиції й наступним виходом держави з «тісних обіймів» Кремля, домінування якого в регіоні Центрально-Східної Європи в той час добігало кінця, офіційна Варшава пішла на перегляд зовнішньої політики, переосмислення пріоритетних її напрямів. Виходячи з географічного розташування, цивілізаційної самоідентифікації, сформованих господарських та соціокультурних зв'язків, а також історичного досвіду, ментальної пам'яті та, безперечно, викликів і загроз наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр., характерних для Європи та світу, магістральними векторами зовнішньої політики III Речі Посполитої були проголошені інтеграція до НАТО та ЄС, членство в яких суспільством та владою сприймалося як запорука безпеки, цілісності й недоторканності кордонів, а також високих стандартів життя, сповідування демократичних цінностей. Ідентифікуючи себе з Європою та не бажаючи іншої альтернати, ніж долучення до євроатлантичного товариства з наступним зміцненням як авторитетного члена провідних його інститутів, завдяки вдало спланованій зовнішній політиці, успіхи якої, зауважимо, підкріплювалися глибокими внутрішніми трансформаціями, що незмінно

знавали загальної суспільної підтримки, впродовж визначеного періоду Республіка Польща набула членства в НАТО (1999 р.) та ЄС (2004 р.). Цим крокам, безсумнівно, суттєво сприяли взаємини РП з провідними державами світу – США, Німеччиною та Францією, політика офіційної Варшави щодо країн Центрально-Східної Європи, увінчана зміцненням Польщі як регіонального лідера, стосунки з іншими державами на східному кордоні, лобіюючи інтереси яких, вона суттєво додала собі ваги в Європейському Союзі тощо. Не слід скидати з рахунку також антиросійської спрямованості заангажованості Заходу в Польщі, адже в останній із цього вдало скористалися. Позитивні наслідки для РП мала діяльність надпотужної польської діаспори у США, спроможної впливати на прийняття рішень у Білому домі. І, нарешті, на користь справі зіграв особистісний чинник авторитетного на рівні провідних міжнародних організацій та окремих держав президента А. Кваснєвського, який упродовж доленосного десятиліття стояв на чолі Польської держави.

Важливим для дослідження зовнішньої політики РП є також поняття «міжнародні відносини», залежно від кількості учасників, дво- або багатостороннього формату. Подібно ситуації з поняттям «зовнішня політика», вітчизняна та зарубіжна наукова думка у трактуванні його змісту виглядає не надто солідаризованою. За умови постійних змін, що характеризують розвиток світового співтовариства на регіональному та глобальному рівні, а заразом розвиток наукових знань, поняття «міжнародні відносини» також певною мірою еволюціонує та, залежно від ситуації, що має місце в кожен конкретний момент трактування його змісту, набуває нового звучання. Погоджуючись із думкою авторитетних українських та зарубіжних фахівців, під міжнародними відносинами авторка роботи розуміє сукупність історично сформованих різноманітних зв'язків між державами та іншими суб'єктами міжнародного права, в яких реалізується цивілізаційна єдність людства. Зважаючи на те, що головними учасниками міжнародних відносин є держави, кожна з яких характерна конкретною зовнішньою

політикою, останню, на наше переконання, слід трактувати як втілення міжнародних відносин. Відповідно, роль держави у міжнародних відносинах, її місце на рівні світового співтовариства видається нам не інакше, як відображенням зовнішньої політики, результатом її здобутків чи прорахунків. Своєю чергою, зовнішня політика, як уже зазначалося, перебуває у тісному зв'язку з внутрішньою політикою та значно залежить від геополітичного потенціалу держави, низки об'єктивних, а також досить часто суб'єктивних чинників. Із-поміж іншого, зміст та спрямованість зовнішньої політики держави значно зумовлюються: по-перше, національними її інтересами; по-друге, рівнем її сил та можливостей, які ці інтереси забезпечують; по-третє, конфігурацією сил у найближчому оточенні та мірою їх збалансованості.

Тож, всебічне вивчення зовнішньої політики Республіки Польща, пріоритетних її напрямів та ключових завдань, змісту й спрямованості взаємин із сусідніми та іншими державами, провідними міжнародними організаціями в контексті існуючої в той час системи міжнародних відносин, а також з урахуванням ситуації, що мала місце в середині держави, потребує використання відповідного теоретико-методологічного інструментарію. Досягнення мети та реалізація зумовлених нею дослідницьких завдань стали можливими завдяки зверненню до напрацювань провідних українських та зарубіжних фахівців, а також застосуванню наукових методів, прийомів та підходів, посередництвом яких повною мірою вдалося розкрити тему дослідження. Неабияке теоретичне та методологічне значення для осмислення визначеної проблеми мало також використання понятійно-категоріального апарату, сформульованого з урахуванням поглядів провідних істориків-міжнародників, політологів, фахівців в інших суміжних галузях наукового пізнання.

Список використаних джерел

1. Буглай Н.М. «Епоха Кваснеєвського» в зовнішній політиці Республіки Польща (1995-2005 рр.): монографія / Н.М. Буглай. – Миколаїв: Іліон, 2017. – 432 с.

2. Віднянський С. Проблеми всесвітньої історії в українській історіографії: стан та перспективи дослідження / Степан Віднянський // Україна–Європа–Світ. Міжнар. зб. наук. пр. Серія: Історія, міжнародні відносини / Гол. ред. Л. М. Алексієвець. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2010. – Вип. 5. У 2 ч.: Україна–Європа–Світ: історико-політичні та гуманітарні аспекти розвитку / Міжнар. зб. наук. пр. на пошану проф. М. М. Алексієвцю. – Ч. 1. – С. 50–60.

3. Герасимчук Т. Ф. Теоретико-концептуальні основи та методи дослідження міжнародних відносин / Т. Ф. Герасимчук // Український історичний журнал. – 2006. – № 5. – С. 186–199.

4. Зашкільняк Л. Історична полоністика останнього десятиріччя в Україні / Леонід Зашкільняк // Проблеми слов'янознавства. – 2000. – Вип. 51. – С. 34–38.

5. Колот А. Міждисциплінарний підхід як передумова розвитку економічної науки та освіти / А. Колот // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: Економіка. – 2014. – № 5 (158). – С. 18–22.

6. Кудряченко А. І. Дослідження з проблематики всесвітньої історії у сучасній Україні / А. І. Кудряченко // Український історичний журнал. – 2011. – № 1. – С. 180–194.

7. Кустовська О. В. Методологія системного підходу та наукових досліджень: курс лекцій / О. В. Кустовська. – Тернопіль: Економічна думка, 2005. – 124 с.

8. Макар Ю. Зовнішня політика України: наміри і реалії / Юрій Макар // Україна–Європа–Світ. Міжнар. зб. наук. пр. / Гол. ред. Л. М. Алексієвець. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2008. – Вип. 1. – С. 189–198.

9. Орлик І. І. Очерки истории международных отношений: XX – начало XXI века / И. И. Орлик. – Москва: Институт экономики РАН; Санкт-Петербург: Нестор-История, 2013. – 288 с.

10. Чорна Н. М. Теоретико-методологічні основи дослідження сучасних українсько-польських відносин / Н. М. Чорна // Україна – Європа–Світ. Серія: Історія, міжнародні відносини: Міжнар. зб. наук. пр. / гол. ред. Л. М. Алексієвець. – Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2014. – Вип. 13. – С. 221–232.

11. Kukułka J. Teoria stosunków międzynarodowych / J. Kukułka. – Warszawa, 2003. – 347 s.

12. Kuźniar R. Pozimnowojenne dwudziestolecie: 1989–2010. Stosunki międzynarodowe na przełomie XX I XXI wieku / Roman Kuźniar. – Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar, 2011. – 536 s.

13. Malendowski W. Polityka bezpieczeństwa RP. Uwarunkowania, strategia, kierunki, działania / W. Malendowski. – Poznań, 1998. – 187 s.

NATALIA БУГЛАЙ

Mykolaiv

METHODOLOGY OF RESEARCH OF FOREIGN POLICY OF POLAND (1995-2005)

Illumination of foreign policy of Poland, priority her directions and key task, maintenance and orientation of mutual relations with the nearby and other states, leading international organizations are possible due to complex application of wide spectrum of theory and methodology tool.

Works of the leading Ukrainian and foreign specialists are analysed in the article, and also scientific methods, receptions and approaches a research theme opens up mediation of that, open up. It is marked that an important component for the comprehension of certain problem is the use of methodological tool in the context of concept-category vehicle.

Key words: *foreign policy, Poland, methodology, tool, methods, approaches, concepts.*

НАТАЛЬЯ БУГЛАЙ

г. Николаев

МЕТОДОЛОГИЯ ИССЛЕДОВАНИЯ ВНЕШНЕЙ ПОЛИТИКИ ПОЛЬШИ (1995-2005)

Освещение внешней политики Польши, приоритетных ее направлений и ключевых заданий, содержания и направленности взаимоотношений с соседними и другими государствами, ведущими международными организациями являются возможным благодаря комплексному применению широкого спектра теоретико-методологического инструментария. В статье анализируются наработки ведущих украинских и зарубежных специалистов, а также раскрываются научные методы, приемы и подходы, посредством которых раскрывается тема исследования. Отмечается, что важным компонентом для осмысления определенной проблемы является использование методологического инструментария в контексте понятийно-категориального аппарата.

Ключевые слова: *внешняя политика, Польша, методология, инструментарий, методы, подходы, понятия.*

УДК 94(439.16)"16/17"

ЛАСЛОВ ЗУБАНИЧ

м. Ужгород

kmoalap@gmail.com

**ПОРЯДОК НАДАННЯ ДВОРЯНСЬКИХ ТИТУЛІВ ТА ГЕРБІВ В
УГОРСЬКОМУ КОРОЛІВСТВІ ТА ТРАНСІЛЬВАНСЬКОМУ
КНЯЗІВСТВІ У XVI–XVII СТ.**

У науковій роботі вивчаємо порядок надання дворянських титулів та гербів мешканцям Угорського королівства та Трансільванського князівства (територія сучасного Закарпаття – комітатів Унг, Берез, Угоча, Мароморош). Намагаємося дати нову оцінку та аналіз історичної ролі дворянства у процесах XVI–XVII століть.

Ключові слова: *дворянство, король, грамота, герб, такса, канцелярія.*

Починаючи з раннього середньовіччя в європейських суспільствах керівну роль відігравала незначна група осіб – це дворянство, чисельність якого в Угорському Королівстві становило 4–5% населення. У зв'язку з тим, що значну частину архівів дворянських родин або було знищено, або знаходяться закордоном, на підставі власних досліджень хочемо відтворити достовірну картину буденного життя дворянського суспільства, його господарювання, участі у громадському житті регіону. Наприкінці XX ст. вийшло в світ багато наукової літератури з новим підходом до дворянства [5, 6], яка може допомогти зрозуміти повсякденне життя в XVI–XVII століттях. Цією тематикою займається російський історик Т. П. Гусарова, та автор цієї статті, Л. Л. Зубанич. Під час написання статті було використано електронну базу даних «Закони 1000 років» [2] та працю Іштвана Вербевці [12], присвячену регулюванню юридичного положення дворянства. Головна мета роботи – дати характеристику дворянства з новітніх позицій, як суспільної верстви, а також максимально «наблизити» дворянство до читача сьогодення шляхом представлення його буднів, політичного та соціально-економічного розвитку тощо.

Суспільний устрій у Центральній та Східній Європі XVI–XVII ст. характеризувався суттєвими зрушеннями – становий розподіл, властивий і більш раннім стадіям розвитку феодалізму, тепер набув найчіткіше виражених форм. Головною його рисою стала консолідація основних верств суспільства. Формування станового ладу відбувається, в основному, за двома взаємопов'язаними лініями. З одного боку, інтереси однорідних у соціальному плані груп зближуються, з іншого – у міру поляризації класових відмінностей станові стають чіткішими, належність до еліт – міцнішою.

Консолідація дворянства в стан супроводжувалася суттєвим посиленням замкнутості цієї соціальної групи. Набуття статусу дворянина в Угорському королівстві було досить складним процесом. Проте пануюча еліта не змогла існувати без поповнення. Соціально-економічне і політичне життя держави вимагало цього, тому дворянський титул можна було здобути лише за заслуги на військовій або цивільній службі. Можливості переходу в дворянство то розширялися, то зменшувалися, але існували в усі часи. Численні соціальні верстви мають вплив на політичні процеси, їхня взаємодія та переплетіння визначають зміни в політичних процесах у суспільстві. Місце і роль соціальної спільноти, тобто соціальна стратифікація, визначаються характером і спрямованістю їх діяльності, у цілому політичним життям суспільства.

Соціальна стратифікація угорського дворянства також розглядає соціальну структуру суспільства як багатомірну систему, де важливе місце займає соціальний статус, тобто становище, яке особа займає в суспільстві за походженням. Такою соціальною верствою виступає дворянство, яке у країнах Центрально-Східної Європи в історичних процесах відіграло вирішальну роль. У традиційних державах, як Угорське королівство, освіта, багатство, прибуток, престиж і влада були тісно пов'язаними. В економічно розвиненому суспільстві створюється інша система розподілу нерівності:

суб'єкт, що має низький ранг у плані певного політичного ресурсу, має шанси досягнути успіхів в іншому.

Знать завжди намагалася на законодавчому рівні обмежувати кількість осіб, які могли б поповнити привілейовані стани, та все ж за часів воєнної загрози йшла на поступки. Здобуття вельможного титулу було можливим за рахунок заслуг, вчинків на користь суспільства чи правителя, а також за посередництвом впливової особи. Символічним проявом цього було надання грамоти з гербом.

Геральдичні зображення у дарчих грамотах королів з'явилися у Європі наприкінці XIII – на початку XIV ст. у Франції, за часів короля Філіпа IV. У Німеччині перші герби видали у 1305 р., в Угорщині – за часів Карла-Роберта (1307–1342 рр.). Перша грамота, що повною мірою зображувала подарований герб, видана канцелярією короля Жігмонда 16 жовтня 1398 р. родині Чентевельді. Наприкінці XIV ст. закордонні канцелярії почали видавати акти із кольоровим зображенням гербів. Масовості процес набув 1414 р., коли Жігмонд, як римський король, з'явився на засіданні Констанцького собору у супроводі своєї угорської свити. Під час подорожей короля та його двору закордонні правителі часто дарували угорським вельможам герби: у 1502 р. французький король Людовик XII, наприклад, дозволив Імре Телегді з роду Чонад прикрасити свій щит ланцюгом французького ордену Святого Михайла [3, с. 8]. Після битви під Могачем в угорській геральдиці відбулися значні зміни. З приходом на угорський трон Габсбургів почалося формування нового суспільного прошарку – гербового дворянства (лат. *armalista*). До тих пір гербами володіли виключно дворяни, в подальшому ж навпаки – разом із гербом особа діставала ще й дворянський титул. Після розколу країни на три частини у Трансільванському князівстві також застосовували право дарування герба та дворянського титулу.

За законами Угорщини, право надання герба та дворянського титулу мав виключно король (стаття закону № 23 від 1464 р., стаття закону № 64 від

1563 р.) [3, с. 8]. У разі, якщо король помирав ще до коронації, дар вважався дійсним тільки тоді, якщо правонаступник підтверджував дарування. Подібне правове підґрунття мало і право трансільванського князя на дарування герба. До 1848 р. грамоти підписували король, канцлер та секретар канцелярії. Згідно з законом № 33 від 1741 р. усі документи заносилися до так званих «Королівських книг» [8]. В угорській практиці існувало й дарування гербів закордонними правителями, але воно набувало чинності на території Угорського королівства тільки тоді, якщо король затверджував його. З клопотанням надати дворянство та дарувати герб слід було звертатися до королівської канцелярії. У заяві прохання записували у короткій, а відтак і в довгій, розлогій формі, а також перераховували всі заслуги особи та її покровителів. У нижній частині заяви зображався малюнок герба, який заявник просив затвердити. У разі позитивного рішення канцелярія виносила остаточний вердикт, дата винесення якого одночасно була і датою видачі грамоти. Надання статусу дворянина та дарування герба набувало чинності після його оприлюднення на засіданні загальних зборів комітату за місцем проживання даної особи [14, с. 72]. Траплялися випадки, коли покровитель, який клопотав щодо надання дворянського титулу, і сам листувався із королівською канцелярією. Відомі кілька прикладів, зокрема занотовані в листі 1635 р. Ференца Беніцькі до секретаря канцелярії Леврінца Ференцфі [10, с. 151–152].

Із середини XVI ст. селяни та міщани теж могли отримати гербового листа, придбавши його за гроші. Набуттю дворянства передувало визволення з-під влади землевласника (лат. *manumissio*) [11, с. 153–154]. У листі землевласник, перерахувавши всіх родичів по спадку, підтверджував походження кріпака та факт його вільновідпущення, а також вказував повну суму, виплачену за це (що могло бути як готівкою, так і натурою). Після цього землевласник та його родичі ставили свої підписи та кріпили печатки. Саме такий диплом склав 2 липня 1665 р. Янош Ілошваї (землевласник із

села Нодьлошва комітату Берег – сьогодні Іршава) своєму кріпакові Балажу Фодору: «...Балаж Фодор виплатив мені сто тридцять угорських форинтів» [1, арк. 97]. Від родичів листа підписали і затвердили печатками Гергель Ліпчеї та Гергель Ілошваї. Вартість манумісії станувила в середньому 50–60 талярів з особи, разом із обійстям – 200-400. Вартість послуг королівської канцелярії змінювалася, оскільки на перших порах тарифи не були фіксованими. За даними 1572 р., королівська канцелярія видала дві грамоти за 20 форинтів. У акті від 12 листопада 1572 р. граф Ек фон Сальм писав: «Від пана Листі (Янош Листі, єпископ веспремський, згодом дьєрський, королівський канцлер. – Авт.) я викупив дві грамоти за двадцять форинтів; перша – це гербова грамота Криштофа Вайда, друга для нашої слуги. Тому якщо з цим листом довірена особа пана Листі знайде Вас, терміново передайте йому двадцять форинтів» [10, с. 152].

Згодом Державні Збори спробували врегулювати таксу виданих королівською канцелярією документів. Вартість грамот, що підтверджували дарування, коливалася від 12 до 100 форинтів; «гербові дарчі грамоти, що видавалися без дарування нерухомості, коштували 25 форинтів; при даруванні нерухомості за кожного кріпака виплачували ще додатково 50 динарів; вартість оформлення грамоти також не має перевищувати заслуги; за просте оформлення слід платити 2 форинти; якщо ж оформлення оздоблене, прикрашене золотом, воно коштуватиме 4 форинти» [4, § 8]. Вартість манумісії отримував покровитель із числа землевласників або ж сам заявник, який власне й клопотав до королівського двору стосовно видачі дворянського листа. Оскільки дарування дворянського титулу та герба не тягло за собою дарування маєтку, особа, що набувала статусу дворянства, а також члени її родини не звільнялися від сплати податку.

Гербовий лист (лат. *armalis*) не обов'язково був підтвердженням дворянського титулу, оскільки герб могли дарувати незначній особі. Трансільванське князівство від початку XVII ст. також застосовувало право

надання герба та дворянського титулу без земельного наділу, що в цілому стало передумовою його занепаду [13, с. 203]. Герби, даровані у період спадкоємців Яноша Жігмонда – Жігмонда Баторі та князя-кардинала Андраша Баторі, виготовлялися у стилі пізнього Ренесансу, а з точки зору геральдики вважалися низької якості. Вони не відповідали встановленим на той час правилам, а з художньої точки зору виглядали неповноцінними і слабкими [13, с. 205]. Більшість із них не мала шолому над щитом, натомість містили намальовану корону, не були описані кольори намету або ж застосовувалася гама, яку неможливо точно описати. Після того, як трон Угорщини посіли Габсбурги, поступово поширення набула німецька геральдика. Герби королів Максиміліана I та Рудольфа II часто перевершували навіть виготовлені за часів Ренесансу, автором частини з яких став придворний художник та майстер мініатюри у Празі Дьордь Бочкаї [14, с. 74]. Ці герби відзначалися не тільки високим рівнем художнього виконання, а й майстерно виведеними ініціалами та орнаментом першого ряду. Попри те, що використані кольори та емалі не цілком відповідали вимогам «старої» геральдики, стилізації зображених на гербах тварин та внутрішньому розподілу площі герба завжди приділялася велика увага.

Починаючи з XVII ст., з огляду на занепад, геральдика дедалі більше набувала декоративного характеру. Герби стають символами привілейованого дворянства. Завдяки формуванню декору з'являються нові, раніше невідомі деталі: щитотримачі, постамент, нагороди та ордени, девізи, корони тощо. Мода на корони набула поширення у XVII ст., ними користувалися як засобом розрізнення аристократів та дрібного дворянства. Зображення корони потрапило на щити, шоломи, нашоломники та намети, набуло місце на одній із гілок корони, попри те, що їй слід було відводити окреме місце. Різниця між рангами визначалася кількістю гілок корони.

Стосовно способу виконання розрізнялися три види гербових листів: грамота, що містить повний опис герба, але не має його зображення;

документ, що містить як повний опис герба, так і рисунок того; відсутній опис, диплом містить тільки зображення герба. За своєю формою – це латиномовний, рідше угорськомовний документ, складений у формі листа пергамент, на який кольоровою шовковою ниткою прикріплювали королівську печатку (гербові листи у формі книги з'явилися тільки у XVIII ст.). [14, с. 75]. Виданий королем гербовий лист наслідував внутрішню структуру тогочасних листів із привілеями, тобто складався із трьох частин (вступ, тема, завершення). Виданий канцелярією він набував чинності тільки тоді, якщо протягом року оприлюднювався на загальних зборах комітату. З метою уникнення зловживань це проходило виключно за місцем проживання. У багатьох комітатах привілейована особа мала з'явитися перед загальними зборами. Так, наприклад, у 1652 році Ужанський комітат прийняв рішення, що у разі відсутності особи дворянська грамота не оприлюднюватиметься. Запровадження публічного оголошення мало наступні підстави: якщо викладене у привілеях було образливим для будь-кого з присутніх, ця особа могла законним чином опротестувати набуття ними чинності, що не раз траплялося. Ласло Барковці, власник маєтку в Сатмарському комітаті, на загальних зборах 20 травня 1615 р. у м. Ченгер виступив проти оголошення дворянської грамоти Матяша Кавора, оскільки той втік з його маєтку Шоймош (в Ужанському комітаті), де був притягнутий до відповідальності за скоєні злочини [7, с. 69]. Способом публічності хотіли запобігти й зловживанням, адже селяни, які отримали дворянську грамоту, шляхом впливу на посадовців канцелярії могли записати до грамоти і таких осіб (членів родини, родичів), на яких не поширювалася дія манумісії.

На початку XVI ст. отримання дворянського титулу означало не лише підвищення статусу в суспільстві, а й набуття маєтку, що забезпечувало господарську стабільність нового дворянина. Через скорочення кількості королівських земель, що підлягали даруванню, отримання титулу фактично означало, що королівська канцелярія за відповідну плату видавала дарованій особі та її родині дворянську грамоту. Цей документ звільняв отримувача від

сплати податків, а також надавав право участі в громадському житті; маєтки ж, що не потрапляли під надання дворянського титулу, і надалі обкладалися податками.

На жаль, історична наука протягом останніх десятиліть не приділяла значної уваги дослідженню історії родин, усе ж завдяки доступним джерелам та науковій літературі ми маємо нагоду пізнати побут, політичні та економічні відносини дворянських родин. Можна констатувати, що дворянство досліджуваного регіону Північно-Східної Угорщини не відрізнялося значною мірою від дворян сусідніх регіонів, навпаки, помітна велика кількість спільних рис. Історичні документи свідчать, що за рахунок родинних зв'язків дворянські династії значно частіше підіймалися до вищого суспільного рангу, ніж завдяки милості правителя.

Станом на XVI століття докорінно змінилися критерії належності до дворянського суспільства. Значна частина дворянства вже не брала участі у воєнних діях, натомість господарювала у своїх маєтках. Дворянин не обов'язково походив із давнього роду, адже королівська благодать, який-небудь успішний вчинок або подвиг міг підняти селянина навіть до верхівки дворянської ієрархії. Те, що вступ до дворянського класу був відкритим для всіх, також було джерелом суспільного напруження. Противагою цьому було прагнення самого дворянства до «оновлення крові», адже без відповідного поповнення самому суспільному прошарку загрожувало б вимирання. Одним із методів суспільного просування було здобуття дворянського статусу, що могло досягтися різними способами: виявом королівської благодаті як визнання благородного вчинку; клопотанням дворянина-покровителя; шляхом купівлі титулу.

Протягом досліджуваного нами періоду XVI–XVII століть у межах дворянського суспільства сформувалися прошарки різного економічного становища. Майнові відмінності між двома крайніми статусами могли різнитися в сотні, іноді навіть у тисячі разів. У межах дворянства склалися

ієрархії: нечисленне високе дворянство, яке значною мірою впливало на життя держави, заможне середнє дворянство, що тримало в своїх руках управління округами, а також численне дрібне дворянство. Відмінності між дворянами проявлялися не лише в майновому плані – вони також користувалися правами та привілеями в зв'язку з різними титулами та рангами. Подальші наукові розвідки плануємо здійснити досліджуючи історичну роль дворянства Угорського королівства.

Список використаних джерел

1. Державний архів Закарпатської області – Ф. 10. Наджупан Березької жупи. – оп. 1. – Спр. 144. Книга реєстрації кріпосних селян та поміщиків у селах жупи 1647–1648 рр., 144 арк.
2. 1351. évi XI. Törvénycikk. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://1000ev.hu/index.php?a=3&param=547>.
3. A Perényi család oklevéltára. Közzéteszi Tringli István. – Budapest: Magyar Országos Levéltár – MTA Történettudományi Intézet, 2008. – 509 p.
4. «A nagyobb kancellária taksája vagyis, hogy a királyi kancellárián a leveleket és kiváltságokat miképen váltsák ki?» 1609. évi LXXIII. Törvénycikk. [Електронний ресурс] / CompLex Kiadó Kft. 1000 év törvényei internetes adatbázis, 2003 // Режим доступу: <http://1000ev.hu/index.php?a=3&param=3201>.
5. Bereg megye főispánjának iratai 1342–1800. Szerk. Henszel Ágota. – Nyíregyháza: Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Önkormányzat Levéltára–Kárpátaljai Állami Levéltár, 1998. – 110 p.
6. Erdélyi okmánytár. Oklevelek, levelek és más írásos emlékek Erdély történetéhez I. Bevezető tanulmánnyal és jegyzékkel regesztákban közzéteszi Jákó Zsigmond. – Budapest: Akadémiai Kiadó, 1997. – 461 p.
7. Bilkei Gorzó Bertalan. Szatmár vármegye nemes családjai. /B. Bilkei Gorzó. – Nagykároly: Gál Samu könyvkereskedő kiadása, 1910. – 140 p.
8. Liber Regius: Királyi könyv. Illésy János és Pettkó Béla. A királyi könyvek. Jegyzéke a bennük foglalt nemesség, cím-, címer-, előnév- és honosság- adományozásoknak. 1527–1867. III kötet – Budapest, 1895. – 143 p.
9. Komáromy András. A báró Perényi család levéltárából (1603–1699). /A. Komáromy. // Magyar Történelmi Tár. – 1895. –506-523.; 677-699. pp;
10. Kóta Péter. A címereslevél ára. /P. Kóta.// Mágnások, birtokosok, címereslevelek. Rendi társadalom – polgári társadalom 9. – Debrecen: Hajnal István Kör és a KLTE Történelmi Intézete Segédtudományi Tanszéke, 1997 – 149-156. pp.

11. Ur és paraszt a magyar élet egységében (Szerk.: Eckhardt Sándor). – Budapest: Budapesti Kir. Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem, Bölcsészeti Karának Magyarisztan-tudományi Intézete, 1941. – 222 p.
12. Werbőczy István: Tripartitum. A dicsőséges magyar királyság szokásjogának hármaskönyve. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.staff.u-szeged.hu/~capitul/analecta/trip_hung.htm.
13. Zubánics László. „Perli-e még ezt a hont más?” Ezer évig tényleg nem volt itt semmi? Vagy mégis?! Honismereti tanulmányok. / L. Zubánics. – Ungvár: Intermix Kiadó, 2010. – 260 p.
14. Zubánics László. Világok végein. Északkelet-Magyarország a XVI–XVIII. században: politika, gazdaság, kultúra. /L. Zubánics. – Ungvár-Budapest: Intermix Kiadó, 2015. – 156 p.

LASLOV ZUBANYCH

Uzhgorod

THE ORDER OF DONATIONS OF NOBLE TITLES AND COATS OF ARMS IN THE HUNGARIAN KINGDOM AND THE TRANSYLVANIAN PRINCIPALITY 16–17. CENTURY

In scientific work, we study the procedure for granting noble titles and coats of arms to residents of the Hungarian kingdom and principality of Transylvania (the territory of modern Transcarpathia – county Ung, Bereg, Ugocha, Maromorosh). We try to give a new assessment and analysis of the historical role of the nobility in the processes of the XVI-XVII centuries.

Key words: nobility, king, letter, coat of arms, dachshund, office.

ЛАСЛОВ ЗУБАНИЧ

г. Ужгород

ПОРЯДОК ПРЕДОСТАВЛЕНИЯ ДВОРЯНСКИЙ ТИТУЛОВ И ГЕРБОВ В ВЕНГЕРСКОМ КОРОЛЕВСТВЕ И В ТРАНСИЛЬВАНСКОМ КНЯЖЕСТВЕ В XVI-XVII ВВ.

В научной работе изучаем порядок предоставления дворянских титулов и гербов жителям Венгерского королевства и княжества Трансильвании (территория современного Закарпатья - комитатов Унг, Берег, Угоча, Мароморош). Стараемся дать новую оценку и анализ исторической роли дворянства в процессах XVI-XVII веков.

Ключевые слова: дворянство, король, грамота, герб, такса, канцелярия.

УДК 339.92

ЄВА КІШ

м. Ужгород

kish.eva15@gmail.com

СИСТЕМНИЙ АНАЛІЗ НОВОГО СХІДНОГО КОРДОНУ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ: ВІД ІСТОРІЇ ЛІМЕСУ ДО СУЧАСНОГО ФРОНТИРУ

У науковому дослідженні проаналізовані основні методологічні засади вивчення кордонів, насамперед, в контексті дослідження причин і наслідків трансформації нового східного кордону Євросоюзу. Принципово новими є підходи автора до аналізу нового східного кордону ЄС.

***Ключові слова:** Україна, Європейський Союз, кордон, інтеграція, концепт, історія, система.*

Аналізуючи причинно-наслідкові зв'язки *формування нової системи міжнародних відносин в регіоні Центральної Європи* наприкінці ХХ століття – на початку ХХІ століття, на нашу думку, не слід абсолютизувати роль сучасного розширення ЄС в контексті формування так званих «остаточних» кордонів Євросоюзу, тобто зміни ролі та функцій кордонів в Європі не слід вбачати лише в останніх подіях новітнього розширення ЄС. Утім, велике значення надається дискурсам і теоріям щодо формування нового східного кордону Європейського Союзу. Місце і роль центральноєвропейського регіону в міжрегіональному та транскордонному співробітництві найбільш раціонально досліджувати *системно і комплексно* - у взаємозв'язку еволюції сучасних міжнародних відносин і транскордонних, міжрегіональних стосунків адміністративно-територіальних одиниць, насамперед прикордонних, європейських держав. Тобто, в руслі цілісного розвитку

міждержавного і міжрегіонального рівнів міжнародних відносин. При цьому, необхідно рахуватися з тим, що міжнародні відносини на регіональному рівні у контексті міжрегіонального, транскордонного співробітництва є, хоча і функціонуючою за певними власними особливостями системою стосунків, але тільки підсистемою - складовою частиною (чи підрівнем) системи більш високого порядку – системи міжнародних взаємин між державами.

Зв'язок даної тематики із важливими науковими та практичними завданнями є наявним в контексті як у практичному сенсі - перетину кордону України та ЄС, його безпеки, щоденних проблемних питань для жителів як прикордонних регіонів, так і сусідніх країн в цілому, а також і в контексті теоретичного обґрунтування стосовно формування нового східного кордону ЄС, що має безпосередній вплив і на західні кордони України у безпековому, культурно-цивілізаційному, соціальному рівнях. Сучасний інтерес до проблемних питань кордонів та прикордонних територій і прикордонних регіонів, обумовлений і цілком прагматично аргументований поступовим послабленням політичних демаркаційних ліній та зникненням економічних бар'єрів всередині Євросоюзу, та розширенням сфери впливу Євросоюзу на схід – на новий політико-географічний простір Європи.

Дана наукова розвідка, як і інші наукові дослідження, теоретико-методологічні узагальнення автора публікації [11;12], є швидше, лише підходом до висвітлення складної системної мозаїки проблемних питань сутнісних змін у центральноевропейському регіоні та її складових - кордонів, у новому історико-географічному, геополітичному просторі, ніж абсолютно повною і вичерпною відповіддю на всі сьогоденні і майбутні проблеми розвитку кордонів, що було б претензійним і некоректним з наукового погляду.

Теоретичні пошуки дослідження кордону повністю не вичерпують сутність нового східного кордону ЄС. Виходячи з основоположного висновку Нормана Дейвіса [6] (*блукуючі кордони Європи*), що Європа – це власне набір

цінностей, вартостей, які є властивими для суспільства, і сприймаються як даність, зауважимо, що за нових геополітичних умов Центральної Європи і Східної Європи, їх рубежів, фронтірів, неперевершене значення набувають так звані *культурні карти певного простору*. Новий східний кордон ЄС, що формується і не збігається з культурними кордонами Європи, *новий європейський кордон*, який на нашу думку, є не тільки простим лінійним простором чи просторовим бар'єром. Саме використовуючи міждисциплінарний, комплексний підхід щодо аналізу кордонів, які окреслюють територіальну цілісність певних держав та міжнародної інституції водночас є як лінією з'єднання суверенних держав, так і лінією їх відокремлення, саме вивчення так званої «*проникливості*» кордону, його транспарентності, в цілому дозволяє аналізувати новий східний кордон ЄС не тільки як лінійний простір між державами-сусідами, а враховувати також і особливості культури, світогляду за умов використання цивілізаційно-релігійних критеріїв.

Згідно концептуальних положень одного з фундаторів загальної системної методології - Людвіга фон Берталанфі, щодо базового поняття, а саме поняття *системи* є сукупністю елементів – найпростіших складових частини системи, що знаходяться у взаємодії один з одним. «Досліджуючи розвиток складних систем, як, наприклад, суспільство, організм, наукову і філософську доктрину, космічне тіло, необхідне постійно мати на увазі внутрішні процеси підбору їх елементів, а якщо вдається розкласти елементи далі, на елементи другого порядку, то і цих в їх ще більш вузькому середовищі, і т.д., наскільки дозволить досягнутий рівень прийомів аналізу» [8, 170]. У цьому значенні кожний елемент системи може виступати як «підсистема», що володіє своєю сукупністю елементів. Середовищем (зовнішнє середовище – як оточення системи і внутрішнє середовище – як контекст) є те, що впливає на систему і з чим вона взаємодіє» [8, 168-169].

Безперечно, що в процесі аналізу центральноевропейського регіону ключова роль належить новому східному кордону ЄС, не тільки в контексті його делімітації чи демаркації, а перш за все – у його геополітичному вимірі, позаяк становлення, формування, розвиток нового східного кордону ЄС, слід вивчати як самостійну проблему, цим на нашу думку визначається і невирішеність загальної проблематики. Неупереджений науковий аналіз сучасного, масштабного розширення Європейського Союзу, логічно зумовлює і постановку проблеми формування нової системи східних кордонів Євросоюзу. Багатоплановість визначеної проблеми зумовила використання міждисциплінарного підходу, що дає можливість комплексно враховуючи дію чинників інституційного, політичного, культурного характеру розвитку нового кордону.

Метою наукового дослідження є системний аналіз нового східного кордону ЄС. Важливим є використання і міждисциплінарного підходу, адже дослідження зміни, трансформації кордону відбувається у хронологічній послідовності, в історичному ракурсі із аналізом політико-правових основ транскордонної діяльності, в контексті дослідження соціальних, культурних, геополітичних аспектів проблеми кордонів тощо.

Становлення та функціонування нового східного кордону ЄС безпосередньо пов'язано з *конкретною геополітичною ситуацією*, яка також визначає його специфіку та параметри. Безперечно, що структуризація геополітичного простору Центральної Європи принципово змінює відношення до території, регіону та його кордонів.

У теоретико-методологічному сенсі загальновідомо, що трьома *головними функціями кордону*, які спочатку визначалися як функції саме державного кордону, є так званий *потрійний* характер дії кордону: розділяючий, фільтруючий та з'єднуючий. Вага контакту чи розподілу залежить власне як від внутрішньої якісної характеристики держав, які межують один з одним, а також і від якості взаємовідносин країн, чи міжнародних об'єднань.

Концептуально, дії кордону, його функції можна охарактеризувати як ефект кордону. Утім, кордон має і інші функції, як це вказується у документі Ради Європи: *військово-політичну функцію; економіко-соціальну; культурну* [4, 9-10].

Зазначимо, що як це не дивно, але зміцнення бар'єрного характеру нового східного кордону ЄС протягом 2004-2006 рр. визначило і його нову об'єднуючу функцію, адже саме новий *східний кордон Євросоюзу має також і інтеграційний ефект* у новій контактній інтеграційній зоні і стає своєрідним міжнародним каналом комунікації в більш широкому тлумаченні кордону як простору. Кордони Центральної Європи пройшли складний шлях еволюції від домінування бар'єрної, фільтруючої функції, потім лібералізації режиму його перетину і до набуття ним євроінтеграційного чинника із домінуванням бар'єрної функції для країн Східної Європи і нівеляцією кордону для країн Західної та Центральної Європи. Новий східний кордон ЄС – це кордон, який нині з'єднує та забезпечує міжнародну інтеграцію. Це відбувається за умов, коли скасовуються внутрішні перешкоди перетину на єєсівському просторі та підсилюються граничне ущільнення конкретно українсько-єєсівського кордону, уніфікуючи, тобто ускладнюючи візовим режимом перетин ЄС своїх зовнішніх кордонів. Досягнення лібералізації перетину, тобто безвізового простору на сході у 2017 році, все ще визначається переліком необхідних відповідностей перетину кордону.

Окрім поняття кордону, існують і інші поняття в більш широкому контексті, які визначають своєрідне розмежування, а саме – лімес, рубіж, форпост, фронтір. Зокрема, поняття *фронтір* як система включає в себе характеристику потужних історико-географічних просторів, і як рубіж між вищим та нижчими рівнями розвитку створює можливість для включення в нього і характеристик в заємозв'язку геокультурного, геополітичного, географічного вимірів.

Фактично, всілякий кордон є «штучним», тобто відображає співвідношення конкретних сил в конкретний час, і протягом історії кордони встановлювалися як в межах так званих природних кордонів, історичних кордонів, іноді етнічних кордонів, а здебільше внаслідок завершення війн – як встановлення меж дії, сфери впливу переможців. Не буває одвічних кордонів, кожний кордон встановлюється, переноситься, уточнюється за примхами історії. Більше того, згідно внутрішній логіці розвитку *новий східний кордон ЄС* має еволюціонувати протягом ХХІ століття. Позаяк це залежатиме не тільки від внутрішнього розвитку розширеного ЄС протягом ХХІ століття, а також і від його новітніх сусідів по усьому периметру *нового східного кордону ЄС*, отже і від внутрішнього розвитку України. «Рейн та Дунай був переважно кордоном культурним: з одного боку – стара *християнська Європа*, з другого – своєрідна *християнська периферія*. Але ж коли настала Реформація, лінія Рейн – Дунай виявилася приблизною лінією розриву, вздовж якої стабілізувався поділ християнства. Й то був також очевидний стародавній кордон, стародавній *limes* Римської імперії. Чимало інших прикладів говорило б такою самою мовою, що потверджували правило, і свідчать про посилення культурної єдності Заходу – насправді світу-культури, світу-цивілізації»[2, 53], – як блискуче сформулював Фернан Бродель.

З плином часу кордони на європейському просторі змінювалися і змінюються, але на жаль їх «біографія» не закінчується. Безперечно, розширюється спектр співіснування багатьох форм кордонів, які зберігаються шляхом відозміни. Відзначимо насамперед, поняття, сутність, а власне *концепцію лімесу*, який був однією з найважливіших форм контактів Римської імперії з племенами ближньої варварської периферії. *Лімес* як *система* прикордонних споруд починає розділяти племена Центральної Європи від зони римської цивілізації. Зазначимо, що *limes* (поперечний) – це практика римського межування полів, поділ проміжними дорогами землі на квартали визначеної ширини, саме ці проміжні дороги являли собою кордони.

Лімес утворився в I ст. н.е. і перетворився в середині II ст. н.е. на складну систему прикордонних комунікацій, які визначали характер військової, політичної та торгової взаємодії Риму та варварів Карпатського регіону. Саме поняття *лімес* (limes, limites) спочатку означало лише стежку, шлях в ранній імперії. Пізніше це слово використовувалось для позначення максимального просування вглиб ворожої території «penetrat interius, operit limites», такий зміст був визначений і Тацитом, хоча він розвинув його як позначення вузької смуги прикордонних земель на відміну від фортець, які там знаходились.

Пізніше *фронтір* вніс військове тлумачення в роз'яснення цього слова, яке вже означає шлях, що з'єднує гарнізони. Для нас важливо, що саме поняття *лімес* необхідно розрізняти як вузький військовий, термін і явище більш широкого значення, як «багатофункціональну систему» у взаємовідношеннях римлян і варварських племен. В творах авторів III-V ст. н.е. *лімес* означає нездоланий бар'єр, стіну, яка повинна була відділити Імперію від набігів варварів. Таким чином формується *концепція лімесу*, як «закритого» оборонного комплексу. Але в I-III ст. лімес не був явищем такого порядку і був «відкритим» як зі сторони Риму, так і зі сторони племінного світу. Першим і найбільш важливим елементом лімесу була дорога, яка розгалужується шляхами, які ведуть вглиб Імперії. Другим елементом лімесу стають війська і зони їх операційних дій, які охоплювали простір як на римській, так і на варварській території. Третім елементом лімесу стає система укріплень і форпостів (praesidio) [1, 24-31].

Найбільшого розвитку у розвитку лімесу займали і торгівельні операції. Римський купець та варварський посередник ставали бажаними гостями у селищах германських, кельтських, сарматських племен. Цей фактор робив лімес *власне смугою для здійснення торгівельних контактів з племінною периферією*. Проте в I-III ст. він ефективно виконував і головне завдання - захищав військово-стратегічні інтереси Риму [1, 30-31].

На сьогодні, роль і значення кордонів в Європі поступово змінюється за умов процесу інтеграції, включно і процесу євроатлантичної інтеграції. Більш рельєфно це простежується у зміні домінування тих чи інших функцій кордону, в даному випадку – у домінуванні функцій контактного характеру кордонів, їх *прозорості* всередині Європи, і посиленням бар'єрної функції кордонів на нових межах Євросоюзу. Втім, геополітична роль кордону у певному просторі, де проживають конкретні люди, народи, які мають і розвивають певні відносини між собою, має неперевершене значення саме тоді, коли ці контакти як живі зв'язки, котрі мають давні щоденні традиції, можуть бути порушені.

Неупереджений, об'єктивний науковий аналіз *нового європейського кордону* вимагає врахування не тільки концепцію лімеса, але і більш ширшу палітру теоретико-методологічних засад лімології. Досліджуючи історію розвитку майже всіх типів кордонів, які були визначені на практиці, К.Хаусхофер відзначає, що: «*Кордони по водостоку в їх протиріччі* – позаяк з точки зору як народно-психологічної, так і міжнародно-правової переваг, значення та цінності з-поміж усіх типів кордонів, які переважають у природі та науці, - коштували людству найбільше крові і головного болю» [7, 155]. Віддаючи належне мистецтву проведення кордонів – адже це вимагає врахування безлічі чинників – як природних, культурно-географічних, фізичних, антропогеографічних, політичних, економічних, вчений з великою шаною визначає діяльність засновника мистецтва створення кордонів на практиці Томаса Холдича, який філігранно визначив кордон між Чилі та Аргентиною.

В контексті концептуального наукового аналізу феномена кордонів Європи чи Європейського Союзу (що не є тотожними поняттями) в сучасному світі, з приводу яких нині ведеться наукова полеміка, неперевершене значення набувають класичні моделі дослідження. Таким чином, важливим є дослідження теоретичних засад кордонів, визначення так

би мовити концептуальної інструментарію за допомогою якого на сьогодні найбільш адекватно можна провести аналіз взаємовідношення розвитку держав чи міжнародних організацій (як акторів міжнародних відносин) із простором. Передусім, мається на увазі використання саме методів дослідження кордонів, а не геополітичних стратегій, в яких було використано основні теорії кордонів.

З точки зору аналізу сучасних кордонів, слід відзначити концептуальні положення одного з видатних засновників класичної геополітики німецького географа Фрідріха Ратцеля, який одним з перших застосував просторовий підхід до аналізу політичних явищ. Оскільки одним з головних концептуальних положень Ратцеля було відношення до держави як до *живого просторового, укоріненого в ґрунті організму* [10, 165-166], отже власне кордон він розглядає як одну з трьох (поряд із розміром та місцем розташування) характеристик цього організму. Більше того, із семи законів експансії, четвертий – визначає кордон як орган, який розташований на периферії держави (зрозумілого як організм). У своїй головній праці «Політична географія» (1923 р.) (розділ Шостий: Кордони), Ф.Ратцель з метою загальної характеристики особливостей кордонів, визначає два головні типи кордонів: політичні кордони та природні кордони [10, 210-211].

Прискіпливий, комплексний аналіз кордонів в їх географічному та політичному вимірах у подальшому був здійснений спадкоємцем Ф.Ратцеля, його співвітчизником Карлом Хаусхофером, який блискуче вдосконалив концептуальне положення свого вчителя про кордони – виокремивши характеристики, види, статику, динаміку, типи, значення кордонів – по суті, з'ясував цілком широку та різноманітну палітру характеристик кордону: «Як орган, як живе утворення, яке піддане зникненню чи росту, зовсім не застигле, не лінію впізнаємо ми кордон на практиці» [7, 28].

Поряд з цим, вчений визначив й так звані відтінки поняття кордону – відмінності романської традиції пояснення кордону – *Frontière* –

прикордонної смуги, яка відрізняється від германської традиції трактування кордонів як *Borderland* – рубіж країни та *Boundary* – як лінія, захищена стіною, лімесом – тобто системою прикордонних укріплень, які були відомі ще з кінця I ст. н. е. на кордонах Римської імперії [7, 28].

Концептуально, К.Хаусхофер виокремив п'ять типів кордонів. З воєнно-географічної точки зору чітко висунутий вперед як опорний орган *«кордон наступальний»*; високоорганізований, насичений комунікацією, завжди успішно рухливий *«кордон наготові»*; з обох сторін одночасно і розділяючий і з'єднуючий інстинктивно свідомі життєві форми і один з найміцніших прикордонних життєвих форм, який може бути створений лише при порозумінні між сторонами – *«кордон рівноваги»*, який має підвид – *спокійний, інертний кордон*. Четвертий тип, це кордон, який знаходиться у стані оборони – *«укріплений кордон»* і п'ятий тип – це демілітаризований, відкритий для проникнення *«кордон, що розпадається»* [7, 34].

Французька наукова школа, хоча і багато запозичила у Ф.Ратцеля, втім, змогла відокремити людський фактор від дуже суворо визначеного географічного фаталізму. Бажаючи презентувати головні ідеї Ратцеля французькій публіці, Відаль де ля Бланш представив свої ідеї (починаючи від статей в *Анналах Географії* до книги *«Основи гуманної географії»*, яка вже вийшла після його смерті у 1922 році) крізь призму принципу *можливостей*: людина є такою ж самою важливою «географічною складовою», як природа, але не людина яка зазнає зовнішніх впливів та примусу, а «людина ініціативна». Згідно його геополітичної концепції - певний простір лише надає людині можливості зміни його геополітичної конфігурації, але реалізація цих можливостей залежить від волі людей [10, 52-53].

Жак Ансель, у своїх наукових дослідженнях *«Посібник з Європейської політичної географії»* (1936) [10, 376-378] та *«Географія кордонів»* (1938) [10, 389-391] висуває *концепцію кордону як умовного, але не одвічного бар'єру, який визначає наявний баланс сил*: «Ми ніколи не визначаємо кордони – лише

за умов коли діємо методом насилля – а змінюємо людський розум» [10, 213-216]. На думку одного з сучасних французької школи геополітики, Мішеля Фуше: «Кордони новітньої Європи не чітко визначені лінії, а «зони», перехідні простори, кордони яких поступово зникають (thinning out)». Мішель Фуше у праці «Республіка – Європа» (1998) цілком справедливо визначає: «Кордони які існують в межах європейського простору – міграції населення, мережі, енергія, безпека - не відповідають назавжди визначеним геополітичним кордонам, позаяк Європа це не статичне географічне поняття, кордони якого є зручно чистими, а історичний процес, який пристосовується до мінливого географічного простору» [9, 115].

Кордон є своєрідним інститутом, рамки дії політичних систем, які аналізуються крізь функцію кордонів, наприклад, в межах прикордонного регіону як території нових договірних зв'язків. Насамперед, кордони виконують три тісно пов'язані функції: по-перше - встановлюють межі державного суверенітету; по-друге - розділяють у просторі символічні співтовариства, тобто держави, кожна з яких має власний прапор, гімн, історію, інститути, які породжують для його громадян специфічні права та обов'язки; по-третє - розділяють у просторі своє (тобто національну територію) та чуже (сусідню державу, а потім і весь світ) [4, 9].

Кордони як рамки дії політичних систем виконують суттєву функцію держав, насамперед, як встановлення власної території в якості основи діяльності всіх систем та підсистем, на які теоретично розповсюджується національний суверенітет [4]. Епоха боротьби за розширення територій чи життєвого простору держави, за сфери впливу, джерела сировини та ринки збуту у формі війни – як легітимного способу розв'язання міжнародних проблем (згідно міжнародного звичаю, а потім і міжнародних угод – як рішення Віденського конгресу, створення Священного союзу тощо) де-юре завершила своє існування у ХХ столітті, точніше з 1970 року, коли принцип непорушності кордонів (і в цьому контексті два його ключові елементи - визнання існуючих кордонів та відмова від будь-яких територіальних

домагань) стає нормою міжнародного договірної права, юридично обов'язковою для держав-учасниць.

Втім, з точки зору міжнародного права – як сукупності норм і принципів, які регулюють систему міжнародних відносин, принцип непорушності державних кордонів, який отримав свою завершену форму у Заключному акті Наради з безпеки і співробітництва в Європі від 1 серпня 1975 року, зводиться до міжнародно-правового визнання існуючих кордонів європейських держав і до відмови від будь-яких зазіхань на ці кордони: «держави-учасниці розглядають як непорушні всі кордони одна одної, як і кордони всіх держав у Європі, і тому вони утримуватимуться тепер і в майбутньому від будь-яких зазіхань на ці кордони. Вони відповідно утримуватимуться також від будь-яких вимог або дій, спрямованих на захоплення й узурпацію частини або всієї території будь-якої держави-учасниці». Відповідно до норми, що міститься у Заключному акті НБСЄ від 1 серпня 1975 р., держави, що підписали його і приєдналися до нього, «вважають, що їх кордони можуть змінюватися, відповідно до міжнародного права, мирним шляхом і за домовленістю»[3, 4].

Міжнародне право дає три підстави для зміни кордонів. По-перше, це здійснення народами і націями свого права на самовизначення: утворення нових незалежних держав на колишніх залежних територіях, об'єднання двох або кількох держав, а також поділ існуючої держави. По-друге, це обмін ділянками території між суміжними державами з метою встановити зручніше проходження лінії кордону на місцевості. По-третє, це невеликі зміни положення лінії кордону при її редемаркації [5, 238].

Новий європейський кордон між Україною та Європейським Союзом, включно і державами Центральної Європи, має принаймні дві функції – контактну та бар'єрну, власне дослідження специфіки цього кордону, визначається і взаємовідношенням функцій нового кордону за наявних геополітичних умов на європейському континенті за умов поглиблення та

розширення євроінтеграційного процесу за умов посилення безпеки на новому східному кордоні ЄС.

По-перше, новий європейський кордон між ЄС та Україною встановлюється на досить тривалий проміжок часу. По-друге, новий європейський кордон між ЄС та Україною має стати зоною стабільності та процвітання, з точки зору безпеки та економічного розвитку депресивних західних регіонів України. Здійсненню цієї мети може сприяти формування в Україні згідно загальноєвропейських принципів міжрегіонального, транскордонного співробітництва як системного явища.

По-третє, новий європейський кордон між ЄС та Україною не має стати тупиковою фортецею, яка буде жорстко розмежовувати «все інше, що знаходиться за межами зони добробуту і процвітання». Згідно внутрішньої логіки розвитку, *новий європейський кордон* теж має властивість змінюватися і не формуватися як одвічний остаточний східний бар'єр Євросоюзу. Адже головна ідея формування, модифікації, трансформації сучасних кордонів, полягає в тому, що кордони, як це не парадоксально, але мають з'єднувати людей, нації, спільноти, точніше кордони мають стати символами, а не бар'єрами.

В контексті теоретичного обґрунтування, на нашу думку, головним є аналіз *нового східного кордону ЄС в динаміці* - як цілісного організму, що знаходиться в постійній взаємодії з навколишнім середовищем і що безперервно «звіряє» свої «відповіді» із станом і реакцією своїх елементів.

Функція *нового східного кордону ЄС* в теоретичному плані характеризується щонайменше двома якостями - сутністю і конкретним змістом. Хоч сутність і зміст і з'єднані безпосередньо в явищі, вони в той же час знаходяться як би і поза одне одного, оскільки визначаються різними системами відносин. Цей поділ умовний, але він дає можливість за допомогою абстрагування однієї якості від іншої, їх вивчати у відносній незалежності один від одного глибше пізнати саме явище. Сутність нового

східного кордону, хоча і виражає найважливішу якість явища, але в, своєму «чистому» вигляді ніколи не виступає: вона завжди виявляється через конкретний зміст. Категорія сутності розкриває внутрішню основу не одного окремого явища, а багатьох однорідних явищ. Сутність виражає таке загальне, яке визначає і природу, і загальний характер розвитку даних явищ. Але кожне з цих явищ має в той же час власний зміст, визначуваний як загальною для них суттю, так і різними і різноманітними обставинами, при яких кожне з них функціонує і розвивається.

Сутність і зміст кордону два її найважливіших нерозривних якості. У рамках їх дихотомії визначальна роль належить зрештою суті. Сутність, як очевидно, і більш стійка в порівнянні з конкретним змістом: її зміни залежать від зміни корінних економічних інтересів держави або від зміни груп впливу, тоді як зміни в конкретному змісті відбуваються як внаслідок змін в суті, так і внаслідок різних змін в системі міждержавних відносин і місця держави в ній. Оскільки зміни в суті явища порівняно рідкісні, а зміни в її конкретному змісті, навпаки, відбуваються значно частіше, то саме зміст і детермінанти його зміни викликають особливий дослідницький інтерес. В складному процесі взаємодії кордону із простором перша придбає певні форми, що володіють вже відомою незалежністю від змісту, власним рухом форми, своїми закономірностями, породженою вже в чималій мірі системно-структурними умовами. В даному випадку, під системно-структурними умовами розуміється характер структурних відносин, суб'єктів міжнародних відносин і потім кордонів в цій структурі і, нарешті, стан рівноваги системи. Зазначимо, що з-поміж інших, оптимальним типом нового східного кордону ЄС, було б формування його як «кордону рівноваги», що в перспективі дозволило б зберегти відносну стабільність самої системи.

На нашу думку, така типологізація сутнісних характеристик кордону, створює можливість об'єктивного наукового дослідження кордону за умов динаміки процесів європейської інтеграції, дослідження шляхів

пом'якшення ефекту кордону, нейтралізацію різного роду бар'єрів, що можна досягти через домінування тієї чи іншої функції кордону. З точки зору наукового аналізу важливими є дослідження і наступних функцій кордону: юридичної, економічної та контролюючої, а також військової та ідеологічної функцій. На сьогодні в межах Європейського Союзу функції кордонів у XXI столітті змінилися, кордони стають більш прозорими для вільного пересування осіб, товарів, послуг і капіталу, - що в кінцевому рахунку підсилює транскордонне співробітництво.

Не існує добрих чи поганих кордонів, позаяк саме різні політичні системи наповнюють емоційним змістом поняття кордонів. Всілякий кордон є «штучним», адже відображає співвідношення конкретних сил в конкретний час. Більше того, не буває одвічних кордонів.

На нашу думку, новий європейський кордон – як просторова структура потребує комплексного вивчення. Очевидно, що дослідження кордонів та прикордонних територій, не слід ототожнювати безпосередньо з лінеарним характером кордонів. Хоча, цілком логічно, що кордони, які окреслюють територіальну цілісність певної держави, водночас є як лінією дотикання суверенних держав, так і лінією їх відокремлення. З-поміж інших, міждисциплінарний підхід щодо аналізу кордонів та вивчення так званої «проникливості» кордону дозволяє досліджувати кордон не тільки як лінеарний простір між державами-сусідами, а враховує особливості культури, світогляду за умов використання цивілізаційно-релігійних критеріїв.

Процес формування *нового східного кордону ЄС* це складний, багатогранний, хоча іноді і суперечливий процес, функціонуючий за внутрішньою логікою розвитку - як складового елемента, як підсистеми більш високого ґатунку цілісної системи, яка за якістю, а ще більше – за масштабністю сучасних геополітичних змін на європейському континенті

також трансформується. Подальші наукові розвідки вбачаємо у дослідженні білатеральних транскордонних регіонів.

Список використаних джерел

1. Бандровський О.Г. «Лімесна» політика Римської імперії на північно-східних кордонах в I-III ст. н.е. / О. Бандровський // Карпатика. Давня історія України і суміжних регіонів. - Випуск 13, 2001. – С.24-32.
2. Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV-XVIII ст. / Фернан Бродель. У 3-х т. Т.3. Час світу. – Київ: Основи, 1998.
3. Заключительный акт Совещания по безопасности и сотрудничеству в Европе. Хельсинки 30 июля – 1 августа 1975 г. – М., 1987.
4. Методические материалы по организации приграничного сотрудничества местных и региональных властей Европы. Совет Европы. 2-е издание // Приграничное сотрудничество в Европе. №4. – Страсбург, 1995.
5. Міжнародне публічне право. Навчальний посібник. А.І. Дмитрієв, В.І. Муравйов. - Київ: Юрінком Інтер, 2001.
6. Норман Д. Європа: історія / Дейвіс Норман / Пер. з англ. П. Тарашук, О. Коваленко. – К.: Основи, 2000.
7. Хаусхофер Карл. Границы в их географическом и политическом значении. О геополитике / Карл Хаусхофер. - М.: Мысль, 2001.
8. Цыганков П.А. Международная система // Теория международных отношений / П.Цыганков. – М.: Гардарики, 2003.
9. Foucher M. Európa Köztársaság. Történelmek és geográfiaiak között. / M. Foucher - Budapest: Napvilág kiadó, 1999.
10. Geopolitikai szöveggyűjtemény. – Budapest, 2002.
11. Kish Y. Formation of new eastern limes of Central Europe: relations and policy of European Union and Ukraine towards cross-border cooperation after the European Union Enlargement / Yeva Kish // Central European Papers. Silesian University in Opava. Czech Republic. - Opava: X-MEDIA. - N1. – 2013. – 66-76. pp.
12. Kiss E. European Union Enlargement and the Impact of Schengen Visa on Creation of New Frontiers in Central Europe / Eva Kish // Borders and Cross-border Co-operation in the Central European transformation countries. - Debrecen: Kossuth, 2002. – pp.129-136.

EVA KISH

Uzhhorod

SYSTEM ANALYSIS OF THE NEW EASTERN BORDER OF THE EUROPEAN UNION: FROM THE HISTORY OF LIMES TO THE MODERN FRONTIER

The main methodological basis of borders research, first of all in the context of studying reasons and consequences of transforming the new eastern EU border were analyzed in given

scientific research. The researcher has demonstrated definitely new approaches to the analysis of the new eastern EU border.

Key words: *Ukraine, European Union, border, integration, concept, history, system.*

ЕВА КИШ

г. Ужгород

СИСТЕМНЫЙ АНАЛИЗ НОВОЙ ВОСТОЧНОЙ ГРАНИЦЫ ЕВРОПЕЙСКОГО СОЮЗА: ОТ ИСТОРИИ ЛИМЕСА К СОВРЕМЕННОМУ ФРОНТИРУ

В научном исследовании проанализированы основные методологические детерминанты изучения границ, в особенности, в контексте исследования причин и последствий трансформации новой восточной границы Европейского Союза. Принципиально новым являются подходы автора относительно анализа новой восточной границы ЕС.

Ключевые слова: *Украина, Европейский Союз, граница, интеграция, концепт, история, система.*

УДК 327 (560)“1991-2017”

Юлія Седляр

м. Миколаїв

juliasedlyar@gmail.com

БЕЗПЕКОВА ПОЛІТИКА ТУРЕЧЧИНИ У ЧОРНОМОРСЬКОМУ РЕГІОНІ У ПОСТЫПОЛЯРНУ ДОБУ

Охарактеризовано зовнішню політику Туреччини як чинник розбудови системи безпеки в Чорноморському регіоні; з'ясовано структуру національних інтересів Туреччини у регіоні, що формує модель регіональної безпеки. Встановлено, що пріоритетними напрямками турецької безпекової політики у Чорноморському регіоні є підтримка регіональних структур та ініціатив (ОЧЕС, БЛЕКСІФОР), зміцнення НАТО як чинника протидії геополітичній експансії Росії.

Ключові слова: *міжнародні відносини, зовнішня політика Туреччини, Чорноморський регіон, регіональна безпека, міжнародна безпека.*

Постановка проблеми пов'язана із необхідністю дослідити характер і вектори міжнародних відносин та безпекових процесів в країнах Чорноморського регіону, сформулювати висновки щодо шляхів підтримки стабільності в регіоні, розвитку співробітництва як на міждержавному так і багатосторонньому рівнях, виробити наукові рекомендації відносно оптимізації взаємодії України з причорноморськими державами, формування ефективної моделі забезпечення національної безпеки України в регіоні.

Сьогодні Чорноморський регіон географічно охоплює держави, що входять до різних політичних та військових об'єднань, що спричинене як специфікою цивілізаційної ідентифікації, відмінною філософією державотворчих процесів причорноморських країн, так й інтернаціоналізацією політичних процесів, криз і конфліктів у даному геополітичному ареалі. Через це на початку ХХІ ст. він став ареною зіткнення геополітичних інтересів причорноморських країн і позарегіональних держав.

Неспровокована військова агресія Росії проти України у 2014-2018 рр., анексія українського Криму, фактична окупація південного сходу України довели, що створені до цього регіональні й глобальні механізми підтримки безпеки і миру нездатні ефективно протидіяти викликам і загрозам нового покоління. Все більш виразною стає тенденція до ускладнення геостратегічної ситуації у басейні Чорного моря: антагонізм інтересів регіональних акторів, мілітаризація, загострення загрози міжнародного тероризму, неконтрольована міграція, виражена асиметрія економічного потенціалу країн підривають основи стабільності Чорноморського регіону у ХХІ ст., перетворюють його на турбулентну «сіру геополітичну зону». Тож визначення безпекових стратегій впливових причорноморських держав, як Туреччина, оптимальних моделей та шляхів протидії деструктивним впливам, традиційним і новим загрозам у Чорноморському регіоні сприятиме розбудові України як суверенної, демократичної, правової та економічно стабільної держави.

Аналіз безпекової політики Туреччини у Чорноморському регіоні у постбіполярну посідає вагоме місце в історичній науці як у межах вітчизняної, так і зарубіжної школи. Серед усіх робіт фундаментальністю відрізняються наукові розвідки Зб. Бжезинського, Г. Кіссінджера, В. Головченка, П. Ігнат'єва, О. Коппель, Г. Перепелиці, Ю. Скорохода, А. Худолія. Н. Мхитарян, В. Шишкіної. Останніми роками вітчизняна наукова школа збагатилася роботами Аль-Азаві Хайдер Аділ Кадіма, П. Бовсунівського, Є. Габер, О. Мощенко, І. Тихоненко тощо.

У Чорноморському регіоні Туреччина традиційно виділяє три найважливіші напрями зовнішньої політики і політики безпеки: Росія, ОЧЕС та Південний Кавказ; український напрямок не є найпріоритетнішим.

Місце Росії в турецькій геополітичній і безпековій стратегії визначають постійно зростаючі потреби офіційної Анкари в енергоносіях, адже Росія – основний постачальник природного газу до цієї країни. Турецько-російський енергетичний діалог, часто зав'язаний на міркуваннях щодо вигоди для окремих компаній чи підприємців, слугував основою для розширення двосторонніх економічних зв'язків. Але на сьогодні спостерігаються перешкоди на шляху до зміцнення економічного партнерства, оскільки Туреччина не сприймає спроби Росії монополізувати постачання ресурсів до Європи, зокрема з Каспію. У свою чергу, Росія із занепокоєнням спостерігає за політикою Турецької Республіки, спрямованою на перетворення у незалежного гравця на енергетичному ринку. У такому випадку Росія може втратити статус монополіста постачальника газу до Туреччини.

Попри всі геополітичні плани керівництва, Російська Федерація – не СРСР за рівнем безпекових загроз, які вона створює для Туреччини. Так, ракетно-ядерна Росія – потужна сила в світі та в регіоні, але не єдиний актор, що визначає національну безпеку і зовнішню політику Турецької Республіки. Якщо доведеться обирати між поступками на користь Заходу або Росії,

турецький істеблішмент, скоріш за все, прислухається до союзників по НАТО або до аргументів ЄС.

Але з більшою вірогідністю офіційна Анкара обере власну лінію поведінки, підносячи національні інтереси над союзницькими домовленостями або вигодою для бізнесу. Ще однією визначальною рисою є те, що путінська Росія претендує на статус наддержави, а Туреччина робить ставку на нарощування впливу в Чорноморському регіоні, на Кавказі й Близькому Сході, на Балканах і в Центральній Азії. Таким чином, на шляху до світового лідерства Росії стоїть Туреччина, економічне партнерство з якою водночас є для неї необхідним.

Але коли Російська Федерація виходить за колишні межі свого геополітичного впливу, це дратує Туреччину та інші причетні держави. Певним чином, непередбачувана й агресивна Росія залишається загрозою національній безпеці Туреччини. Так, украй вороже ставлення Кремля до розширення НАТО на Схід, його деструктивне втручання в перебіг громадянської війни в Сирії й «заморожених» конфліктів та періодичні гострі кризи у відносинах із пострадянськими республіками, безумовно, негативно впливають і на Туреччину. Тому Туреччина й Російська Федерація прагнуть позбавити двосторонній діалог гострих для обох сторін тем: боротьба з сепаратизмом, захист прав і свобод людини, роль еліт у політиці, характер політичного режиму тощо [1].

Офіційна Анкара тоді незмінно підкреслює, що сторони конфлікту повинні дотримуватись норм міжнародного права, і не робить відвертих заяв на користь однієї з них. Так само Росія не фокусує увагу на тематиці кіпрського врегулювання або курдського сепаратизму. Обидві держави – колишні імперії, вони стикаються з однаковими викликами постімперського існування (ерозія державної цілісності, розбудова демократії, пошук свого місця в новій архітектурі світу). Вони ставляться з певним розумінням до недоліків один одного, втім, не позбавлені підозр і амбіцій [1].

Ієрархія національних інтересів Туреччини у світлі підтримки безпеки у Чорноморському регіоні у цілому виглядає так:

по-перше, активізація спільної Чорноморської групи військово-морського співробітництва «BLACKSEAFOR», ініціативи «Чорноморська гармонія» (2004 р.), що може розглядатися в перспективі як морський компонент багатонаціональних миротворчих сил у Чорному морі. Згідно статті IV Угоди, головною метою БЛЕКСІФОР/BLACKSEAFOR як «регіонального, обмеженого в членстві, але в той же час відкритого утворення», є «сприяння подальшому зміцненню дружби, добросусідських відносин та взаємної довіри між причорноморськими державами», а також «зміцнення миру та стабільності в регіоні шляхом поглиблення співробітництва та взаємодії між військово-морськими силами» [4].

Для України і Туреччини участь у «BLACKSEAFOR» сприяє: розширенню відкритості й зміцненню довіри між причорноморськими державами; зміцненню власного міжнародного авторитету як морських держав; зростанню впливу на розвиток міжнародного морського права у Чорноморському регіоні; поліпшенню умов співіснування флотів причорноморських держав і поєднанню їхніх зусиль у вирішенні питань морської політики; розширенню можливостей ВМС щодо вдосконалення власної бойової підготовки та участі у морських миротворчих, гуманітарних і пошуково-рятувальних операціях [4; 8; 13];

по-друге, сприяння посиленню присутності НАТО у регіоні, підтримка зусиль ЄС з забезпечення регіональної стабільності у Чорному морі, і зрештою, всебічна підтримка української політики щодо входження в НАТО та інші європейські безпекові структури;

по-третє, зміцнення позицій Туреччини та України у регіональних безпекових структурах та ініціативах, підвищення ефективності їх діяльності, насамперед, у рамках роботи ОЧЕС. Туреччина, яка у 1998 р. ініціювала створення ОЧЕС як певної альтернативи своїм невдалим прагненням вступу до ЄС, намагається реалізувати переваги власного геополітичного становища

і зростаючої економічної потужності шляхом формування даної стабільної структури, яка б стала регіональним центром тяжіння. Утворення в Причорномор'ї автономної системи економічного співробітництва (ринкові реформи в посткомуністичних країнах регіону акцентовані не на розвиток малого й середнього бізнесу, як в Туреччині, а на модернізацію і трансформацію державного сектора за рахунок міжнародної фінансової допомоги), з одного боку, посилює позиції Анкари на переговорах з ЄС, а з іншого – сприяє формуванню такої системи регіональних інтересів, де країнам-партнерам належала б не остання роль [7].

Також на сучасному етапі можна констатувати об'єктивно вищий інтерес Анкари до регіональних процесів на Близькому Сході (у світлі війни в Сирії) у порівнянні з Чорноморським регіоном. Безумовно, безпека Чорноморського регіону також є важливою для турецької зовнішньої політики. Однак після спроби так званого державного перевороту 2016 р. Анкара зацікавлена у стабільності країн-партнерів та сусідів та збереженні статус-кво більше, ніж, скажімо, в їхніх демократичних перетвореннях і нестабільності, що їх супроводжує. Саме тому всі українські політичні турбулентності в Туреччині сприймають із певною обережністю.

Тут необхідно підкреслити, що особливого значення в програмі ПСР надається зв'язкам Туреччини саме з мусульманськими країнами, стверджується про потребу докласти зусиль для підвищення двосторонньої співпраці з цими державами, а також активізувати свою діяльність в Організації ісламська конференція (з 28 червня 2011 р. – Організація ісламського співробітництва), щоб посісти більш гідне місце на міжнародній арені [10]. Конституційно-правові реформи ПСР, покликані наблизити Туреччину до європейських стандартів, насправді багато у чому виявилися механізмом поступової ісламізації країни. Такий внутрішньополітичний тренд не може не позначатися на концептуальному та практичному вимірах турецької зовнішньої політики, яка наразі ставить ключовою метою своєї дипломатії – відновлення міжнародного престижу Анкари у країнах

ісламського ареалу. Наприклад, А. Давутоглу, головний ідеолог зовнішньої політики Туреччини зазначає: «На початку минулого століття Туреччина відмовилася від свого османського спадку, закріпивши за Турецькою Республікою новий статус: нація-держава. За доби «холодної війни» питання культурної ідентичності мало формальний характер. Однак геополітичні зміни, спричинені закінченням біполярного протистояння, внесли це питання до порядку денного. Сучасні територіальні спори й конфліктогенність, особливо на Балканах, Кавказі й Близькому Сході, в основному коріняться в історичному минулому. Таким чином, османська спадщина Турецької Республіки покладає на неї тягар геокультурної й геополітичної відповідальності та вимагає повторного формування ідентичності турецького стратегічного мислення. Повернення до історичного спадку, – на думку вченого, – відкриє перед Туреччиною нові горизонти й можливості та дозволить зробити зовнішню політику Туреччини більш конструктивною» [9, s. 20]. У розрізі виконання поставленого завдання А. Давутоглу у такий спосіб розставляє регіональні безпекові пріоритети Анкари – Балканський регіон, Близькосхідний, Кавказький, Середземноморський й Чорноморський [9, s. 20].

Імплементация концепції А. Давутоглу означає принципову переорієнтацію безпекової політики Турецької Республіки, а саме: перегляд історичних безпекових альянсів держави в тому сенсі, що традиційні військово-політичні союзи Туреччини зі США та Євросоюзом залишаються важливими й пріоритетними, але особлива увага має бути надана новим центрам сили – КНР, Індії, Росії та Ірану; укладення нових альянсів із країнами, що стрімко розвиваються й допоможуть збалансувати безпекову залежність Турецької Республіки від Заходу (Єгипет, Індонезія, ОАЕ, Пакистан); відновлення державного інтересу до колишніх володінь Османської імперії в регіоні з особливим акцентом на Іракові й Сирії; більша відповідальність за регіональну безпеку на Балканському півострові через зміцнення партнерських зв'язків із мусульманськими (переважно чи

частково) Албанією, Боснією та Герцеговиною й Чорногорією; врегулювання історичних суперечностей із Вірменією для посилення турецької міжнародно-політичної присутності на Південному Кавказі; посилення геополітичної ролі Турецької Республіки в мусульманському світі; залучення держав Центральної Азії до сфери турецького безпекового впливу й презентування економічної моделі розвитку на основі турецького бізнесу, будівництва, освіти й недержавних організацій [11].

У світлі вище наведеного, проблема України, з якою Туреччина не має сухопутного кордону, менше турбує турецький політикум і пересічних турків, порівняно з власним «Донбасом» на південному сході країни та власними безпековими загрозами: терактами «Ісламської держави», Робочої партії Курдистану, напливом біженців із Сирії.

Анкара підтримує європейські та євроатлантичні устремління України. Водночас зміна балансу сил в Чорноморському регіоні, зокрема, через посилення присутності США, може неоднозначно сприйматись Анкарою у сучасних геополітичних реаліях. Так, незважаючи на регулярну участь турецьких ВМС у міжнародних навчаннях в Чорному морі, Туреччина заветувала розширення операції НАТО «Активні зусилля» до Чорного моря, не пропустила американський військовий корабель через протоки під час російсько-грузинської війни 2008 року. До того ж, формально підтримуючи територіальну цілісність України, дотримання норм міжнародного права, подолання сепаратистських тенденцій у Криму шляхом діалогу та консенсусу, Туреччина водночас не солідаризувалася з Україною та Заходом стосовно санкцій проти російського уряду. Щодо цього турецькі високопосадовці неодноразово заявляли про неприпустимість використання кримської проблеми зовнішніми силами для погіршення відносин між Туреччиною та Росією [2].

Таким чином, Анкара може зручним прикладом для російської влади, щоб показати, що є країни НАТО, які не у повній мірі розділяють геополітичні устремління США, тим самим легітимізуючи геополітичну

експансію Москви у регіоні Чорного моря. Реалізація енергетичних проектів «Турецький потік 1» і «Турецький потік 2» є ще одним яскравим підтвердженням того, що Туреччина здатна пожертвувати високими демократичними принципами Заходу і трансатлантичною єдністю заради національного прагматичного інтересу [2].

Оцінюючи перспективи ОЧЕС, необхідно зауважити, її подальша робота буде залежати від успішного подолання проблемних моментів в системі співробітництва країн-учасниць. Серед головних, до вирішення яких залучатиметься турецька сторона, варто вказати такі:

- деокупація і демілітаризація українського Криму, припинення гібридної війни Росії проти України;
- слабкий вплив економічного потенціалу ЧЕС на подолання кризових явищ у національних економіках країн;
- наявність територіальних претензій деяких країн до інших та відсутність можливостей їхнього політичного врегулювання;
- геополітична конкуренція між Росією та Туреччиною за політичне лідерство в регіоні;
- жорстке позиціонування в Чорному морі часом антагоністичних національних інтересів великих позарегіональних держав як США і Китай. У разі обрання ними моделі жорсткої гео економічної конкуренції економічні проекти кожної із держав оцінюватимуться протилежною стороною як спроба послабити її вплив в системі Чорноморського регіонального економічного співробітництва, що здатне спричинити додаткові ризики для економік причорноморських держав у вигляді санкцій, мит, торговельних квот тощо.

Крім того, система безпеки Чорноморського регіону має низку міжнародно-правових проблем, відкладання урегулювання котрих здатне призвести до загострення міждержавних відносин і міжнародно-політичної ситуації, але які Анкара не здатна ефективно розв'язати через антагонізм інтересів великих держав у басейні Чорного моря, а саме:

- розпочата Росією у 2014 р. збройна агресія проти України, анексія українського Криму та фактична окупація російськими збройними частинами територій Донецької та Луганської областей підірвала міжнародно-правовий режим безпеки не лише у Чорному морі, але й у світі у цілому;

- українсько-румунські суперечності щодо делімітації й демаркації міждержавного кордону та розподілу територіального шельфу;

- неврегульованість питання використання живих ресурсів Чорного моря, що призводить до незаконного виловлювання риби у виключній економічній зоні й територіальних водах інших держав;

- неврегульованість питання захисту Чорного моря від забруднення внаслідок катастроф на морі чи промислового використання континентального шельфу;

- захист міжнародних транспортних коридорів, що пролягають поблизу зон міжетнічних або міжрелігійних конфліктів.

Тож для Чорноморського регіону у постбіполярну властивий чітко виражений дуалізм міждержавних відносин, коли стосунки співробітництва й протиборства виявляються практично одночасно, існує переплетіння різних за своїм характером політичних проблем та протилежних тенденцій їхнього розширення, політичних відносин у цілому. Щоб об'єднати їх певним спільним напрямом, передусім у площині безпеки, потрібна низка умов суб'єктивного характеру, зокрема – спільне бачення майбутнього регіону та відповідна політична воля керівництва причорноморських держав, насамперед, Туреччини. Водночас сучасна геополітична ситуація в Чорноморському регіоні і стратегічна лінія великих держав на підвищення політичних ставок у регіоні обмежують потенціал Анкари на реалізацію своїх безпекових інтересів у Чорноморському регіоні.

Список використаних джерел:

1. Аль-Азаві Хайдер Аділ Кадім Еволюція регіональної політики Турецької Республіки: автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.04 / Хайдер Аділ Кадім Аль-Азаві; ЧНУ ім. П. Могили. – Миколаїв, 2018. – 20 с.
2. Воротнюк М. Україна та Туреччина – (не)випадкове партнерство / М. Воротнюк [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.euointegration.com.ua/articles/2016/04/13/7047681/>
3. Стратегічні інтереси України в країнах Чорноморського регіону та проблеми національної безпеки / Б.О.Парахонський та ін.: Монографія. – К.: НІСД, 2001.
4. Угода про створення Чорноморської групи військово-морського співробітництва // <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?user=c369>
5. Шишкіна В. Чорноморський вектор зовнішньої політики Туреччини: історична ретроспектива і сучасність / В. Шишкіна// Людина і політика. – 2004. - № 1 (31). – С.12-26.
6. Bazoğlu Serer Duygu. Balance of Power in the Black Sea in the Post Cold War Era: Russia, Turkey and Ukraine / Serer Duygu Bazoğlu // Crimea - Dynamics, Challenges and Prospects / Ed. by Maria Drohobucky. – USA: Rowman&Littelfield Publishers, Inc. - 1995. - P. 157-194.
7. Black Sea Economic Cooperation. From common interests to joint actions. – Istanbul: BSEC Permanent International Secretariat, 1998. – 45 p.
8. Black Sea Region: Priorities and Perspectives for the 21st Century. Conference materials. USIA-FUNDED Alumni Event. Tbilisi, Georgia, April 13-14, 1999. – 63 p.
9. Davutoğlu A. Stratejik Derinlik : Türkiye'nin Uluslararası Konumu / Ahmet Davutoğlu // Davutoğlu A. Stratejik Araştırmalar Dizisi. – İstanbul : Küre Yayınları, 2001. – 584 s.
10. Davutoğlu A. The Clash of Interests : An Explanation of the World (Dis)order / Ahmet Davutoğlu // Intellectual Discourse. – 1994. – Vol. 2, No 2. – P. 107-130.
11. Falk R. Reconsidering Turkey / Richard Falk // Zaman. – 2004. – October 6.
12. Larrabee F. Stephen, Lesser O. Jan. Turkish Foreign Policy in an Age of Uncertainty / F. Larrabee. – Washington: RAND, 2003. – 239 p.
13. Turan I. Relationships between Turkey and Ukraine and Cooperation with Countries of Black Sea Region / I. Turan // Україна – Туреччина: минуле, сучасне та майбутнє: Збірник наукових праць. – Упорядник: Туранли Ф.Г. – К.: «Денеб», 2004. – С. 507-509.

Y.SEDLIAR

Mykolaiv

**SECURITY POLICY OF TURKEY IN THE BLACK SEA REGION IN
POSTBIPOLAR PERIOD**

Turkish foreign policy as the factor of strengthening the Black Sea regional security is highlighted; it's determined that the hierarchy of national interests of the state determines the priorities of security relations in the Black Sea region. It's underscored that the strengthening of global and regional structures and institutions (NATO, BSEC and BLACKSEAFOR) and deterrence of Russian geopolitical expansion are predominant regional issues in contemporary Turkish security policy.

Key words: *international relations, foreign policy of Turkey, Black Sea region, regional security, international security.*

Ю.А.СЕДЛЯР

г. Николаев

ПОЛИТИКА ТУРЦИИ В СФЕРЕ БЕЗОПАСНОСТИ В ЧЕРНОМОРСКОМ РЕГИОНЕ В ПОСТБИПОЛЯРНЫЙ ПЕРИОД

Охарактеризована внешняя политика Турции как фактор формирования системы безопасности в Черноморском регионе; выявлена структура национальных интересов Турции в регионе, формирующая модель региональной безопасности. Установлено, что приоритетными направлениями политики Турции в сфере обеспечения безопасности в Черноморском регионе являются поддержка региональных структур и инициатив (ОЧЭС, БЛЕКСИФОР), укрепление НАТО как фактора сдерживания геополитической экспансии России.

Ключевые слова: *международные отношения, внешняя политика Турции, Черноморский регион, региональная безопасность, международная безопасность.*

УДК 94:061.23](439)"1939/1945"

ІРИНА РАДЧЕНКО

м. Дніпро

irisha_89@ukr.net

ДІЯЛЬНІСТЬ БЛАГОДІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ З ПОРЯТУНКУ ЄВРЕЇВ УГОРЩИНИ У РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: ОСНОВНІ ЕТАПИ ТА ЇХ ОСОБЛИВОСТІ

Стаття присвячена діяльності благодійних організацій щодо порятунку єврейського населення Угорщини під час Другої світової війни. Окреслені та охарактеризовані основні етапи, упродовж яких здійснювалася діяльність організацій

щодо порятунку євреїв країни, обумовлені відповідними внутрішніми та зовнішніми умовами. Розкриті особливості цих етапів. Виявлено, що діяльність благодійних організацій щодо порятунку та допомоги угорським євреям відбувалася протягом 1938–1944 рр., ще до окупації країни нацистською Німеччиною. Крім того, із початком акції знищення єврейського населення після окупації міжнародні організації продовжували активно надавати допомогу з порятунку життя євреїв.

Ключові слова: Голокост, благодійна організація, євреї Угорщини, уряд Горті, депортація, порятунок, еміграція.

Тема порятунку євреїв Європи у роки Голокосту займає особливе місце серед різних аспектів трагедії, адже кількість врятованих євреїв істотно поступається кількості знищених. Утім, порятунок єврейського населення був можливим у деяких європейських країнах. У цьому плані показовим є приклад Угорщини, країни, де геноцид євреїв розпочався фактично із окупацією країни нацистською Німеччиною у 1944 р. На той час, зважаючи на кардинальні зміни театру воєнних дій, міжнародна спільнота, включаючи благодійні установи, була об'єднана навколо недопущення знищення угорських євреїв. Однією з маловивчених проблем є діяльність благодійних організацій у цьому процесі, і, власне умови їх діяльності, які у різних країнах, регіонах Європи мали виразну специфіку.

Отже, об'єктом дослідження є діяльність благодійних організацій у Європі. Мета полягає у з'ясуванні основних етапів діяльності міжнародних благодійних організацій в Угорщині щодо порятунку єврейського населення та визначенні їх особливостей, зокрема: характеристика політики угорської влади стосовно єврейського населення та перебігу подій Голокосту в Угорщині, виокремлення та аналіз внутрішніх та зовнішніх чинників, які вплинули на умови діяльності міжнародних інституцій у країні.

Щодо історіографії теми, то вона фрагментарно представлена у роботах, присвячених подіям Другої світової війни та Голокосту в Угорщині

[6; 7; 12]. Більш виразно тема порятунку угорських євреїв за участю благодійних організацій висвітлена у публікаціях, присвячених діяльності міжнародних, єврейських та неєврейських, філантропічних установ у європейських країнах в роки Голокосту: це праці ізраїльських науковців Є. Бауера [4], А. Бен-Това [5], де специфічність умов Угорщини з порятунку єврейського населення відображена дуже побіжно. У роботах Д. Кранцлера [10] та Г. Розенфельда [11] йдеться про порятунок євреїв Угорщини видатними дипломатами Р. Валленбергом та Д. Мантелло. Найбільш дотичною до теми є робота російсько-американського дослідника Е. Рабіновича [2], присвячена порятунку євреїв Будапешта, де автор аналізує, зокрема, позицію угорської влади щодо депортацій. У вітчизняній історіографії дослідники Ю. Славік [3], Р. Офіцинський [1] у своїх працях, зосереджують увагу на подіях єврейського геноциду на Закарпатті, окупованим Угорщиною у 1939 р., і про порятунок євреїв регіону мова йде після закінчення військових дій, у контексті відновлення та розбудови життя національних меншин. Загалом, відсутні спеціальні дослідження стосовно теми порятунку угорських євреїв, як і діяльності благодійних організацій, а існуючі публікації висвітлюють окремі її аспекти. Натомість, не вписана у європейський, угорський контекст доля і закарпатських євреїв, що також потребує окремої уваги дослідників.

Для дослідження були залучені документи з архіву Меморіального музею Голокосту у Вашингтоні (USHMM), Американського єврейського об'єднаного розподільчого комітету (JDC) та спеціальної колекції бібліотеки Ф. Рузвельта (Franklin D. Roosevelt Library), що стосуються діяльності JDC, Міжнародного Комітету Червоного Хреста (ICRC), ін. [8; 9; 13]. Зокрема це – документація, приватне листування представників різних благодійних організацій, офіційна документація директивного спрямування від високопосадовців західних країн, нейтральних країн (Швейцарія, Швеція, Туреччина), що розкривають тему порятунку, допомоги угорським євреям та безпосередньо умови щодо цього.

У 1930 р. єврейське населення Угорщини складало близько 450 тис. осіб (приблизно 5% від загальної кількості населення). Серед єврейських громад, угорське єврейство займало друге місце у Європі після євреїв Польщі [5, 15] і мало статус однієї з найбільш розвинених та успішних громад у Центральній Європі [11, 3]. На відміну від євреїв в інших країнах Східної та Центральної Європи, євреї Угорщини не були закритою громадою, ізольованою від решти населення [5, 15]. При цьому, воно поділялось на ортодоксальне (традиційне) та неологічне (асимільоване) єврейство [4, 380–381]. Саме неологісти домінували у країні, маючи більш ніж подвійну перевагу над сіоністами, що пояснювалося високим ступенем політичної інтегрованості угорського єврейства, яке загалом, було дуже мадяризоване та патріотично налаштоване [4, 381].

Перемога нацистської партії в Німеччині супроводжувалася хвилею антисемітської діяльності в Угорщині: були створені декілька відкрито антисемітських терористичних організацій, розповсюджувалися антиєврейські газети, які підтримувалися німцями. Головною постаттю у розпалюванні антисемітизму був І. Мілотай, який пізніше став провідним членом найбільш радикального угорського фашистського руху 1930-х рр. – «Няйлес» або «Схрещені стріли» [11, 5–6].

Ситуація щодо євреїв докорінно змінилася у 1938 р., коли підштовхнутий зростанням правих радикальних сил та впливом нацистів, угорський уряд 29 травня 1938 р. прийняв перший антиєврейський закон, що обмежував участь євреїв у певних професіях 20 %, проте квота мала бути досягнутою протягом 3 років. Важливо, що цей закон, за словами Горті, на відміну від Нюрнберзьких законів, розглядав євреїв за релігійною, а не расовою приналежністю. Другий антиєврейський закон 5 травня 1939 р. був більш жорстким, аніж попередній, маючи виразний «расовий» зміст. Одним із наслідків антисемітської політики влади була втеча 250 тис. угорських євреїв із країни [2, 33–34].

На кількість та розміщення єврейської громади мали вплив територіальні зміни. Так, за результатами двох Віденських арбітражів, Угорщина приєднала південну частину Карпатської України, райони південної Словаччини, частину Трансільванії, населені угорцями та євреями [2, 31]. А після захоплення Польщі Німеччиною та СРСР тисячі євреїв знайшли відносну безпеку в Угорщині.

Діяльність міжнародних організацій щодо порятунку євреїв Угорщини у роки війни можна представити у певній хронології, обумовленою внутрішніми та зовнішніми чинниками:

1. Червень 1941 – осінь 1942 р. Період характеризується вступом країни у війну та відповідним посиленням антисемітського законодавства, а також першими вбивствами угорських євреїв, зокрема у м. Кам'янець-Подільський (близько 17 тис. осіб) та Нови-Сад (приблизно 1 тис. осіб) [11, 6–7]. Починаючи з осені 1941 р. переслідування євреїв посилювались у країнах, прилеглих до Угорщини, що викликало масову імміграцію єврейських біженців на її терени [3, 506].

Єврейські міжнародні – благодійні та неблагодійні, – організації в Угорщині зіткнулися з новими викликами.

Декілька єврейських організацій використали свої ресурси задля допомоги євреям, забезпечуючи допомогу та розміщення біженців у Будапешті. Головними серед цих груп допомоги були реформісти, ортодокси, сіоністи та місцева гілка JDC. Неологістів, які представляли найзаможнішу частину єврейства Будапешта, очолював банкір С. Штерн. Сіоністську групу очолював О. Комолі, проте її фактичним керівником був журналіст Р. Кастнер. У 1941 р. Кастнер разом із Д. Брандом та Ш. Спрінгманом, розробили «Операцію Тіюл», напівлегально перевозячи сотні сіоністів з Польщі до Угорщини. Ця діяльність була в основі «Ваада Езра ВеХаазала», комітету з допомоги та порятунку Сіоністської партії, відомого як «Ваада».

Вони сприяли наданню фальшивих документів для ув'язнених, щоб прожити в Угорщині [10, 45–47].

Нацисти, невдоволені доволі «м'якими заходами» угорської влади щодо євреїв, чинили на неї постійний тиск. Гітлер вимагав негайного зміщення Каллаї та вперше погрожував окупацією країні-союзниці, якщо вона не підтримає вирішення єврейського питання [2, 52–55].

2. Грудень 1942 р. – лютий 1944 р. У цей час певні єврейські установи намагалися організувати еміграцію угорських євреїв у безпечні місця, зокрема, у Палестину чи нейтральні країни. Найбільш активно свою діяльність розгорнула філія агенції з порятунку при Єврейському Агентстві («Ваад Хахатзала») у Стамбулі, яка призначила «Ваада» своїм фінансовим каналом для допомоги. До початку німецької окупації «Ваада» спеціалізувалася на перевезенні біженців із Польщі, Словаччини та Німеччини до Угорщини. Одна із таких груп складалася із приблизно 600 членів сіоністських молодіжних рухів, які сформували основу для т. зв. «Потягу Кастнера». «Ваада» створила вельми ефективний канал зв'язку, особливо із Робочою групою у Словаччині, яка передавала інформацію майже щоденно. Комітет використовував багато кур'єрів для передачі інформації до своїх колег у Женеві, Стамбулі, Єрусалимі, Лондоні та Нью-Йорку; останні передавали ці повідомлення усім контактним особами по всьому світу. «Ваада» також допомагала втекти біженцям із Угорщини до відносно безпечних теренів Словаччини.

Додаткові зусилля «Ваада» з порятунку включали використання латиноамериканських паспортів, які були легко доступні для покупки у Швейцарії латиноамериканськими консулами чи їхніми довіреними особами.

3. Березень – вересень 1944 р. Характеризується окупацією Угорщини нацистською Німеччиною та організацією окупаційною владою жорстких

антиєврейських заходів, передусім – депортацій до Аушвіцу. Водночас, це час проведення активної фази порятунку різними міжнародними установами.

19 березня 1944 р. німецька армія зайшла до Угорщини безперешкодно. Представник Гітлера в Угорщині Е. Весенмайєр допоміг створити пронимецький (та відповідно антисемітський) уряд Д. Стояї. Та ж тактика, що працювала в окупованій Європі, працювала і в Угорщині: ізоляція жертв від основного населення; концентрація у гетто; депортація до місця знищення. Новий режим видав низку антисемітських законів [6, 16–17]. Було створено юденрат (Єврейську раду), яка мала бути центральним єврейським органом та представляти неологів, ортодоксів та сіоністів. З 5 квітня 1944 р. євреї мали пройти обов'язкову реєстрацію та носити жовту зірку Давида на одязі [10, 48].

На початку квітня 1944 р. із Аушвіца втекли В. Розенберг (псевдонім – Р. Врба) та А. Ветцлер, які написали записку, що у червні потрапила до західних союзників і стала відомою як «Звіт Врби-Ветцлера», або «Щоденник з Аушвіцу». На 35 рукописних сторінках була описана географія табору смерті, метод масових вбивств за допомогою газових камер, що практикувався протягом 2 років, а також події в таборі, починаючи від квітня 1942 р. Це було перше свідoctво в'язнів Аушвіцу, яке через свою точність та достовірність викликало резонанс у західних країнах [2, 66], та стало причиною тиску на М. Горті. Із нейтральних країн (Туреччини, Швейцарії, Швеції) надійшла низка закликів до угорської влади припинити депортації єврейського населення. З метою тиску на уряд Горті західні союзники провели бомбардування Будапешта та інших угорських міст, що мало певний результат: 7 липня Горті припинив заплановану депортацію євреїв, які залишилися. Проте, з травня 1944 р. із м. Мукачево розпочався перший етап тотальної депортації угорського єврейства до нацистських таборів за участі майже 20 тис. угорських жандармів [1].

Необхідність порятунку угорських євреїв була очевидною, тож з цього часу розпочинається організація місії Кастнера та Бранда, які вели перемовини з СС, зокрема, з Д. Віслічені, Єврейським Агентством у Єрусалимі та JDC у США. Проте дуже скоро вони зіткнулися з труднощами. У результаті «Європейський план» голови єврейської громади Словаччини М. Вейсмандела щодо викупу словацьких євреїв за певну грошову суму (\$1 млн.) трансформувався у т. зв. місію Бранда «Товари на кров», чи «10 тис. вантажівок за 1 млн. євреїв». 15 травня, коли підготовка депортацій угорських євреїв була завершена, Бранд був проінформований Ейхманом про свою місію, з якою він поїхав наступного дня до Ерец Ізраелю для проведення зустрічей з єврейськими лідерами, та невдало: невдовзі він був заарештований та доправлений до Єгипту. Лише за втручання А. Хіршмана, представника War Refugee Board (WRB), Бранда відпустили, у жовтні він відправився до Ерец Ізраелю [10, 55].

Водночас, урядом Швеції була ініційована одна із найуспішніших програм з надання допомоги єврейському населенню Угорщини за участі WRB, JDC, а також шведських дипломатів. Для її реалізації було обрано Р. Валленберга, шведського бізнесмена. Коли ситуація з євреями Угорщини істотно погіршилася, JDC отримав ліцензію на відправку \$ 100 тис. до Швеції, і ці гроші були надані представником WRB А. Олсеном Валленбергу для операцій з допомоги та порятунку в Угорщині. Для цього останній заповував низку будинків у Будапешті, які позначалися як «безпечні будинки» під захистом шведського уряду. Так, згідно документу: «...приблизно 20 тис. євреїв перебували під шведським захистом...» [8, 159].

Вкрай важлива інформація міститься у численних звітах Р. Валленберга, широко розповсюджених пізніше різними міжнародними, єврейськими та неєврейськими установами. Так, у звіті від 29 вересня 1944 р., йдеться про: «закриття подачі заявок на паспорти. У плани входить видати 4500 захисних паспортів, з них 2700 вже видані та розповсюджені...

уже важко поширити ті, що залишилися... Ми виявили, що певні особи... очікували на великі грошові суми для надання захисного паспорту [цит. за: 12, 321].

Наприкінці березня 1944 р. була створена організація, яка мала зосередити основну увагу на тяжкому становищі угорських євреїв, – швейцарський комітет допомоги євреям в Угорщині (SHC), або комітет Баньяї. SHC представляв угорське єврейство в усіх єврейських організаціях, швейцарському та урядах союзників, міжнародних організаціях. Особливо важливим він був у двох аспектах: зборі інформації про ситуацію з євреями в Угорщині з різних джерел та передачі її німецькою й англійською мовами; ініціюванні пропозицій щодо порятунку для представників єврейських організацій, МЧХ та урядів країн-союзників.

Вже за тиждень SHC представив програму порятунку єврейським (JDC) та неєврейським організаціям, реалізація якої розпочалася із зустрічей з представниками більшості єврейських організацій (Єврейського Агенства, Всесвітнього Єврейського Конгресу тощо).

У липні 1944 р. Горті запропонував, щоб деякі угорські євреї залишили Угорщину та виїхали, переважно до Палестини. Зокрема це стосувалося 1 000 дітей, 8 243 володарів сертифікатів імміграції та їхніх сімей. Велика Британія погодилася прийняти у Палестині євреїв із сертифікатами про імміграцію. Десятки тисяч євреїв Будапешта отримали пропуски для безпечного проїзду від представників нейтральних урядів. Проте, німці не дозволили угорським євреям залишити країну [2, 76].

Однією із найвідоміших та доволі суперечливих акцій із порятунку угорських євреїв була організація т. зв. «потяга Кастнера», що переправив 1 600 євреїв з Угорщини до Швейцарії 30 червня 1944 р. Перші перемовини Р. Кастнера з А. Ейхманом дозволили сіоністській групі із 600 володарів сертифікатів у Будапешті відправитися до Палестини. Багато з цих людей

були євреями, врятованими з Польщі «Ваада» як члени сіоністської партії. Кастнер особисто відібрав декілька сотень друзів та членів власної родини із Клужа (звідки походив він сам), де було розміщено гетто на 18 тис. євреїв. Він також додав сім'ї членів «Ваада» та єврейської ради – загалом 388 осіб, до яких додали декілька сотень найбільш видатних євреїв (750 осіб). Через те, що Ейхман вимагав \$ 2 млн. за дозвіл на волю цим євреям, додаткові місця у потязі були продані будь-кому, хто міг уплатити приблизно \$ 2 тис. за місце. Більшість грошей була передана К. Бехеру, помічнику Ейхмана, у вигляді золота, срібла та ювелірних прикрас у декількох валізах [10, 55]. Угода стала приводом для обвинувачень Кастнера у співраці з нацистами, а сам він був вбитий в Ізраїлі у 1957 р. [7, 229–233].

Відзначимо, що у процес перемовин з порятунку євреїв Угорщини був залучений і С. Майєр, представник JDC, що неоднозначно трактувалося широкою громадськістю [9, frame # 10432].

Розуміючи, що ситуація на фронті близиться до нищівного кінця для гітлерівської Німеччини та її союзників, Горті пішов на певні поступки: Стояї було усунено з посади, замість нього було призначено генерала Г. Лакатозу. Вже у вересні були відчинені єврейські школи, для чого регент видав спеціальні сертифікати [2, 78–79]. Втім, це тривало недовго.

4. Жовтень 1944 р. – квітень-травень 1945 р. Період характеризується проведенням останніх репресивних заходів щодо євреїв Будапешта та намагань міжнародних установ організувати порятунок (еміграцію) єврейського населення.

22 жовтня новий уряд випустив декрет щодо призову до робочих батальйонів усіх євреїв-чоловіків віком від 10 до 60 років. У Будапешті 29 листопада 1944 р. було створено гетто, обнесене стіною. Воно мало вмістити до 200 тис. осіб, проте за 50 днів його існування там було лише 70–80 тис. осіб.

У відповідь, ICRC та дипломати нейтральних країн розгорнули допомогу. Очолювана шведським делегатом Ф. Борном щільна мережа інституцій почала опікуватися захистом єврейського населення. Сіоністський лідер О. Комолі очолив секцію «А», першопочатково створену для захисту єврейських дітей. Г. Штехло, лютеранин, очолив секцію «Б», яка займалася захистом єврейських дітей, що перейшли у християнство. Ця мережа розширила захист ICRC до 6 тис. дітей у 50 дитячих будинках, а також дюжину продовольчих складів. 22 госпітала та маленькі інституції із охорони здоров'я, окремі будинки у гетто. Шведське представництво організації, очолюване В. Ланглетом, організовувало операції з порятунку незалежно від ICRC, та, певною мірою, незалежно від шведського посольства. Організація видала приблизно 4 тис. захисних документів, їх лідери врятували та приховували велику кількість людей [цит. за: 12, 325].

Створене Валленбергом міжнародне гетто містило близько 20 тис. осіб та було визнане нацистською владою, яка його не торкалася. 32 будівлі взяв в оренду Валленберг, на них були розміщені спеціальні позначення: «Шведська бібліотека», «Шведський науково-дослідницький інститут», де розмістили євреїв.

Останній звіт Валленберга від 22 грудня 1944 р. засвідчив, що ситуація з угорським єврейством погіршилася: «Приблизно 40 тис. євреїв, з яких 15 тис. чоловіків із робочої служби та 25 тис. жінок та чоловіків були захоплені у їхніх будинках чи на вулиці та відправлені пішки до Німеччини. Це дистанція 240 кілометрів. Багатьом давали поїсти лише 3 чи 4 рази за весь час. Багато померло. Євреї зібрані у центральне гетто, яке мало включати 69 тис. євреїв, проте насправді буде вміщувати більше, оскільки у гетто для іноземців (на 17 тис. осіб) вже перебувало 35 тис., з них 7 тис. – у шведських будинках, 2 тис. – у будинках, що належали ICRC...» [цит. за: 12, 323].

Про порятунок євреїв знаходимо інформацію у звіті JDC від 20 грудня 1944 р.: «...Дуже раді повідомити, що 1 355 угорських євреїв, які перебували

у Берген-Бельзені, прибули до Швейцарії. Серед них – Д. Блум, представник JDC, який працював у Будапешті протягом тривалого часу, наразі у постійному контакті з Р. Макклелландом, представником WRB, з приводу тих заходів, які можуть бути прийняті щодо надання допомоги та порятунку угорських євреїв...» [13, frame #6970].

Із капітуляцією нацистської Німеччини 8 травня 1945 р., депортації та переслідування угорських євреїв було остаточно припинено.

Таким чином, у підсумку відзначимо кілька важливих тез. На відміну від багатьох європейських країн (як окупованих, так і країн-союзниць нацистської Німеччини), Голокост в Угорщині розпочався лише із березня 1944 р., із початком окупації країни військами Вермахту. Проте ще за декілька років до цього, угорська влада запровадила низку антиєврейських законів, які суттєво погіршили становище єврейського населення у країні. Незважаючи на расову дискримінацію, країна тривалий час залишалася певним притулком для єврейських біженців з різних країн світу. Відносно сприятливі внутрішні умови визначили тривалу (і доволі успішну) діяльність у країні різних благодійних, єврейських та неєврейських установ, які надавали необхідну допомогу чи організовували еміграцію євреїв до безпечних країн. Цьому сприяли і відповідні зовнішні чинники: перебіг подій на фронті; реакція міжнародного співтовариства на заходи, що проводилися місцевою владою стосовно євреїв; що консолідувало зусилля міжнародного співтовариства, зокрема – філантропічних установ навколо проблеми порятунку євреїв Угорщини.

Окупація Угорщини у 1944 р. звузила можливості для діяльності міжнародних філантропічних установ, проте не зупинила її. Була організована низка заходів (зокрема, завдяки перемовинам представників окремих організацій із нацистським керівництвом) щодо налагодження еміграції євреїв з країни, які здебільшого провалилися. Із понад 825 тис. євреїв, які мешкали у Королівстві Угорщина з приєднаними територіями,

понад 2/3 (близько 570 тис.) було знищено внаслідок нацистської окупації. Декілька тисяч євреїв змогли емігрувати, передусім – завдяки зусиллям міжнародних організацій.

Дослідження даної теми ставить перед науковцями нові нагальні питання. Зокрема, використання мемуарних джерел політичних діячів (Горті, Каллаї), представників міжнародних філантропічних організацій, дипломатичних працівників, які можуть доповнити картину Голокосту в Угорщині і розкрити тему порятунку євреїв. Актуальними залишаються проблеми вивчення процесу порятунку євреїв в окремих регіонах країни (Угорщини в межах Тріанонського договору, приєднаних територій: Трансільванії, Карпатської України), роль окремих осіб у цьому процесі тощо.

Список використаних джерел:

1. Офіцінський Р. Політичний розвиток Закарпаття у складі Угорщини (1939–1944). К.: Інститут історії України Національної Академії Наук України, 1997. 244 с. URL: <https://ua-il.livejournal.com/129838.html> (дата звернення: 17.11.2018).
2. Рабинович М. Элизер. Спасение евреев Будапешта // Альманах «Еврейская старина». Авт.-сост. Е. Беркович. Вып. январь–март 2014. Ганновер: Еврейская старина, 2014. 407 с.
3. Славик Ю. Угорська політика на Закарпатті (березень 1939 – березень 1944 рр.). Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. Вип. 8: до 25-річчя створення кафедри історії України. 2015. С. 497–509.
4. Bauer Y. American Jewry and the Holocaust: The American Jewish Joint Distribution Committee, 1939–1945. Detroit: Wayne State University Press, 1987. 574 p.
5. Ben-Tov A. Facing the Holocaust in Budapest: The International Committee of the Red Cross and the Jews in Hungary, 1943–1945. London: Springer; Business Media B.V., 1988. 492 p.
6. Bogdanor P. Kasztner's Crime. Abingdon: Routledge, 2017. 336 p.
7. Braham R. L. The Politics of Genocide. The Holocaust in Hungary; condensed edition. Detroit: Wayne State University Press, 2000. 322 p.

8. F. D. Roosevelt Library. Henry Morgenthau Jr. Papers. Box 169, Joint Distribution Committee, 1933–1944. Folder 1.

9. JDC Archives, NY AR193344.

10. Kranzler D. The Man Who Stopped the Trains to Auschwitz: George Mantello, El Salvador and Switzerland's Finest Hour. Syracuse: Syracuse University Press, 2000. 349 p.

11. Rosenfeld H. Raoul Wallenberg: The Mystery Lives On. Lincoln: iUniverse, 2005. 268 p.

12. Vági Z., Csósz L., Kádár G. The Holocaust in Hungary: Evolution of a Genocide. Lanham: AltaMira Press, 2013. 441 p.

13. USHMM RG-19.045M (Selected Records from the International Committee of the Red Cross Commission for Prisoners, Internees and Civilians, Jews (Israelites), 1939–1961), reel 7.

The article is devoted to the charitable organizations' activities for the rescue of the Jewish population of Hungary during the World War II. The main stages during, which the organizations' activities for the salvation of Hungarian Jews were carried out, are outlined and characterized by the relevant internal and external conditions. The features of these stages are revealed. It was found that the activities of charitable organizations for the rescue and assistance to the Hungarian Jews took place during 1938–1944, even before the occupation of the country by Nazi Germany. In addition, with the commencement of the campaign to exterminate the Jewish population after the occupation, international organizations continued to actively provide relief for the rescue of Jews.

ИРИНА РАДЧЕНКО

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ БЛАГОТВОРИТЕЛЬНЫХ ОРГАНИЗАЦИЙ ПО СПАСЕНИЮ ЕВРЕЕВ ВЕНГРИИ В ГОДЫ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ: ОСНОВНЫЕ ЭТАПЫ И ИХ ОСОБЕННОСТИ

Статья посвящена деятельности благотворительных организаций по спасению еврейского населения Венгрии во время Второй мировой войны. Обозначены и охарактеризованы основные этапы, в течение которых осуществлялась деятельность организаций по спасению евреев страны, обусловленные соответствующими внутренними и внешними условиями. Раскрыты особенности этих этапов. Выявлено, что деятельность благотворительных организаций по спасению и помощи венгерским евреям

происходила в течение 1938–1944 гг., еще до оккупации страны нацистской Германией. Кроме того, с началом кампании по уничтожению еврейского населения после оккупации международные организации продолжали активно оказывать помощь по спасению жизни евреев.

Ключевые слова: *Холокост, благотворительная организация, евреи Венгрии, правительство Горті, депортация, спасение, эмиграция.*

УДК 94(476)+329.7

СЕРГЕЙ МОРОЗОВ

г. Гродно (Беларусь)

banifacyj@mail.ru

МЕЖНАЦИОНАЛЬНАЯ ОРГАНИЗАЦИЯ «КОНФЕДЕРАЦИЯ ВЕЛИКОГО КНЯЖЕСТВА ЛИТОВСКОГО» (1915–1916 ГГ.): СОЗДАНИЕ, ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ, КРАХ

Рассматривается история общественно-политической организации «Конфедерация Великого Княжества Литовского», созданной в 1915 г. в Вильно из представителей национальных организаций оккупированных немецкими войсками земель Литвы и западной Беларуси. Она имела намерение создать на этой территории одноименное государство и разрабатывала его модель. Проанализированы условия возникновения и деятельности организации. Приведена информация о собраниях ее членов и содержании обсуждавшихся на них вопросов. Идентифицированы личности лидеров организации и авторов ее программных документов: Универсала и воззвания «Граждане». Охарактеризована разработанная ими концепция конфедерации Беларуси и Литвы. Акцентируется внимание на роли белорусских политиков в деятельности организации. Рассмотрены обстоятельства и причины ее краха.

Ключевые слова: *Беларусь, Литва, оккупация, геополитическое переустройство, проекты, концепция конфедерации, организация.*

В рукописном отделе библиотеки имени Врублевских Академии наук Литвы хранятся два интересных документа, напечатанные на четырех

языках: литовском, белорусском, польском, и еврейском. Один из них, датированный 19 декабря 1915 г., – «Универсал Конфедерации Великого Княжества Литовского», которым Временная рада этой организации объявила о своем намерении создать государство на оккупированных немецкими войсками землях Литвы и западной Белоруссии. Рада призвала все нации края, забыв о взаимных обидах и недоверии, объединиться вокруг этой идеи ради пользы общего Отечества [1; 2]. Второй документ – воззвание Рады Конфедерации Великого Княжества Литовского (далее – ВКЛ) «Граждане», опубликованное в феврале 1916 г., более детально очерчивало границы и основные положения политического устройства будущей конфедерации [3].

В этих документах сформулирована концепция-проект геополитического устройства белорусско-литовского региона на основе государственно-политической традиции ВКЛ. Это наиболее значимый белорусский политический проект периода 1915–1917 гг., который пытался реализовать виленский Белорусский национальный комитет, – координационный орган белорусских организаций, действовавший с 1915 г. на оккупированной Германией части территории Беларуси. Возглавлял Комитет известный общественно-политический деятель Антон Луцкевич. В июне 1916 г. на основе концепции конфедерации ВКЛ был разработан и озвучен на конгрессе наций в Лозанне проект более широкой федерации – Соединенных Штатов Беларуси, Литвы, Латвии и Украины. Он был изложен в подготовленном для белорусского делегации на конгресс реферате А. Луцкевича, который также хранится в этой библиотеке [4].

Первые публикации этих документов были сделаны уже современниками. Русский текст известен по публикации М. Богдановича 1916 г. Еврейский вариант (на еврейской языке) «Универсала» в 1960 г. был представлен на выставке в Нью-Йорке, посвященной истории еврейской общины Вильно [5, с. 100, 104].

Однако с самого начала Конфедерацию и выдвинутый ей лозунг возрождения ВКЛ окутывала тайна. Дало себя знать участие в разработке проекта масонов, приверженных идее сохранения государственно-политической традиции Княжества, – семь из десяти членов Рады, руководящего органа Конфедерации, являлись членами законспирированных масонских лож [6, с. 308]. Виленский Белорусский национальный комитет на своем заседании 11 июня 1916 г. вслед за обсуждением реферата, подготовленного А. Луцкевичем в Лозанну, рассматривал «опасный с точки зрения конспирации» факт разглашения информации о деятельности белорусско-литовской комиссии, которая вырабатывала общую политику [7, л. 1–2].

Польский деятель В. Студницкий, который еще в 1916 г. интересовался Конфедерацией, назвал ее «какой-то политической интригой», фикцией, с которой не имеют ничего общего влиятельные литовские политические партии, ни одна еврейская политическая партия; не признаются в этом отношении и белорусы; а Универсал подписан безымянной и неизвестно кем организованной Временной комиссией (радой) Конфедерации Великого Княжества Литовского [5, с. 104].

Да и историкам вплоть до конца XX в. о Конфедерации ВКЛ мало что было известно. Все знания о ней базировались на упомянутых двух документах, Универсале и воззвании, которые пересказывались с более или менее удачными комментариями. Не было сведений ни об организациях, которые ее создавали; ни об авторах ее программных документов; ни о генезисе самого этого «произведения». В польской историографии она вообще считалась полностью масонским проектом и даже чуть ли не шуткой нескольких неизвестных [8, с. 57, 59–60, 66].

Первым к истории организации «Конфедерация Великого Княжества Литовского» как самостоятельной научной проблеме обратился В. Сукенницкий в небольшой статье «Początki Ober-Ostu i sprawa Konfederacji

W. Ks. Litewskiego w 1915–1916», опубликованной в 1974 г. в Париже. Он затронул вопрос о создании и деятельности Конфедерации в контексте немецкой оккупационной политики на белорусско-литовских землях, хотя и оговорил, что остается тайной, существовала ли такая организация вообще или же ее Универсал и воззвание были лишь обманом, поскольку литвины о Конфедерации не вспоминают ничего, евреи немного, а белорусы достаточно много. В. Суkenницкий обратился к научному сообществу с призывом выяснить, кто эту организацию инициировал, кто и в какой степени поддерживал [5, с. 103–104].

Тайна понемногу начала отступать почти через четверть века с выходом в Белостоке статьи С. Понарского (Канада) «Konfederacja Wielkiego Księstwa Litewskiego 1915–1916» [8]. В ней на основе опубликованных литовских, белорусских, польских материалов представлено состояние знаний о Конфедерации ВКЛ, а с помощью мемуаров участников и свидетелей политической жизни того времени (П. Климаса, Ю. Витан-Дубейковской, Ц. Шабада и др.) прослежена, пусть себе и фрагментарно, история этой организации.

На рубеже XX–XXI в. литовские историки приступили к исследованию деятельности в 1915–1918 гг. тех политических кругов, которые намеревались возродить ВКЛ. Р. Лопата в статье «W kręgu projektów odrodzenia Wielkiego Księstwa Litewskiego (1915–1916)» на основе новых исторических источников проанализировал обстоятельства появления в Вильно на рубеже 1915–1916 гг. Универсала и воззвания. При этом ему удалось ухватить элементы синхронизации между политикой России и Германии в это время и развитием идеи литовского государства, которая сначала выражалась в двойкой формуле: государственность Литвы или модифицированного ВКЛ в политической системе Средней Европы [9].

Э. Гимжаускас исследовал белорусский фактор формирования литовского государства в 1915–1923 гг. в контексте влияния на этот процесс

внешних сил; показал развитие литовско-белорусских отношений на геополитическом фоне; проанализировал проявления белорусской национальной политической мысли в 1915–1918 гг.; проследил обстоятельства, при которых произошел отход литовцев от общего с белорусами проекта создания государства на основе традиций ВКЛ [10; 11].

Государствообразующие проекты, выработанные в Первую мировую войну белорусским движением в зоне «старой» оккупации, были исключены из круга исследовательских проблем, которыми занимались историки БССР. Начиная с 1990-х г. белорусская наука, для которой изучение истории белорусской государственности стало стержневой проблемой, вышла на принципиально новый уровень осмысления государственно-политической программы Виленского белорусского центра.

Проектам 1915–1916 гг. геополитического устройства земель бывшего ВКЛ на основе «новой унии» Беларуси и Литвы посвятили страницы своих научных работ ряд современных белорусских исследователей. Они рассматривают проект конфедерации ВКЛ в различных контекстах: истории белорусского государственности («Гісторыя беларускай дзяржаўнасці ў канцы XVIII – пачатку XXI ст.» [6], В. А. Ашарчук), формирования территории и границ Беларуси (С. Н. Хомич [12]), белорусского национального движения во время Первой мировой войны (М. Б. Шчавлинский, С. Н. Хомич, М. В. Цуба, А. Д. Гронский), истории внешней политики Беларуси (В. Е. Снапковский), в контексте немецкой оккупационной политики на белорусских землях (А. М. Бабков, Д. А. Мигун), белорусско-литовских отношений (А. Тихомиров, С. В. Богалейша). Крупнейшими специалистами являются С. В. Богалейша – автор специальных работ о Конфедерации Великого Княжества Литовского [13 и др.] и А. М. Сидоревич – исследователь наследия А. Луцкевича – инициатора и одного из авторов идей и проектов 1915–1918 гг., связанных с контролем над территориями и перераспределением сфер влияния государств [14].

Совокупностью работ белорусских и зарубежных исследователей создана целостная картина истории разработки, попыток реализации и провала государствообразующих проектов виленского белорусского центра, рассмотренная в динамике в контексте геополитических процессов Восточной Европы 1915–1918 гг. Вместе с тем, о деятельности самой организации «Конфедерация ВКЛ» по-прежнему известно немного, как и недостаточно изученными являются концепции геополитического устройства белорусско-литовского региона, выдвинутые лидерами белорусского национального движения в 1915–1917 гг., геополитические концепции реализации белорусской национально-государственной идеи. Изучение этих проблем актуализируется тем, что сегодня на первое место выходят вопросы о разворачивании в годы войны национальных движений, распада империй и образования новых национальных государств. 100-летие Первой мировой войны усиливает интерес к этой проблеме

В статье ставится задача на основе современного состояния знаний охарактеризовать обстоятельства создания, проследить деятельность в 1915–1916 гг. и установить причины распада межнациональной организации западнобелорусских и литовских политиков и интеллектуалов «Конфедерация Великого Княжества Литовского».

К разработке далекоидущих планов виленских интеллектуалов подтолкнуло изменение осенью 1915 г. геополитического положения Беларуси и Литвы. Война стала переломным моментом в политической жизни края, резко обострила здесь этнические отношения, белорусский национальный вопрос, от решения которого зависела дальнейшая историческая судьба народа. Поэтому совершенно закономерным явлением стали попытки самоопределения в форме политических намерений и действий белорусских государственных сил, которые в новой ситуации увидели возможности для реализации идеи политической самостоятельности белорусского края [6, с. 297].

Это не была благоприятная ситуация для белорусских и – сначала – литовских национальных желаний. Созданная немцами на захваченной территории Литвы и западной Беларуси административно-территориальная единица Обер Ост (площадь – 112 кв. км, население – 3 млн человек, из которых почти половину (около 1,5 млн) составляли белорусы) для оккупантов являлась объектом экономической эксплуатации и политических экспериментов. Налогам, контрибуциям и реквизициям сопутствовало осторожное изучение господствующих в крае настроений, политической мысли и разработка колонизационной планов [9, с. 158–159].

Сначала в Берлине отсутствовала четкая программа государственного устройства Обер Оста – будущее оккупированных белорусских и литовских земель рассматривалась в широком диапазоне от аннексии и создания государств-сателлитов до возвращения в состав России, с которой Германия намеревалась подписать сепаратный мир. Восточная граница Обер Оста соответствовала границе территориальных устремлений Германии в отношении России. При этом немецкие политики, дипломаты и военные вынуждены были учитывать ряд факторов: активизацию национализма в Европе, исторические права Речи Посполитой «обоих народов» – и рисков: идея новой унии ВКЛ и Польши могла вызвать противоречия в новом государстве [10, с. 57].

Литовский историк Р. Лапата отметил очевидный политический камуфляж Берлина, которому была необходима стратегическая корректура границ с Россией. И это свое намерение он вуалировал размышлениями на тему той или иной формы государственности Польши и Литвы [9, с. 156–158].

В прошлом этих земель немцы увидели удобный способ шантажа против России. Все здесь напоминало историю: и линия фронта стабилизировалась вдоль границы второго раздела Речи Посполитой, и Обер Ост своими пределами, очертаниями, площадью напоминал ВКЛ 1793–1795

гг. С одной стороны Берлин делил оккупированные земли по этническому критерию по принципу *divide et impera*, с другой, распространял слухи об образовании большого Литовского государства с охватом всего Обер Оста. Две принципиально разные вещи: государственность этнографической Литвы или государственность модифицированного ВКЛ в политической системе «Средней Европы» – реальная политическая линия и запущенная в воздух идея, которая провоцировала Россию к подписанию сепаратного мира [9, с. 156–157].

Если даже немцы апеллировали к истории, насколько это волновало умы демократической интеллигенции Виленского края, пробуждало независимые стремления, инспирировало ее к формулированию далекоидущих планов. В ответ на немецкую поддержку иллюзии так называемой «Великой Литвы» в рамках Обер Оста местные политики на оккупированных территориях активно начали возрождать идеи исторической государственности и пропагандировать собственные проекты [10, с. 59].

Невыразительно очерченная политика германского канцлера Вильгельма II, как считает С. Богалейша, давала им стимул ориентироваться на один из вариантов концепции государственности исторической Литвы. Исходной точкой стало заявление канцлера Австро-Венгрии в парламенте, что «освобожденные от России» земли не вернутся обратно «под московское ярмо». Деятели национальных движений решили использовать это событие, чтобы объявить миру о восстановлении ВКЛ [13, с. 13]. Тогда и Белорусская социал-демократическая рабочническая группа, созданная в Вильно из оставшихся в городе членов Белорусской социалистической громады, отступила от программных установок Громады, выдвинув лозунг «Политической независимости Литвы и Беларуси» в ее последней исторической форме Великого Княжества Литовского [6, с. 257].

В поисках формулы белорусско-литовской государственности в конце 1915 – начале 1916 г. была создана концепция конфедерации ВКЛ. Для ее

осуществления в декабре 1915 г. в Вильно возникла организация «Конфедерация Великого Княжества Литовского», которая объединила представителей национальных политических организаций края: литовских, белорусских, польских, еврейских. Временная рада Конфедерации занялась выработкой модели государства, способного «дойти освобождения Литвы и Беларуси, как государственной единицы» [3] и удовлетворить интересы основных наций края. Эта модель была сформулирована в универсале Рады (19 декабря 1915 г.) и ее обращении «Граждане» (16 февраля 1916 г.). Именно в это время, в конце 1915 – начале 1916 г., в Вильно и Каунасе появились нелегально напечатанные прокламации, призывавшие все нации края к мирному сосуществованию и к объединению под лозунгом возрождения ВКЛ. Они дошли до Австрии, Швейцарии, Франции и якобы подтверждали намерение «создания иллюзии Великой Литвы» [9, с. 159].

В создании организации «Конфедерация ВКЛ» и появлении ее Универсала Р. Лопата видит попытку погасить через выставление совместной политической программы возобновившиеся в крае национальные споры, которые развередил финансовый скандал в связи с манипуляцией средствами (100 тысяч франков), присланными в Вильно для помощи Литве швейцарским Комитетом помощи жертвам войны (его возглавлял Г. Сенкевич). Вся сумма попала польскому комитету, а тот использовал ее на пропаганду польского просвещения, учреждение польских школ. Было возбуждено судебное дело; вмешались оккупационные власти [9, с. 162–163].

Заслуживает внимания тот факт, что обнаруживая обращения, в основу которых был положен вопрос о наследии бывшего ВКЛ, местные политики действовали самостоятельно, без какого бы то ни было давления со стороны немецких оккупационных властей. Другое дело, что объективно это соответствовало интересам Германии [9, с. 171].

Воцарившаяся на рубеже 1915–1916 гг. тенденция к поиску компромисса, сотрудничества литовских, польских, еврейских и белорусских

деятели социалистических и демократическо-либеральных взглядов была попыткой создания монолитного фронта местных наций в момент, когда началась проявляться политика *divide et impera* руководителя Обер Оста генерала Э. Людендорфа [5, с. 104]. Вместе с командующим Восточным фронтом фельдмаршалом П. Гинденбургом они намеревались создать на подконтрольной им территории квази-государство – «герцогство Курляндию и Великое Княжество Литовское, которые ... теснейшим образом присоединялись бы к Германии» [15, с. 424], а его ресурсы и удобства стратегического положения использовать в войне с Россией. Национально-сепаратистские устремления народов бывшей Речи Посполитой были на руку Берлину, который объявил себя защитником угнетенных народов, придавая таким образом оккупации белорусских и литовских земель в общественном мнении видимость освободительных действий. Ставку он сделал на региональный национализм и антироссийские политические элиты, деятельность которых поставил под свой жесткий контроль.

Аннексионистские намерения Германии встревожили местных политиков, ориентированных на сохранение отдельности и целостности исторической Литвы. В их среде и появляется концепция, согласно которой ВКЛ «представляет самостоятельную целостность и должно быть отдельным государством», как раз тогда, когда в Германии вызревал «проект создания мысленно самостоятельного княжества Литовского, как форма замаскированной аннексии» [16, л. 1]. Эта инициатива конфедератов пробудила интерес всех национальных политических сил белорусско-литовского края.

С конца 1915 г. и особенно в январе 1916 г. национальные силы края активизировались, и усилился диалог между ними. Известно о политических собраниях виленской интеллигенции, на которых высказывались и обсуждались взгляды «относительно конфедерации Литвы с Беларусью», 27

января 10 февраля, 13 апреля 1916 г. Известно о встрече литовских интеллектуалов по четвергам и о сути поднятых на них проблем.

На встрече 20 января литовские радикалы подняли вопрос о конфедерации Литвы и Беларуси. На совещании 27 января они получили поддержку консерваторов, и все литовские политики признали полезным для Литвы объединение с той частью Беларуси, что занята немцами, – она в такой форме хоть и опасна, но, предполагали, что в этом случае литвинам не угрожает доминирование белорусов. Обратили внимание на тесную связь между народами. Отметили, что с точки зрения экономики, веры и частично культуры Беларусь является близкой и нужной. Надеялись в белорусах найти политических союзников против поляков [8, с. 58–59; 9, с. 164].

Из литовских деятелей была создана комиссия для определения границ будущего государства. 3 февраля она внесла предложение: границы должны охватить губернии Ковенскую, Виленскую, Сувалкскую, Гродненскую и часть Минской, – и выступила против объединения с Россией или Польшей. Но уже на собрании 10 февраля стало очевидно, что на оговоренный литовцами проект конфедерации соглашаются только белорусы, и они выбрали для этой цели специальную комиссию. Евреи решили воздержаться. Поляки стояли за присоединение к Польше. Собрание раскритиковало резолюцию поляков, которая утверждала, что Литва и Беларусь – это отдельная единица, однако не может быть самостоятельным государством, но только присоединенной к Польше на основах федерации. Некоторые из современников обвиняли именно поляков, что те разорвали контакты между участниками Конфедерации ВКЛ [8, с. 58; 9, с. 165–166].

Дискуссии о конфедерации происходили в начале февраля 1916 г. также в среде белорусских, польских, еврейских деятелей. Правда, данных об их ходе не выявлено. Конфедераты согласовывали программы, координировали усилия, чтобы «заразить своих» концепцией, представленной в Универсале от 19 декабря 1915 г.

Попытки идентификации личностей конфедератов до сих пор не принесли удовлетворительных результатов; авторы документов «Конфедерации» неизвестны [9, с. 161]. Поскольку в этих декларациях четко видна «краёвая» концепция литовско-белорусской государственности, то конфедератов обычно ищут среди литовских демократов, польских «краёвцев», еврейских социалистов и особенно среди местных белорусов с братьями Антоном и Иваном Луцкевичами во главе [8, с. 62, 67].

В своих воспоминаниях Ю. Витан-Дубейковская, которая сотрудничала с И. Луцкевичем, писала о его активном участии в создании Конфедерации; о его замечательной речи на одном из собраний, «лучше всех»; о необходимости воссоздания государства от Черного моря до Балтики, которое будет оборонительным валом против опасности с Востока и с Запада. Мемуаристка утверждает, что И. Луцкевич был инициатором издания универсала Конфедерации в декабре 1915 г., в начале 1916 г. участвовал в подготовке второго универсала. Вообще, он был душой политической организации края. Летом 1916 г. он продолжал переговоры с представителями народностей края в духе универсала. Но, с ее слов, делу сильно мешали шовинизм и личные амбиции руководителей национальных организаций. Из воспоминаний В. Жук-Гришкевича следует, что белорусы участвовали в создании Конфедерации ВКЛ и появлении ее Универсала благодаря братьям Луцкевичем, что в «Конфедерации» участвовала Белорусская социал-демократическая рабочническая группа [8, с. 60–61]. С. Богалейша называет носителем идеи конфедерации ВКЛ виленский Белорусский национальный комитет [13, с. 13].

Из записей П. Климаса известно об участии в создании Конфедерации литовских политиков Ю. Шаулиса и Й. Вилейшиса; им он приписал авторство обращения. О Конфедерации знали и другие литовские политики, в ней не ангажированные, но эта идея не пользовалась среди них большим интересом по разным причинам: националисты, в частности, боялись, что в

ней возьмут верх поляки [8, с. 58–59]. Исследователь Р. Лопата считает инициаторами и авторами прокламаций, призывавших к возрождению ВКЛ, литовских политиков: радикалов в Вильно (демократ Вилейшис, непартийный демократ Шаулис, социал-демократ Янулайтис) и консерваторов в Каунасе (в их кругу в феврале 1916 г. возник альтернативный проект, сформулированный в двух документах: «Постулаты» и «Конституция») [9, с. 160]. Сначала внимание к Конфедерации выразили консерваторы А. Сметона, Й. Станкявичус, хотя параллельно идее создания конфедерации литовские политики активно обсуждали другие варианты [6, с. 308].

Имеющиеся источники дали историку С. Н. Хомичу основание утверждать, что инициатива создания этой межнациональной организации принадлежала белорусским политикам. Она, по воспоминаниям А. Луцкевича, объединила «на почве идеи независимости края лучших представителей демократии всех четырех национальностей». Во Временную раду Конфедерации ВКЛ входили Ю. Шаулис, Й. Вилейшис, А. Янулайтис, А. Заштовт, Ц. Шабад, Розенбаум. Под одним из экземпляров воззвания «Граждане» карандашом написаны их фамилии, а также белорусских деятелей А. и И. Луцкевичей, В. Ластовского, Д. Семашко.

Однако привлечение «лучших» сил отнюдь не гарантировало проекту широкую поддержку со стороны наиболее влиятельных национальных организаций края. Наоборот, последние остались в стороне, занимая выжидательную позицию. Узкий круг сторонников Конфедерации объясняется причастностью к этой идее и даже определяющим влиянием масонских лож и довольно безразличным отношением литовских политиков [6, с. 308]. Кроме того, у «Конфедерации» были многочисленные противники.

Но консолидация социалистических и демократических национальных сил края на почве идеи восстановления ВКЛ оказалось из-за изменения

ситуации быстротечной. Через 2–3 месяца их позиции стали все больше расходиться. 13 апреля литовский политик П. Климас записал в своем дневнике: «На собрание группы интеллигентов не пришли компетентные люди. Похоже (конфедерация) распадется», – и больше о ней не упоминал. Очевидным становилась затухание к ней интереса литовской стороны [8, с. 59].

Раде Конфедерации не удалось улучшить атмосферу национальных отношений в Вильно. В феврале-марте 1916 г. она начала ухудшаться. Углублению процесса сепарации наций способствовал упомянутый финансовый скандал. Да и вряд ли можно ли было сдержать этот процесс. Инициативу Рады, по мнению Р. Лопаты, скорее всего следует рассматривать как лихорадочный, с горы возникший поиск компромисса. Литовские, белорусские, польские и еврейские деятели социалистических и демократических взглядов, которые на короткое время консолидировались ради общей деятельности, снова разошлись и пошли своими дорогами [9, с. 167].

Почему такой быстротечной оказалась консолидация национальных сил края на почве идеи восстановления исторической Литвы? Белорусские историки видят начало ухудшения в 1916 г. отношений между литовцами и белорусами в амбициях их руководителей, а также в политике германских оккупационных властей, не желавших излишнего, по их мнению, усиления Литвы и приложивших руку к разжиганию межнациональных конфликтов в крае.

Литовские исследователи Конфедерации связали тенденцию к ее распаду весной – в начале лета 1916 с изменением ситуации. Через полгода немцы уже полностью ориентировались в местной ситуации. Они все больше чувствовали себя хозяевами положения и изменили подходы. Весной 1916 г. в политике Германии начала брать верх концепция «Центральной Европы», и в Берлине приобретала популярность идея создания государственных

организмов на окраинах России. С немецкой «нейтральной политики» остались только мыльные пузыри [9, с. 168; 11, с. 55].

Немцы создали для литовцев возможность впервые официально выйти на международную политическую арену и, что наиболее важно, пожелали увидеть представленную ими этнополитическую программу. Эти тенденции, по утверждению Э. Гимжаускаса, свидетельствовали, что впервые немцы были склонны выделять Литву и Беларусь. Это стало очевидным в середине 1916 г. Литовцы, почувствовав изменения в немецкой национальной политике, начали отходить от идеи конфедерации [10, с. 69]. Взаимосвязь этих факторов отмечают и белорусские исследователи. Литовские национальные деятели заметно остыли к проекту возрождения ВКЛ, когда руководство Германии склонилась к созданию марионеточного литовского государства, которое должно было противостоять Польше. Белорусское движение как союзник им уже был не нужен.

Поскольку концепция конфедерации ВКЛ сохранялась, хотя в других версиях, 21 мая 1916 г. ее Временная рада была преобразована в Постоянную литовско-белорусскую комиссию, что, однако, существенно снизило ее статус. Летом 1916 г. Белорусский национальный комитет продолжал переговоры с представителями народностей края в духе Универсала Конфедерации. На своем заседании 4 июня он заслушал отчет А. Луцкевича о переговорах «с литвинами в смешанной белорусско-литовской комиссии». Как было записано в протоколе, выяснено, что никаких принципиальных препятствий к совместной политической работе «на грунте канфедэрацкай платформы» нет [17, л. 14].

Однако становилось очевидным, что позиции национальных организаций все больше расходятся: литовцы защищали этнографическую формулу, в то время как белорусы – историческую и в литовской формуле видели желание разделить белорусские земли [11, с. 54]. Поэтому в начале лета 1916 г. литовская и белорусский делегации увезли каждая свой проект

возрождения ВКЛ на конгресс наций в Лозанне (27–29 июня 1916 г.). Литовцы признали за другими народами ВКЛ право самим решать свою судьбу. При этом, однако, отказывали им в праве на политическое наследие ВКЛ – в праве апеллировать к истории. В глазах Европы это фактически лишало белорусскую нацию исторического фундамента – свою государственность она создавала как бы с нуля в то время, как Литва восстанавливала свою национальную государственность, утерянную с исчезновением ВКЛ [12, с. 48].

Делегация Белорусского национального комитета в Швейцарии в составе И. Луцкевича и В. Ластовского представила конгрессу проект «Соединенных штатов Беларуси, Литвы, Латвии и Украины», разработанный в июне 1916 г. А. Луцкевичем в развитие концепции Конфедерации ВКЛ. На смену идее одного государства (ВКЛ) с автономными территориями в белорусской политической мысли пришла идея альянса независимых государств от Балтийского до Черноморского моря. Будучи реализованным, этот проект мог дать мощную европейскую державу, изменить традиционный баланс сил в регионе, вывести молодые государства из зависимости от Польши, России, укрепить их обороноспособность и способствовать эффективному восстановлению разрушенной во время войны экономики. Но в условиях, когда политики соседних народов вырабатывали концепции собственных национальных государств, он оказался очередным романтическим геополитическим проектом. Белорусские политики недооценивали стремление Литвы, Латвии, Украины к собственной независимости.

Начало ухудшения в 1916 г. отношений между литовскими и белорусскими организациями из-за амбиций их руководителей, обострения межэтнических отношений (особенно польско-литовских), к которому приложила руку оккупационная администрация, быстро разрушили проект виленской интеллигенции. Белорусский национальный комитет, понимая эту

двусмысленность, тем не менее, контактов с Литовским комитетом не порывал и в течение 1916 г. и почти всего 1917 г. пытался убедить его вместе определить основы совместной государственной жизни [6, с. 310; 12, с. 50].

В начале 1917 г., когда Берлин, не заинтересованный в возникновении в Восточной Европе крупного государства, хотя и включенного первоначально в сферу германского влияния, склонился к созданию мононационального литовского государства, литовские политики заметно охладели к проекту возрождения ВКЛ. Однако претензии восстановленного польского государства на историческую Литву вновь привели литовцев и белорусов к взаимосогласованным действиям. Немецкому эмиссару Ф. Роппу, который в середине января 1917 г. прибыл в Вильно, была представлена политическая платформа, подготовленная совместно А. Сметоной, Ю. Шаулисом, С. Кайрисом, А. Дорошевичусом, А. и И. Луцкевичами, В. Ластовским. Их основные положения следующие: независимость ВКЛ и Курляндии, отделенных от России; отрицательное отношение к соединению с Польшей; разделение ВКЛ на три автономные национальные части (литовская, белорусская и латышская); столица Вильно с двумя официальными языками (литовским и белорусским) принадлежит к литовской части [10, с. 61–62]. Это был второй и последний совместный белорусско-литовский проект возрождения ВКЛ.

В 1917–1918 гг. интересы бывших союзников по ВКЛ все более расходятся. В их борьбе за государственное самоутверждение наследие Княжества становятся объектом политической конкуренции, взаимных территориальных и национальных претензий.

Крах концепции Конфедерации ВКЛ и самой организации датируется концом 1917 г. (начало реализации немцами новой литовской политики и выборы в Тарибу) – началом 1918 г. (признание Германией независимости Литвы). Причины краха видятся в неподготовленности тогдашнего общества к возрождению Княжества, анахронизме самой идеи возвращения ВКЛ,

отсутствии единства конфедератов, несовместимости национальных интересов политических субъектов предполагаемой конфедерации, неблагоприятной международной ситуации и др.

Нации края разошлись в видении своего будущего: поляки смотрели в сторону Варшавы, с которой хотели связать свою судьбу; евреи, привлеченные большим рынком России, оглядывались на Москву. Литовцы, сначала приверженные идее возрождения ВКЛ, сделали, как и поляки, ставку на создание мононационального государства с претензиями на белорусские земли Гродненщины и Виленщины. Только белорусы безнадежно надеялись, что может возникнуть совместное государство с литовцами, которые от них отдалялись. Виленские белорусские лидеры, наиболее заинтересованные этой формой решения национальных проблем, дольше всего поддерживали идею создания конфедерации народов ВКЛ. С. Понарский назвал этот проект «шляхетной утопией XX в.», которая и не могла осуществиться [8, с. 65–66],

В преданности белорусского движения государственно-политической традиции ВКЛ американский историк Т. Снайдер видит его слабость – пока белорусы добивались построения совместной многонационального государства, литовцы и поляки создали свои мононациональные государства. Так что большая, по сравнению с литовцами, преданность белорусов традициям ВКЛ обернулось против них самих [18, с. 385].

Изменение геополитической ситуации в Восточной Европе во время Первой мировой войны, оживление национальных движений народов бывшей Речи Посполитой привели к поиску ими путей государственного строительства. В этих условиях национальные политические силы оккупированного Германией Виленского края (белорусские, литовские, польские, еврейские) объединила идея возрождения с помощью Германии модифицированного Великого Княжества Литовского как независимой государственно-политической единицы и субъекта международного права. В белорусском движении это направление политической идеологии

представляли Белорусский национальный комитет и лидеры национального движения А. Луцкевич, И. Луцкевич. Для реализации этой идеи была создана межнациональная политическая организация «Конфедерация Великого Княжества Литовского», которая занялась разработкой модели государства. На протяжении января 1915 – февраля 1916 г. был выработан совместный белорусско-литовский проект конфедерации. Но в литовской политической мысли приоритет был отдан поддержанной Германией этнографической формуле государства.

На почве расхождения интересов народов исторической Литвы и начала конкуренции за ее наследие в июне 1916 г. начался белорусско-литовский конфликт, который углублялся по мере того, как с конца 1916 г. приобретала все больший приоритет литовская этнографическая модель. Эпизодическое возобновление переговоров сближения не принесли. Это привело к распаду организации «Конфедерация Великого Княжества Литовского».

Литовский проект этнографической Литвы, противопоставленный белорусскому проекту исторической Литвы, победил, поддержанный Берлином. Белорусские геополитические проекты устройства региона на основе государственно-политической традиции ВКЛ не удалось реализовать. Тем не менее, разработка концепции конфедерации ВКЛ – свидетельство скачка в формировании белорусского нации, которая уже осознала себя субъектом исторического процесса, свои политические интересы. Провал идеи восстановления Княжества стал толчком к реализации идеи мононационального белорусского государства.

Дальнейшее изучение истории организации «Конфедерация Великого Княжества Литовского», разработанной ей концепции государства, основанного на исторической традиции, и попыток реализации своих политических намерений требует новых архивных розысков и изучения памятников мемуаристики национальных деятелей и политиков западной Беларуси и Литвы периода Первой мировой войны. Данная научная

проблема, с учетом накопленного о ней массива знаний, ее актуализации в условиях суверенной Беларуси, приоритетного внимания исторической науки республики к истории и идеологии белорусского государства, заслуживает того, чтобы стать предметом специального диссертационного, монографического исследования, поскольку деятельность организации «Конфедерация Великого Княжества Литовского» относится к числу перворазрядных фактов истории белорусского общественно-политического движения, а разработанная ей концепция государства – это одно из проявлений белорусской национально-государственной идеи, проигнорированное предшествующей историографией.

Список использованных источников

1. Унівэрсал Конфэдэраціі Вялікага Князьства Літоўскага // Библиотека Академии наук Литвы, отдел рукописей. – Ф. 21. Д. 858. Л. 5–7 об.
2. Унівэрсал Конфэдэраціі Вялікага Князьства Літоўскага // Библиотека Академии наук Литвы, отдел рукописей. – Ф. 255. Д. 1673. Л. 1–2 об.
3. Hramadziane! // Библиотека Академии наук Литвы, отдел рукописей. – Ф. 255. Д. 1674. Л. 2.
4. U lipniu 1916 roku // Библиотека Академии наук Литвы, отдел рукописей. – Ф. 21. Д. 276. Л. 3–7 об.; 9–33
5. Sukiennicki, W. Początki Ober-Ostu i sprawa Konfederacji W. Ks. Litewskiego w 1915–1916 / W. Sukiennicki // *Zeszyty Historyczne*. – Т. 28. – Paryż, 1974. – S. 99–104.
6. Праекты палітычнай незалежнасці // Гісторыя беларускай дзяржаўнасці ў канцы XVIII – пачатку XXI ст. У 2 кн. Кн.1 / А. А. Каваленя [і інш.] ; рэдкал. : А. А. Каваленя [і інш.] ; Нац. акад. навук Беларусі, Ін-т гісторыі. – Мінск : Беларус. навука, 2011. – С. 306–312.
7. Праатакол пасяджэння Б.Н.К. 11.VI.1916 // Библиотека Академии наук Литвы, отдел рукописей. – Ф. 21. Д. 276. Л. 1–2 об.
8. Ponarski, Z. Konfederacja Wielkiego Księstwa Litewskiego 1915–1916 / Z. Ponarski // *Białoruskie Zeszyty Historyczne*. – 1998. – № 10 – S. 56–67.
9. Lopata, R. W kręgu projektów odrodzenia Wielkiego Księstwa Litewskiego (1915–1916) / R. Lopata // *Lituanoslavica Posnaniensia: studia historica*. – 2001. – Vol. VIII. – P. 155–171.

10. Гімжаўскас, Э. Беларускі фактар утварэння сучаснай літоўскай дзяржавы. 1915–1917 гг. / Э. Гімжаўскас // Гістарычны альманах. – Гародня-Беласток. – 2005. – Т. 11. – С. 57–70.
11. Гімжаўскас, Э. Беларускі фактар пры фармаванні літоўскай дзяржавы ў 1915–1923 гг. / Э. Гімжаўскас // Беласток: Беларускае гістарычнае таварыства; Вільня: Інстытут беларусістыкі, 2012. – 216 с.
12. Хомич, С. Территория и государственные границы Беларуси в XX веке. От незавершенной этнической самоидентификации и внешнеполитического произвола к современному status quo / С. Хомич. – Минск : Экономпресс, 2011. – 416 с.
13. Багалеяша, С. Канфедэрацыя Вялікага княства Літоўскага: практы і здзяйсненні / С. Багалеяша // Беларускі гістарычны часопіс. – 2005. – № 7. – С. 12–17.
14. Луцкевіч, А. Барацьба за вызваленне / А. Луцкевіч / Уклад., навук. рэд., пераклады, каментары і прадмова А. Сідарэвіча. – Вільня : Інстытут беларусістыкі; Беласток : Беларускае гістарычнае таварыства, 2009. – 650 с.
15. Людендорф, Э. Мои воспоминания о войне 1914–1918 гг. / Э. Людендорф. – М. : Вече, 2014. – 756 с.
16. Memoriał, złożony przez grupa działaczy litewskich J. E. Panu Prezesowi Ministrów [1917] // Библиотека Академии наук Литвы, отдел рукописей. – Ф. 79. Д. 828. 2 л.
17. Пратаколы беларускіх арганізацый. 1916 г. // Библиотека Академии наук Литвы, отдел рукописей. – Ф. 21. Д. 2068. 16 л.
18. Снайдэр, Т. Рэканструкцыя нацый: Польшча, Украіна, Літва, Беларусь, 1569–1999 / Т. Снайдэр ; пер. з англ. ; навук. рэд. Г. Сагановіч. – Мінск : Медысонт, 2010. – 424 с.

SIARHEI MAROZAU

THE INTER-ETHNIC ORGANIZATION «CONFEDERATION OF GRAND DUCHY

OF LITHUANIA» (1915–1916): CREATION, ACTIVITY, COLLAPSE

The history of socio-political organization «Confederation of Grand Duchy of Lithuania», created in 1915 in Vilna from the representatives of national organizations of the lands of Lithuania and Western Belarus, occupied by German troops, is considered. This organization had the intention to create a state of the same name on this territory and was

developing its model. The conditions of occurrence and activity of the organization are analyzed. Information about the meetings of its members and the content of discussed issues at them is given. The personalities of the leaders of the organization and the authors of its program documents (Universal and appeal "Citizens") are identified. The concept of the confederation of Belarus and Lithuania developed by them is characterized. The attention is focused on the role of Belarusian politicians in the organization's activities. The circumstances and causes of its collapse are considered.

Keywords: *Belarus, Lithuania, occupation, geopolitical reorganization, projects, concept of confederation, organization.*

Розділ 4

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

УДК 82-94:930

А.І. ТОРОПЦЕВА

м. Київ

aliona.m.am@gmail.com

ПРОБЛЕМА ПСИХОЛОГІЗМУ ТА СУБ'ЄКТИВНОСТІ ЕГО-ДОКУМЕНТІВ ЯК ДЖЕРЕЛ З ІСТОРІЇ У ПОГЛЯДАХ ЗАРУБІЖНИХ НАУКОВЦІВ

У статті розглядаються підходи зарубіжних науковців до еґо-документів як джерел з історії, зокрема таких їх специфічних рис, як психологізм та суб'єктивність. Питання доречності використання цієї категорії джерел саме в історичних дослідженнях викликає полеміку в зарубіжних наукових колах і дотепер. Проте на сучасному етапі розвитку зарубіжної історичної науки саме психологізм та суб'єктивність є визначальними характеристиками еґо-документів, що допомагають історикам скласти цілісну та детальну історичну картину. У статті також представлений аналіз поглядів іноземних науковців щодо надійності еґо-документів як історичних джерел, специфіки їх критики та дослідження, а також місця у сучасному джерелознавстві.

Ключові слова: еґо-документи, психологізм, суб'єктивність, зарубіжне джерелознавство, джерела особового походження.

Останнім часом джерела особового походження є предметом наукових зацікавлень не тільки вітчизняних, а й зарубіжних істориків. В зарубіжній історичній науці цим джерелам приділяється значна увага через проблематику визначення їхнього місця в системі джерел з історії. Полеміка серед науковців викликана специфічністю застосування джерел цього типу в історичних дослідженнях, а також їхніми характерними рисами, такими як суб'єктивність, психологізм, присутність емоційного компоненту тощо.

В Україні джерелознавчі дослідження зарубіжних науковців досі залишаються поза увагою. Проте, для критичного осмислення та аналізу джерел особового походження, зокрема специфіки їх використання як історичних джерел, вважаємо за необхідне вивчення зарубіжних досліджень останніх років.

Серед зарубіжних вчених, що займаються дослідженнями в галузі джерелознавства, зокрема вивченням проблематики его-документів, їх критики, а також значення як джерел з історії, – голландський історик Р. Деккер, дослідниці Дж. Волек, П. Фесс, М. Говелл та ін.

Метою статті є аналіз поглядів зарубіжних науковців щодо проблеми психологізму та суб'єктивності его-документів, а також впливу цих специфічних компонентів на доречність їх використання як історичних джерел.

У зарубіжній історичній науці джерела особового походження позначаються терміном «его-документи», назва якого вже одразу свідчить про наявність психологічного аспекту як специфічної риси цієї групи джерел. Проте, саме через присутність такої характеристики в зарубіжних наукових колах і донині триває полеміка щодо використання его-документів, зокрема мемуарів та щоденників, саме як історичних джерел.

З метою детальної оцінки проблематики питання варто зупинитися на понятті психологізму. Психологізм твору – це відображення художніми засобами внутрішнього стану персонажа, його думок, переживань, зумовлених внутрішніми й зовнішніми чинниками [1, 173].

Психологізм в літературі розглядається в трьох аспектах: як родовий атрибут словесної творчості (над-ідея сфери мистецького аналітизму), як певне вираження психіки автора, як свідомо обраний естетичний принцип побудови твору, що ідентифікує цю цілісність [3, 40].

Визначальною рисою психологізму як специфічної риси твору є те, що він виступає як організаційний стильовий принцип, стильова домінанта, тобто головна естетична властивість, визначальна художня своєрідність твору [2, 30].

Поняття психологізму тісно пов'язане із поняттям еґо-документів, зокрема з мемуарами та щоденниками, адже через них автор передає своє власне індивідуальне бачення історії, свою візію, свою власну правду. Мемуари – це взагалі вибіркові записи, «редаговані версії записаного життя», в яких здебільшого автор пояснює результат свого життєвого шляху, а не записує його процес [7, 21].

Тобто, еґо-документи носять індивідуалізований характер, передають авторське сприйняття подій, пам'ять автора про його хвилювання, переживання, а також вони надають інформацію щодо його намірів, ідеології, культури, політичні та релігійні переконання тощо.

Так, ще донедавна в зарубіжній історичній науці існувала думка про ненадійність та недоречність таких джерел через їхню суб'єктивність та превалювання в тексті авторського еґо, що взагалі спростовує увесь сенс застосування подібних текстів в якості джерел з історії. Для їх використання в історичному дослідженні має бути проведена доскональна та детальна верифікація, а саме: з'ясування авторства джерела, періоду його написання, мотивів автора тощо. Саме через ці причини історики не часто зверталися до інформації, поданої в еґо-документах. До того ж, існують погляди про те, що такі тексти є здебільшого предметом дослідження для соціальних істориків, соціологів, психологів та лінгвістів, але не істориків. Так, мемуари, без сумнівів, є суб'єктивними, в них автор наводить власну позицію щодо окремих подій, процесів, особистостей. Історичні факти можуть бути перекручені автором, навмисно чи ненавмисно, у чому і проявляється індивідуальна авторська візія, авторське «Я». У цьому й полягає головна специфіка використання джерел цієї категорії в історичній галузі. Історики навіть співвідносять мемуари із творами художнього жанру (вигаданими), в яких правда найчастіше перекручується [4, 31].

Проте, зарубіжні науковці віддають належне соціокультурному значенню джерел особового походження, зазначаючи, що вони

демонструють тісний взаємозв'язок особистості та культури певного періоду, що безпосередньо впливає на їх характер як історичних джерел [10, 3].

Крім того, часто мемуари та автобіографії розглядалися як матеріал для наукового пошуку в галузі культури та історії культури або в літературно-історичному напрямі галузі літературних досліджень, ніж суто історичний матеріал [9, 189].

Тим не менш, в останні роки у зарубіжній історичній науці суб'єктивність мемуарів та щоденників розглядається все ж більш нейтрально, і навіть позитивно, а акцент, у свою чергу, робиться на те, що це є їх жанрова особлива риса. Так, Дж. Волек наполягає на комплексному дослідженню его-документів як джерел з історії, акцентуючи увагу на тому, що їх неможливо досліджувати одностороннє, застосовуючи лише історичний або літературний (лінгвістичний) підхід [12, 31]. Дослідниця також робить акцент на аспекті домінування в більшості его-документів, зокрема в автобіографіях та мемуарах, уяви автора та впливу цього чиннику на характер джерел цього типу та доречність їх використання як історичних джерел [12, 32]. Саме з цього випливає проблема встановлення історичної правди, реального історичного минулого за автобіографіями, мемуарами тощо.

Останнім часом, через тенденцію до гуманізації науки безперечно посилюється увага до творів мемуарного жанру. Науковці почали приділяти увагу особистостям, особистісному досвіду, тому цінність его-документів як історичних джерел вже не піддається сумнівам, незважаючи на їх суб'єктивність. Мемуари та щоденники співвідносяться із особистістю автора, яка також є центральною категорією в таких джерелах. Науковий пошук поглиблюється та носить все більш індивідуальний характер [8, 14]. Категорія авторського «Я» стає центральним стрижнем джерела, а індивідуальність автора базується на низці особистісних компонентів, що й робить кожен твір неповторним та унікальним.

Дж. Волек підкреслює значущість наявності в автобіографіях «саморефлексивного «Я» в тексті, а, у свою чергу, ідентифікація між автором та сюжетом робить автобіографії «унікальним самокритичним актом» [12, 34]. І саме присутність «авторського «Я» в текстах є опорною позначкою, орієнтиром автобіографій у загальних дискусіях. Незважаючи на те, що такі твори пишуться із застосуванням уяви, фантазії, вони завжди розповідають про реальних індивідуальностей, особистостей, які безперечно є суб'єктами історії [12, 38].

Дослідниця П. Фесс, розмірковуючи над феноменом мемуарів як історичних джерел, висловлює думку, що «проблема мемуарів» виражається в тому, що вони демонструють те, яким чином ми прагнемо виразити та детермінувати себе у сучасному світі [5, 111]. Така думка ще раз підкреслює глибокий психологізм мемуарних джерел, їхній тісний зв'язок із психологією автора, його самовизначенням та самоідентифікацією.

Проте, П. Фесс наполягає на важливості використання подібних джерел, адже, на її думку, саме люди та людська пам'ять залишаються фундаментальною основою історичного досвіду [5, 111]. Вона також акцентує увагу на важливості психологічного компоненту мемуарів, зазначаючи, що історія зростає та розвивається у пам'яті людей, а історики у майбутньому будуть використовувати їх (із обережністю), для того, щоб реконструювати цю саму історію.

Е. Клейнреесінк, досліджуючи військові мемуари, наголошує на важливості використання мемуарної літератури з метою більш глибокого та детального розуміння особистості солдатів, культури, в якій вони живуть та питань, що їх турбують [8, 19]. Такі твори демонструють історичну особливості авторської свідомості, напрями його думок, деталі суспільного життя, його устрою, що є вельми важливим для складання повної та цілісної історичної картини. І саме психологізм та суб'єктивність мемуарних творів є тим базисом, що допомагає історичу зорієнтуватися у цих питаннях.

Автобіографія, у свою чергу, – це спосіб створення свого «Я», свого «его», особливий метод формування своєї свідомості [12, 89]. Такі джерела прямо пов'язані із психологічним компонентом, особистістю автора, проте саме це допомагає історикау прослідкувати та проаналізувати зв'язок конкретної людини або категорії людей із історичними процесами, подіями, їхнє бачення історичних фактів, що є цінним для складання загальної історичної картини. Автори – свідки історії, а їх погляди, точки зору є безперечно важливими для усвідомлення особливостей мислення людей в той чи інший період. Мислення, менталітет, соціальні проблеми, особливості культури, зацікавлення населення – усе це є цінним для повного та детального історичного дослідження.

Дж. Волек вважає, що психологізм цієї групи джерел виражається в тому, що автор вибірково описує факти, події, що на його думку є важливими та цікавими. Автор є свідком минулого, але в його творах діє принцип вибіркової описування явищ.

Останнім часом его-документи стають об'єктом психологічних досліджень, в яких вони все ж розглядаються з урахуванням їх особливостей як історичних джерел, а також специфічних психологічних рис. Узагалі, его-документи як такі знаходяться на пересіченні філологічних, історичних, психологічних та соціальних наук. Дослідники в галузі психології зазначають, що его-документи є уособленням індивідуальної історії [6, 1239], у той час, як історики стверджують, що «его-документи – індивідуальний продукт певного автора» [8, 14].

З урахуванням специфіки психологізму его-документів важливими є наступні методи їх дослідження: біографічні методи, усно-історичні методи, доказування (верифікація) [6, 1239].

Сутність біографічних методів полягає в урахуванні деталей з життя автора – його дитинства, його особистісного становлення, окремих фактів,

що спонукали автора до певних дій. Тим не менш, незважаючи на те, що певна частина его-документів, зокрема автобіографії, є розповіддю автора про себе, про своє життя, то, без сумнівів, мають місце елементи фантазії, уяви, вигадки тощо. Ось чому его-документи, зокрема автобіографії, мемуари та щоденники, є безперечно цінним джерелом одночасно для істориків та дослідників з психології.

В рамках біографічних методів матеріали розподіляються на дві групи: первинні та вторинні. До перших відносяться комплекси автобіографічних матеріалів, зібраних дослідником, здебільшого методом інтерв'ю, другі – біографічні матеріали всіх інших типів – листування, щоденники, офіційні документи, фото – тобто всі матеріали, що не були створені з певною метою опублікування, а отже є більш об'єктивними [6, 1240].

Метод усної історії включає елементи біографічних методів та базується на здатності відтворювати, згадувати історичні факти за допомогою пам'яті, бажанням розповісти реальні історії, передати живий досвід.

Метод доказування полягає у ретельному розумінні пам'яті. Вказані методи тісно пов'язані з психоаналітичними дослідженнями, проте їх застосування є вельми важливим для історичного наукового пошуку. Вони – інструмент встановлення історичної правди щодо особи та життя автора

Окремі дослідники в історичній галузі (Дж. Волек) акцентують увагу на важливості аналізу психологічної сторони его-документів, зокрема мемуарів та автобіографій, зазначаючи на їх когнітивному та афективному компонентах [11, 448]. Саме вони у значній мірі впливають на суб'єктивний характер таких джерел, а звідси на ступінь їх достовірності та надійності як джерел з історії.

Отже, психологізм та суб'єктивність є одними з визначальних супутніх рис его-документів. Проте, до недавнього часу саме вони ставали причиною

того, що джерела цієї групи не розглядалися зарубіжними істориками як незалежні та надійні історичні джерела. Так, вважалося, що превалювання в тексті авторського еґо та персоніфікований характер еґо-документів узагалі спростовує весь сенс їх використання як джерел з історії. Однак сьогодні історичний науковий пошук стає детальнішим та значно поглиблюється, а тому ретельна джерелознавча критика еґо-документів сприяє посиленню до них уваги науковців. Зарубіжні історики віддають належне цій категорії джерел, адже вони деталізують дослідження та є вельми важливими для складання цілісної історичної картини. Психологізм та суб'єктивність еґо-документів додають історичному пошуку яскравості, детальності та динаміки, що є неможливим за умови використання лише документальних джерел.

Список використаних джерел

1. Висоцька О. Психологізація образу персонажу в творах В. Вульф (на прикладі головного героя роману «Орландо») / О. Висоцька // Молодий вчений. Філологічні науки, 2017. – №7 (47) . – С. 173–181.
2. Есин А. Психологизм русской классической литературы / А. Есин. – М.: Просвещение, 1988. – 176 с.
3. Муввафак Т. Психологізм як основа побудови модерністського тексту в оповіданні Вірджинії Вулф «Пляма на стіні» («The mark on the wall») / Тамер Муввафак // Філологічні науки, 2012. – №10. – С. 39–45.
4. Dekker, R. Jacques Presser's Heritage: Egodocuments in the Study of History / Rudolf Dekker // Memoria y Civilización (MyC), 2002. – №5. – PP.13–37.
5. Fass P.S. The memoir problem / Paula S. Fass // Reviews in American history. – Baltimore, Maryland: The Johns Hopkins University Press, 2006. – Vol. 34. – № 1. – PP. 107–123.
6. Guerra, A. M. C., de Oliveira Moreira, J., de Oliveira, L. V., & e Lima, R. G. The Narrative Memoir as a Psychoanalytical Strategy for the Research of Social Phenomena/ Andréa Máris Campos Guerra, Jacqueline de Oliveira Moreira, Lorena Vianna de Oliveira, Rodrigo Goes e Lima // Psychology, 2017. – №8, PP. 1238–1253.
7. Howell M.C., Prevenier W. From reliable sources: an introduction to historical methods / Martha Howell, Walter Prevenier. – Cornell University Press, 2001. – 207p.

8. Kleinreesink, L.H.E. On Military Memoirs. A Quantitative Comparison of International Afghanistan War Autobiographies / Esmeralda Kleinreesink. – Leiden, 2016. – 388 p.
9. Mortimer G. Eyewitness Accounts of the Thirty Years War 1618–48 / Geoff Mortimer. – New York: PALGRAVE Houndmills, 2002. – 214 p.
10. Stowe S. Making Sense of Letters and Diaries (From the Making Sense of Evidence series on History Matters: The U.S. Survey on the Web located at <http://historymatters.gmu.edu>)
11. Wallach J.J. Building a bridge of words: the literary autobiography as historical source material / Jennifer Jensen Wallach // Biography. – Honolulu: University of Hawai'i Press, 2006. – Vol. 29, № 3. – PP. 446-461.
12. Wallach J. J. Remembering Jim Crow: The literary memoir as historical source material (Doctoral Dissertation) / Jennyfer J. Wallach. – University of Massachusetts: Amherst, 2004. – 282 p.

A. TOROPTSEVA

Kyiv

THE PROBLEM OF PSYCHOLOGY AND SUBJECTIVITY OF EGO-DOCUMENTS AS SOURCES OF HISTORY IN THE VIEWS OF FOREIGN SCIENTISTS

The article deals with the approaches of foreign scholars to ego-documents as sources of history, in particular their specific features, such as psychology and subjectivity. Today the question of the appropriateness of using this category of sources in historical research is causing controversy in foreign scientific circles. However, at the present stage of development of foreign historical science, psychology and subjectivity are the determining characteristics of ego-documents, which help the historian to draw up a coherent and detailed historical picture. The article also provides an analysis of the views of foreign scholars on the reliability of ego-documents as historical sources, the specifics of their critique and research, as well as the place in modern source science.

Key words: *ego-documents, psychology, subjectivity, foreign source science, personal narrative.*

A. ТОРОПЦЕВА

Київ

ПРОБЛЕМА ПСИХОЛОГИЗМА И СУБЪЕКТИВНОСТИ ЭГО-ДОКУМЕНТОВ КАК ИСТОЧНИКОВ ПО ИСТОРИИ ВО ВЗГЛЯДАХ ЗАРУБЕЖНЫХ УЧЕНЫХ

В статье рассматриваются подходы зарубежных ученых по исследованию эго-документов как источников по истории, в частности таких их специфических черт, как психологизм и субъективность. Вопрос целесообразности использования этой категории источников именно в исторических исследованиях вызывает полемику в зарубежных научных кругах до сих пор. Тем не менее, на современном этапе развития зарубежной исторической науки именно психологизм и субъективность являются определяющими

характеристиками эго-документов, которые помогают историку составить целостную и детальную историческую картину. В статье также представлен анализ взглядов иностранных ученых в отношении надежности эго-документов как исторических источников, специфики их критики и исследования, а также места в современном источниковедении.

Ключевые слова: эго-документы, психологизм, субъективность, зарубежное источниковедение, источники личного происхождения.

УДК: 94:75 (477.7)

ВІКТОР ФІЛАС

м. Запоріжжя

filasvn@gmail.com

ХУДОЖНЬО-ГРАФІЧНА ВІЗУАЛІЗАЦІЯ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я В ОСТАННІЙ ЧВЕРТІ ХVІІІ СТ.: ОСОБЛИВОСТІ ТА ПЕРСОНАЛІ.

Після приєднання Північного Причорномор'я до Російської імперії в результаті російсько-турецьких воєн в останній четвертій половині ХVІІІ століття перед її владою поставлено ряд завдань по розвитку та інтеграції нових земель. Разом з різними процесами розвитку та інтеграції регіону йшов і процес його активної візуалізації. З одного боку, створення конкретних візуальних панорамних зображень стало демонстрацією для широкої громадськості «обличчя» нових земель та їх інтеграції в ментальне та географічне уявлення населення імперії. З іншого боку, зображення ключових подій та перетворень у Північному Причорномор'ї було свого роду «доповіддю» влади про успіхи в інтеграції регіону, а також формуванні позитивного іміджу дій імперії в регіоні. Основними темами візуалізації регіону були зображення панорам місцевості та військових сцен. Питання візуалізації культурного та етнографічного різноманіття регіону залишалося по за гранню державної політики.

Ключові слова: візуальні джерела, північно-причорноморський регіон, художники, ідеологія.

Після приєднання, в результаті російсько-турецьких війн останньої чверті ХVІІІ ст., Північного Причорномор'я до Російської імперії перед її урядом постав ряд першочергових завдань по освоєння та інтеграції нових земель. Зазвичай в науковій літературі ці процеси освоєння та інтеграції нових земель

розглядаються під кутом заселення, наукового вивчення його ресурсного потенціалу, урбанізації, торгівлі, становлення промисловості, аграрних відносин, політичних процесів тощо. Окрім цього відбувались і інші процеси свідомо спрямованні державою, насамперед візуалізації регіону, який відігравали свою визначену роль у цьому процесі освоєння та інтеграції нового регіону однак залишився на маргінесі наукових інтересів. Процесу візуального освоєння, який і досі не актуалізовано в історичній науці, залишив по собі унікальну інформацію про цей період.

Визначальний вплив на створення графічних образів Північного Причорномор'я упродовж останньої третини XVIII – середини XIX ст. справило чітке розуміння елітами Російської імперії необхідності цього процесу, як одного з засобів інкорпорації нових земель в загальнодержавний організм. Представлення широкому загалу візуальних особливостей природного, архітектурного та етнічного різноманіття краю, а також його стрімкого перетворення, маркувало у свідомості суспільства цей регіон, як «свій», тобто «російський». Необхідність розвитку такого роду художніх практик знаходило розуміння та підтримку, як на рівні монархів (Катерини II) так і на рівні місцевих очільників регіону (Г. Потьомкіна). Саме за їх ініціативи та фінансової підтримки у північно-причорноморський регіон відряджались – художники, літографи та гравери, які створили потужний комплекс візуальних джерел у вигляді живопису та графіки. Свій творчий талант у образній репрезентації регіону виявили такі знані майстри, якими були М. Іванов, У. Хатфілд, В. Петров, Ф. Казанова та інші. Важливе місце в процесі забезпечення цієї державної політики відводилось і створеній у 1757 р. Академії мистецтв, яка володіла монопольним правом судити про мистецтв тим самим визначаючи напрямки художньої освіти та регламентуючі художньо-графічну діяльності в країні [3, с. 161].

Масштабна державна та приватна розбудова населених міст, формування нової транспортної та промислової інфраструктури та активна переселенська політика призвели до створення принципово нового

архітектурно-декоративного та етнічного-культурного ландшафтів у Північному Причорномор'ї починаючи з останньої чверті XVIII ст. Зазвичай подібні перетворення пов'язуються з ім'ям Г. Потьомкіна. Слід відзначити, що сам Г. Потьомкін добре розумівся на живопису. Він володів однією з найбільших в імперії колекцій картин і так званих «старих» майстрів і його сучасників. Подібна мистецька ерудованість всевладного катеринославського фаворита не є дивною, якщо згадати про те, що при канцелярії О. Потьомкіна існував цілий штат архітекторів, скульпторів, чеканників, граверів, а також художників різних напрямків – орнаменталістів, портретистів, пейзажистів, мініатюристів [10, л. 1-15].

У контексті видання та реалізації адміністративних розпоряджень Г. Потьомкіна по реформування новоприєднаних територій Північного Причорномор'я візуальна складова мала дві сторони. З одного боку, Г. Потьомкін приділяв неабияку увагу графічній зйомці місцевостей цього регіону. Більшість графічних матеріалів, що були створенні офіцерами та інженерами при похідній канцелярії князя Г. Потьомкіна, являють собою фіксацію у вигляді схем, планів та карт. Однак деякі з цих зображень іноді виходять за науково-практичні рамки. Так, у 1778 р. підполковнику *Бердяєву* та майору *Фохту* було доручено зняти види пам'яток південно-західного Криму. Однак ані Бердяєв ані Фохт не володіли достатніми навичками аби в повній мірі якісно виконати це завдання, про що командуючий російськими військами в Криму, генерал-фельдмаршал О. Прозоровський писав у листі до Г. Потьомкіна «...*тільки не знаю чи зможуть вони це завдання добре виконати, однак на скільки можна я намагався показати в проспекті...*». Саме з цим розпорядженням було пов'язано створення малюнку «*Руїни Херсона давнього в Криму місті 1778 р.*» [13]. До цих малюнків відноситься і панорамне зображення Очакова та Дніпровського лиману [12]. Ці малюнки тяжіють до схематизму та характеризуються досить низьким рівнем якості.

Другою складовою процесу візуальної фіксації, як інструменту внутрішньої політики Г. Потьомкіна, є бажання увічнити результати своїх

досягнень у справі розбудови краю. Г. Потьомкін неодмінно хотів презентувати самому широкому загалу глядачів історичні пам'ятники, етнографічні матеріали та природні ландшафти Північного Причорномор'я на фоні яких помітними були б результати його перетворень в часовому вимірі. Саме це спонукало його запросити на постійну службу професійного художника, який би фіксував ці вражаючі трансформації та увічнив для майбутніх поколінь його досягнення у формі живописних та графічних зображень. Вибір Г. Потьомкіна пав на випускника Академії мистецтв *Михайла Матвійовича Іванова (Михаила Матвеевича Иванова, 1748-1823 рр.)* який народився у родині солдата лейб-гвардії Семенівського полку. У 1762 р. він був прийнятий до Академії мистецтв, разом із своїм молодшим братом, який потім став скульптором та автором відомої теоретико-мистецької праці *«Поняття про ідеального живописця» («Понятие об идеальном живописце»)*. У 1770 р. М. Іванов закінчує курс Академії мистецтв по класу натюрмортного живопису, із золотою, медаллю та отримує право «пенсіонерської» поїздки до Європи. М. Іванова навчався три роки в Парижі у майстра пейзажу та жанрових сцен Ж.-Б. Лепренса (1734-1787 рр.). У 1773 р. М. Іванову Академією було призначено переїхати до Риму, де він навчався у відомого європейського пейзажиста другої половини XVIII ст. Я.-Ф. Хаккерта. Останній був типовим художником епохи Просвітництва, схильним до деталізації та відтворення особливостей пейзажу з топографічною точністю [18, с. 102]. Ці професійні художні якості стали і основними характеристиками, притаманними творам М. Іванова, які він перейняв. Саме робота з натури і топографічна точність та вимогливість до побудови композиції роблять картини М. Іванова важливим історичним джерелом.

У 1779 році М. Іванов повернувся з Італії до Росії. За створенні ним ландшафтні пейзажі йому було присвоєно звання академіка [13, с. 381]. Після цього, завдяки зв'язкам батька який служив у Семенівському полку, М. Іванов був зарахований, у чині поручика, на посаду квартирмейстера при

Генеральному штабі який знаходився у підпорядкуванні Військовій колегії. Віце-президентом, останньої на той час був генерал-аншеф Г. Потьомкін. Вже у січні 1780 р. М. Іванов відправився у розпорядження намісника південних губерній – князя Г. Потьомкіна для фіксації видів приєднаних нових земель, за які кількома роками раніше точилася боротьба з Туреччиною [6, л. 1-3]. Упродовж наступних десяти років, аж до смерті Г. Потьомкіна він безпосередньо знаходився при його штабі та займався візуалізацією діяльності свого патрона, а також створював характерні архітектурні, ландшафтні види та замальовки повсякденності населення північно-причорноморського краю [4, с. 109].

Перші роботи М. Іванова, зроблені у Північному Причорномор'ї, фіксують перетворення, які започаткував Г. Потьомкін. Під час свого перебування у Херсоні у 1780 р. М. Іванов створив детальну міні-панораму будівництва міста та порту. Ця акварель містить три частини, та має більше двох метрів у довжину. До цього часу відноситься і диптих, що складеться з двох малюнків аквареллю та сепією – *«Вид каналу на Ненаситецях»* та *«Вид Ненаситецького порога»*. Цей панорамний вид, довжиною майже в три метри, зображує процес будівництва обхідного каналу, який повинен був покращити судноплавство в районі дніпровських порогів.

У 1783 р. після приєднання Кримського ханства до Росії, за наказом Г. Потьомкіна М. Іванов відправляється до Тавриди. У південно-західній частині півострова він відвідав та зобразив Ак-Мечеть (пізніше Сімферополь), Бахчисарай, Інкерман, Георгіївський монастир та Балаклаву. У південно-східній частині Криму художник зафіксував види Старого Криму, Карасу-Базара, Кафи (згодом Феодосії) та Судака.

Також нам відомо, що частину 1784 р. він провів у маєтку Г. Потьомкіна у Білорусії зображуючи природу верхів'я Дніпра та Західної Двіни, а потім відбув до Санкт-Петербургу. У 1786 р. М. Іванов був знов направлений до Криму *«для приготування палаців до прибуття Ії*

Імператорської величності в Бахчисарай, Карасу-Базар і в Сімферополь [19, л. 86]. Його основним завданням був контроль над художньо-декоративним оформленням палаців, які будувались для подорожі Катерини II до Криму. У 1787 р. М. Іванов приєднався до подорожу Катерини II у Кременчуці, про, що свідчить альбом малюнків зроблених М. Івановим під час подорожу Катерини II [8, с. 77].

Російсько-турецька війна 1787-1791 рр. звернула увагу М. Іванова на батальний жанр. Наприкінці 80-х рр. XVIII ст. М. Іванов замальовує декілька видів захоплених російськими військами фортець Килія, Аккерман та Бендери та створює такі знамениті роботи, як *«Взяття фортеці Очакова»* та *«Штурм Ізмаїлу російськими військами під командуванням генерал-аншефа О.В. Суворова»*. Художник був безпосереднім свідком та учасником цих подій і детально зафіксував їх у малюнках. Нова грань його таланту – зображення сцен битв, стали підставою для того щоб Академія мистецтв у 1800 р. довірила М. Іванову викладати батальний живопис [11, л. 1]. Це дає підстави вважати М. Іванова родоначальником батального жанру в Російській імперії [8, с. 85]. Фактично, він повторив долю свого вчителя Я. Хаккерта, який також прославився, як баталіст, зобразивши події російсько-турецької війни 1769-1774 рр. для Чесменського залу Петергофського палацу де відображено перемоги російського флоту в Архіпелазі (Хиоська, Чесменська, Патраська, битви, події біля фортеці Дамієтта тощо).

Повернувшись до Санкт-Петербургу, після смерті Г. Потьомкіна у жовтні 1791 р., М. Іванов створює на основі ескізів станкові акварелі *«Судак в Таврійській губернії»* та *«Старий Крим. Руїни»* [17, с. 27].

Говорячи про інформативні особливості робіт М. Іванова, для дослідження історії Північного Причорномор'я, треба зазначити, що художник працював у канцелярії Г. Потьомкіна, та мав виконувати його особисті замовлення. Особливо, це стосується панорамних робіт зроблених на зламі 80 – х рр. XVIII ст., де зображено будівництво Херсона та каналу на

Дніпрі, в обхід Ненаситецького порогу. Фіксація будівництва цих об'єктів, у вигляді панорами, мала для Г. Потьомкіна іміджевий характер. Ці панорамні акварелі повинні були показати масштаби звершень в південному краї та зобразити видатну роль самого Г. Потьомкіна в організації цих перетворень. На вибір тематики та сюжету цих робіт Г. Потьомкін, ймовірно, мав безпосередній вплив. Іміджевий характер мали і батальні сюжети на тему взяття Очакова та Ізмаїла. Що ж стосується подальших робіт М. Іванова, які відносяться до північно-причорноморського регіону, то вплив Г. Потьомкіна тут був дещо опосередкований. У процесі замальовки основних міст та місцевостей Кавказу та Криму у 1782-1783 рр. художник отримував лише письмові настанови від князя. Фактично М. Іванова, при створенні малюнків ніхто не контролював та не давав вказівки з яких ракурсів і що змальовувати. Тому художник робив не один загальний (як правило найбільш вдалий), вид а малював їх декілька видів, з різних ракурсів одного об'єкту, що насичувало його різними сюжетами. Творчій спадок М. Іванова, де відображено північно-причорноморську історичну реальність, нараховує 118 малюнків та одне живописне полотно.

Таким чином, у своїх працях М. Іванов зміг поєднати точність зображення місцевості та документальність, що були притаманні рисувальникам наукових експедицій з високим рівнем художнього оформлення.

Окрім М. Іванова подорож Катерини II до Криму в 1787 р. візуально документував вихованець Академії мистецтв, художник *Василь Петрович Петров (Василий Петрович Петров, 1770-1810 рр.)*, учень майстра міського пейзажу Ф. Алексєєва.

Даних про його життя майже не збереглися. Відомо лише, що В. Петров з 1787 р. викладав у Гірничому училищі в Санкт-Петербурзі [15, с. 14-15], а у 1806 р. він отримав звання академіка ландшафтного живопису [5, л. 4]. В. Петров знаходився у почті імператриці з метою фіксації

населених пунктів, фортець, місцин де перебувала Катерина II [16, с. 55]. Номенклатура назв малюнків цього автора підтверджує цей факт. Ймовірно, В. Петров приєднався до кортежу Катерини II у м. Києві. Саме з малюнку цього міста розпочинається «візуальний репортаж» про подорож імператриці. Далі йдуть малюнки, що зображають інші міста Подніпров'я – Канів, Крюків, Кайдаки, Херсон. Серед кримських малюнків представлені зображення Бахчисараю, Інкерману, Феодосії. Наразі відомо 20 зображення створених В. Петровим, де сюжетно відбивається історична північно-причорноморська дійсність.

Окрім В. Петрова у почесу Катерини II в 1787 р. також подорожував маловідомий англійський архітектор та декоратор *Вільям Хетфілд (William Hetfield)*. Нажаль про цього художника відомостей ще менше. Відомо лише, що він деякий час працював декоратором в приватному театрі маєтку Останкіно у Москві [9, с. 97]. Крім цього, І. Ботт вказує на внесок В. Хетфілда у оздоблення деяких меблів палацу у Царському Селі [1, с. 142]. Творчий доробок В. Хетфілда складає 26 акварелей де зображено Смоленськ, Київ, Кременчук та види Криму. У Криму увагу В. Хетфілда привернули види балаклавського карантину, портів Севастополі та Феодосії, татарського кладовища, громадських бань та палацу у Бахчисараї, інкерманських штолень, південного берега Криму та руїни мечеті. До нашого часу збереглися 10 малюнків де представлена в різних іпостасях реалії північно-причорноморського регіону кінця XVIII ст. В архіві Ермітажу є згадка і про, ще один малюнок де зображено спуск корабля на воду у Херсоні, який було передано до Харківського художнього музею у 1932 р. [7] Однак, нажаль, нам не вдалося встановити його сучасне місцезнаходження акварелі.

За аналогією урочистого унаочнення ключових подій російсько-турецької війни 1768-1774 рр. у вигляді картин, які намалював Я. Хаккерт на замовлення Катерини II подібний крок було зроблено і відносно війни 1787-1791 рр. Влада намагалась візуально закріпити успіхи своєї політики у

Причорномор'ї. Вибір пав на брата відомого авантюриста Джакомо Казанови *Франческо Казанова (Francesco Giuseppe Casanova, 1727-1802 pp.)*. Він народився у Лондоні у родині артистів. Мистецтву малювання навчався спочатку у художників Ж. Куртуа та Ф. Ваєрмана, потім брав уроки у відомого майстра батальних сцен Ш. Паросселя у Парижі. Ф. Казанова довгий час працював вільним художником, спеціалізувався на батальному та пейзажному жанрі. У 1761 р. художника за його мистецькі заслуги було обрано до Французької королівської академії. Роботи Ф. Казанови, що склали серію «*Чотири лиха*», були презентовані у 1770 р. королю Людовіку XVI. Певних балів до популярності художника додали і схвальні відзиви про його картини відомого французького діяча Просвітництва, філософа Д. Дідро. З 1783 р. користуючись покровительством австрійського канцлера В. Кауніца та князя Ш. де Ліня Ф. Казанова переїздить до Австрії де і мешкав до кінці свого життя [2, с. 175-176]. Саме тут у Австрії у 1791 р. художник виконував замовлення Катерини II на створення двох картин, сюжети яких відображали штурм Очакова та Ізмаїлу. Окрім цього Ф. Казанова намалював акварельний малюнок штурму Кінбурну з видом на Очаків.

Таким чином процес візуалізації мав чітко окреслене соціальне замовлення, яке мало дві мети. По-перше створення видових замальовок міст та місцевостей переслідувало ціль – демонстрацію широкій публіці «обличчя» нових земель та їх інтеграцію у ментально-географічну уяву населення імперії. По-друге: зображення ключових подій та перетворень у Північному Причорномор'ї було своєрідним «звітом» влади про успіхи у освоєнні краю та формування позитивного іміджу про дії імперії у регіоні. З цього соціального замовлення випадали візуалії орієнтовані на демонстрацію культурно-етнографічного розмаїття регіону. Відображення цього розмаїття було здійснено виключно у приватних художніх практиках (Х. Гейслер, С. Фовель тощо).

Список використаних джерел.

1. Ботт И.К. Царскосельская мебель и ее коронованные владельцы. Альбом. Санкт-Петербург: Аврора, 2009.
2. Булгакова А. Художник Франческо Джузеппе Казанова. *Вестник Международного института антиквариата ASG «Мир Искусств»*. №3 (03) 2013.
3. Вишленкова Е.А. Критика художеств: языки русского искусствознания конца XVIII – первой трети XIX века. *Новое прошлое*. 2018. № 1.
4. Глиноецкий Н.П. История русского Генерального штаба (1698-1825). Санкт-Петербург, 1883. Т.1.
5. Дело о переводе п большинству голосов чрезвычайного собрания в академики живописи Вигге, В.П. Петрова и Карла Мейснера. *РГИА (Российский государственный исторический архив)* Ф. 789. Оп. 1. Ч. 1. Д. 14. Лл. 4.
6. Дело о производстве в назначенные пенсионера живописи ландшафтов Михаила Иванова. *РГИА (Российский государственный исторический архив)*. Ф. 789. Оп. 1. Ч. 1. Д. 846. Лл. 1-3.
7. Делопроизводство Государственного Эрмитажа. 1918–1934 гг. *ОРДФ ГЭ*. (Отдел рукописей документального фонда Государственного Эрмитажа) Ф.1. Оп.V. Д.1391/86. №№ 15-27.
8. Капарулина О.А. М.М. Иванов и пейзажная графика в России во второй половине XVIII века : диссертация ... кандидата искусствоведения: 17.00.04. Санкт-Петербург, 2005.
9. Ландер И.Г. Английские иллюстрированные издания XVIII века в частных российских собраниях. *Философский век. Альманах*. Санкт-Петербург: Центр истории идей, 2002. Вып. 20.
10. О разных художниках и музыкантах изъявивших желание определится к его светлости в службу и определённых контракты их и прочее. *РГАДА (Российский государственный архив древних актов)*). Ф. 17. Оп. 1. Спр. 28. Лл. 1-15.
11. Определение Совета Академии с перепоручением советнику Михаилу Иванову класса живописи баталической с жалованием. *РГИА (Российский государственный исторический архив)*. Ф. 789. Оп. 1. Ч. 2. Спр. 1490. Лл. 1.
12. Перспективный вид Очаковской крепости. *РГВИА (Российский государственный архив древних актов)* Ф. 846 (ВУА). Оп. 1., Д. 22320.
13. Развалины Херсона древнего в Крыме города 1778. *РГВИА (Российский государственный архив древних актов)*. Ф. 846 (ВУА). Оп. 16. Д. 22740.
14. Собко Н.П. Словарь русских художников, ваятелей, живописцев, зодчих, рисовальщиков, гравёров, литографов, медальёров,

- мозаичников, чеканщиков и проч., с древнейших времен и до наших дней (XI-XIX вв.). Санкт-Петербург, 1895. Т.2. Вып.1 «И».
15. Токарев В.П. Художники Сибири, XIX в. / отв. ред. Л. М. Горюшкин. Новосибирск: Наука, 1993.
16. Федоров-Давыдов А.А. Фёдор Яковлевич Алексеев. Москва: Искусство, 1955.
17. Фёдоров-Давыдов М.М. Михаил Матвеевич Иванов. Москва: Искусство, 1950.
18. Филас В.Н. «Гибель турецкого флота в Чесменском бою» Я.-Ф. Хаккерта как исторический источник. «Ломоносовские чтения – 2011». Материалы научной конференции МГУ. (г. Севастополь, октябрь 2011 г.). Севастополь, 2011.
19. Формулярные списки чиновников Академии Художеств. РГИА (Российский государственный исторический архив). Ф. 789. Оп. 1. Ч. 1. Д. 886. Л. 86.

VIKTOR FILAS

Zaporizhzhia

ARTISTIC AND GRAPHIC VISUALIZATION OF NORTHERN BLACK SEA REGION IN THE LAST QUARTER OF THE XVIII CENTURY: PECULIARITIES AND PERSONALITIES.

After joining the Northern Black Sea region to the Russian Empire as a result of Russian-Turkish wars in the last quarter of the 18th century, a number of top-priority tasks for the development and integration of new lands were set in front of its government. Among the various processes of development and integration of new lands was the process of visualization of the region, which had a well-defined social order. On the one hand, the creation of specific sketches of visual panoramic images was a demonstration to the general public of the "face" of new lands and their integration into the mental and geographical imagination of the population of the empire. On the other hand, the images of key events and transformations in the Northern Black Sea region were a kind of "report" of the authorities about the successes in integration of the region and the formation of a positive image of the empire's actions in the region. The advantage was given to the image of panoramic terrain and battle scenes. The question of visualizing the cultural and ethnographic diversity of the region was on the verge of state policy in this area.

Key words: *visual sources, Northern Black Sea region, artists, ideology.*

ВИКТОР ФИЛАС

Запорожье

**ХУДОЖЕСТВЕННО-ГРАФИЧЕСКАЯ ВИЗУАЛИЗАЦИЯ
СЕВЕРНОГО ПРИЧЕРНОМОРЬЯ В ПОСЛЕДНЕЙ ЧЕТВЕРТИ
XVIII В.: ОСОБЕННОСТИ И ПЕРСОНАЛИИ.**

После присоединения Северного Причерноморья к Российской империи в результате русско-турецких войн в последней четверти XVIII века перед ее правительством был поставлен ряд задач по развитию и интеграции новых земель. Наряду с различными процессами развития и интеграции региона шел и процесс его активной визуализации. С одной стороны, создание конкретных визуальных панорамных изображений стало демонстрацией для широкой общественности «лица» новых земель и их интеграция в ментальное и географическое воображение населения империи. С другой стороны, изображения ключевых событий и преобразований в Северном Причерноморье были своего рода «докладом» властей об успехах в интеграции региона, а также формирование позитивного имиджа действий империи в регионе. Преимущественными темами визуализации региона были изображение панорам местности и военные сцены. Вопросы визуализации культурного и этнографического разнообразия региона оставались за гранью государственной политики.

Ключевые слова: визуальные источники, Северное Причерноморье, художники, идеология.

УДК 94(=411.16) «1881/1914» : 930

МАРІАННА ЛАСІНСЬКА

м. Миколаїв

mariannalasinska@gmail.com

**МІЖНАРОДНІ ТА МІЖКОНТИНЕНТАЛЬНІ МІГРАЦІЇ
ЄВРЕЙСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ (наприкінці XIX – початку XX століття):
ДО ІСТОРИОГРАФІЇ ПИТАННЯ**

В статті подано стислий історіографічний огляд зарубіжних видань, присвячених вивченню проблеми міжнародних та міжконтинентальних міграцій єврейського етносу

наприкінці XIX – на початку XX століття, більшість з яких зберігається у фондах Національної бібліотеки Держави Ізраїль. Окреслено основні напрямки, характер міграційних потоків. Визначено періодизацію, причини та значення хвиль переселення європейських євреїв в межах континенту та за його границі.

Ключові слова: *алія, імміграція, еміграція, єврейське населення, громада.*

Постановка проблеми. Сформовані в сучасній Україні сприятливі умови для становлення наукових традицій вивчення проблем історичної юдаїки, дозволяють звернути увагу науковців на малодосліджене, але важливе питання історії міграційних рухів євреїв в кінці XIX - початку XX ст. Єврейські міграції, що постійно тривають і сьогодні, надзвичайно значимі для світового розвитку в різних його аспектах - заслуговують на ретельне наукове вивчення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Незважаючи на значні досягнення зарубіжної історіографії з історії міжнародних та міжконтинентальних міграцій єврейського етносу наприкінці XIX – початку XX століття, в Україні її результати лишаються мало відомими. Спостерігається дефіцит та відсутність систематичних досліджень. Протягом останніх десятиліть вказаною проблематикою займалися: А. Вороніна, В. Погромський, В. Щукін, О. Безаров, А. Морозова, В. Чернін, Е. Гринберг, В. Левін, А. Гедьо та ін. Автором нарису було опубліковано низку статей: «Міжнародні та міжконтинентальні міграції євреїв за працею «Волтера Ф. Вілкокса «Інтернаціональні міграції»» (2013), «Міжнародні та міжконтинентальні міграції євреїв у XIX ст. за працями В.В. Оболенського» (2014), «До питання історіографії та історії міжконтинентальних міграцій єврейського населення з українських земель (наприкінці XIX – початку XX ст.)» (2015), «Еміграція єврейського населення з українських земель наприкінці XIX – на початку XX ст.» (2015), «Життя у США євреїв-емігрантів з Російської імперії (кінець XIX – початок XX ст.). За Чарльзом Бернхеймером» (2015), «До питань вивчення міжконтинентальних міграцій

євреїв Півдня України (XIX – на початку XX ст.)» (2016), «До питання бібліографії досліджень міжконтинентальних та міжнародних єврейських міграцій наприкінці XIX – на початку XX століття» (2018), «Intercontinental and International Jewish Migrations at the End of the Nineteenth and Beginning of the Twentieth Centuries: The Historiography of the Problem» (2018) і т.ін. [1].

Постановка завдання. Метою дослідження є короткий історіографічний аналіз літературних джерел з історії міжконтинентальних міграцій єврейського етносу в кінці XIX - початку XX ст. Робіт, присвячених встановленню значення та ролі міграційних процесів для економічного, політичного, культурного, соціального розвитку тих чи інших регіонів, що стали об'єктами міжнародних і міжконтинентальних міграцій.

Виклад основного матеріалу. Проблема вивчення єврейських міжнародних та міжконтинентальних міграцій кінця XIX – початку XX століття, як особливого, феноменального явища в історії людства почала одразу привертати до себе увагу. Вже в 1906 році в Санкт-Петербурзької типо-літографії Лур'є і Ко другим виданням були надруковані «Загальні вказівки всім, хто збирається переселитися в інші країни» на ідиш, що містили докладну інструкцію євреям, котрі збиралися покинути межі Російської імперії, аж до тексту звернення в поліцейське управління з метою отримати дозвіл на виїзд і «закордонний паспорт» [2].

В 1907 році в Лондоні, було опубліковано книгу з позначкою «надзвичайно таємно» під назвою «Єврейська територіальна організація. Посилання на британську секційну раду до географічної комісії», основні положення котрої полягали у визначенні території на яку могли б переселитися євреї-колоністи, котрі з різних причин змушені були полишити країни проживання та потребували безпечного життя, з можливістю збереження власної національної культури, традиції, релігії. Члени організації вивчили умови, наявні в багатьох країнах світу. Деякі з них не могли надати територію такого розміру для компактного проживання юдеїв,

котра могла б одразу вмістити кілька мільйонів переселенців. Інші - не могли гарантувати адекватної безпеки. Треті – не надавали статусу автономії, необхідного народу без власної країни. На думку експертів організації найбільш вдалими районами для переселення євреїв, з можливістю створення власної держави в майбутньому були Кіренаїка (історична область в Африці) та Месопотамія. Звичайно, обидві країни вимагали вкладання значних фінансів та зусиль у розвиток інфраструктури і, особливо, створення іригаційної системи, але представники заможних верств євреїв Англії та США були згодні допомогти власному народу в проекті по створенню єврейської держави. Розглянуто умови надання території для компактного проживання юдеїв в межах Британії, Канади та Австралії. Щодо останньої, автори проекту, відмічають, що ідеали місцевого населення не сприяють переселенню значної кількості євреїв-іноземців на територію зеленого континенту, окрім того, на заваді подібним міграціям має стати довга морська подорож, котру мають здійснити юдеї. Відмічається, що гарні умови для колонізації мають такі країни Південноамериканського континенту, як Бразилія, Болівія, Колумбія та Аргентина, з докладним описом можливостей для розселення в їх межах, кліматичних умов, політико-економічної ситуації та можливостей для ведення сільського господарства [5].

Наступне видання Єврейської територіальної організації під назвою «Бути плідними і розмножуватися» 1909 року – по суті опублікована промова Меєра А. Спелмана, президента Британської Єврейської територіальної організації. Публікацію було присвячено можливим шляхам вирішення питання для 12 мільйонів євреїв по здобуттю власної землі для розбудови майбутньої держави. Значна частина з них, 5 мільйонів – це євреї Російської імперії, котрі в наслідок утисків та переслідувань, змушені були покидати власні домівки, мандруючи світом в пошуках кращої долі. Становище російських євреїв порівнювалось автором з умовами перебування їх пращурів в єгипетському рабстві. Не відставали в даному контексті і громади Румунії, Персії, Марокко, Аравії, тощо. Відмічається загальна тенденція до активізації

явищ антисемітизму в усіх країнах Світу на початку ХХ століття (наприклад, епізод з Дрейфусом), ситуація класифікується, як катастрофічна. Єврейський народ, в умовах бездержавності порівнюється з хворими в госпісі, які більше не можуть повноцінно діяти чи розмірковувати, та чий дух зламано, втратою надії на отримання власної незалежної країни. Ситуація на стільки важка, що переселенці в Палестині ладні вмирати у скрутних умовах, радше, ніж позбавити себе надії на повернення власному народу права повернення до історичної батьківщини з наступним облаштуванням незалежної єврейської держави там. Значну роль у виданні відведено характеристиці важливості і значенню юдаїзму в житті єврейського етносу. Також, автором відзначається потужний вплив, що справили єврейські емігранти на розвиток економіки Сполучених Штатів Америки наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття. Згадується колонізаційний проект Єврейської колонізаційної асоціації в Аргентині, де було засновано низку юдейських колоній. Автор наголошує на необхідності створення, якщо не незалежної єврейської держави з власною владною структурою, то хоча б на отриманні автономії [13].

У 1939 році в місті Варшава було опубліковано дослідження Ар'є Тартаковера «Еміграція євреїв з Польщі». У роботі міститься докладний опис причин і обставин еміграції єврейського населення з середини ХІХ століття - до початку Другої світової війни, так само визначено напрями і маршрути переселення [11].

Одним з вагомих історіографічних джерел з історії єврейських міжконтинентальних міграцій в зазначений період, є книга Якова Лещинського «Єврейські міграції за останні сто років», опублікована в Нью-Йорку в 1944 році [7]. Автор, який одночасно виступав вченим секретарем секції економіки і статистики Іддішского наукового інституту, опублікував значну кількість робіт і досліджень на різних мовах з усіляких аспектів єврейської економіки і статистики. Його книга стала англomовним перекладом, спрямованим на ознайомлення широких кіл читачів з

економічними і статистичними даними переселення єврейського населення, як на Північноамериканський континент, так і за його межі.

Робота Марка Вішніцера «До існування в безпеці. Історія єврейських міграцій з 1800 року», опублікована в Філадельфії в 1948 році [12], починається вступної статтею Джеймса Макдональда з того, що інтерпретує єврейські міграційні процеси, як великий і важливий соціальний феномен світової історії XIX - XX століття. Книга містить розділи про історію єврейських еміграцій з Європи в 1800-1880, 1880-1900 роках; І-м вихід із Російської імперії в 1881-1890 роках; про пік єврейських міжконтинентальних міграцій в 1900-1914 роках; міграціях в ході і після Першої світової війни в 1914-1932 роках; єврейських міграціях спровокованих нацистським тиском в 1933-1939 роках; міжнародних і міжконтинентальних міграціях в період Другої світової війни і після її закінчення.

Книга Мілтона Мельцера «Пустити коріння. Єврейські емігранти в Америці», що вийшла в 1976 році в Нью-Йорку [8] розповідає про причини і обставини еміграції єврейського населення Східної Європи в Америку в кінці XIX - початку XX ст.

Книга Джил Руттер «Єврейські міграції», надрукована в 1994 році містить розділи, що демонструють карту світу з нанесеними на ній районами проживання єврейської діаспори, а, також, в популярній і доступній формі пропонує ретроспективу єврейських міграційних рухів починаючи з біблійних часів, закінчуючи сучасністю [9].

У 2000 році під редакцією Даніеля Елазар і Мортон Вейнфельда було видано збірку наукових статей «Все ще в русі. Сучасні єврейські міграції в порівняльній перспективі» [3]. Видання містить статті за наступними напрямками: міграції євреїв до Ізраїлю і Канади, міжнародні та

міжконтинентальні єврейські міграції протягом останніх двох століть в усій багатоаспектності цих складних процесів.

Цікавим в контексті вивчення єврейських міжконтинентальних міграцій є двотомне видання «Єврейські міграції в Південну Африку. Списки пасажирів з Об'єднаного Королівства Британія», опублікована за сприяння Центру Ісаака і Джессі Каплан по вивченню і дослідженню євреїв при Кейптаунському університеті в 2008 році. У першому томі міститься історична довідка із загальною характеристикою міграцій в період з 1890 по 1905 рр. Другий том вмістив у собі списки пасажирів подорожували з 1906 по 1930 рр., Ретроспективний огляд і цінні рекомендації про те, як можна використовувати опубліковані архівні матеріали дослідникам проблеми і просто зацікавленим читачам.

У 2009 році в м. Берні була опублікована книга Франка Тібора «Подвійне вигнання: міграції угорських євреїв професіоналів через Німеччину до Сполучених Штатів, 1919-1945 рр.» [4]. У роботі описуються умови життя євреїв в Угорщині, причини та обставини початку еміграційних процесів. Перебування євреїв-мігрантів в транзитному пункті Німеччини. Відносини з угорським і німецьким соціумом. Тиск, в тому числі законодавчий, що провокував продовження переселення євреїв на Північноамериканський континент. А також, умови, в яких перебували новоприбулі іммігранти в м.Нью-Йорк.

Джеймс Джордан, Ліза Лев і Йоахім Шлєр в 2016 році в Нью-Йорку опублікували книгу «Єврейські міграції та архіви», що містить наукові статті на тему дослідження сімейних епістолярних архівів емігрантів, мемуарів, особистих речей євреїв-переселенців та т.ін. [6].

Дослідниця з Мюнхенського університету Людвіга-Максиміліана - Юлія Шнайдавінд в 2018 році опублікувала текст доповіді «Ашкенази переселяються – німецько-єврейська імміграція до Австралії впродовж ХІХ

століття» для міжнародної конференції «В русі: міграції та діаспори» (м. Тарту, Естонія), присвяченої різним аспектам вивчення історії міграційних рухів протягом XIX-XXI ст. Тези містять результати дослідження історії створення єврейської діаспори в Австралії починаючи з 1820-х років, коли еміграційні потоки євреїв-переселенців носили здебільшого економічний характер, здійснювались через порти Англії, поступово набираючи обертів, стаючи масштабнішими. Розкриваються обставини, що супроводжували другу алію та міграції періоду Першої світової війни. Завершуючи 1930-ми роками, автор наголошує на тому, що загроза євреям Німеччини з боку фашистського уряду змушували значні їх маси іммігрувати до зеленого континенту, на розвиток якого переселенці, так само, як і на інших континентах справили не аби який вплив, зокрема, відомі єврейські родини Монеш та Рубінштейн приймали активну участь у розбудові Мельбурну, де й сьогодні існує найбільша єврейська община Австралії [10].

Висновки і перспективи досліджень. Єврейські міграційні рухи, що тривали протягом кінця XIX – початку XX ст. мали не лише різні напрямки (Північноамериканський та Південноамериканський континенти, Африка, Близький Схід, Австралія, тощо), але й носили різний характер (економічний та ідеологічний). Масштаби переселення євреїв з Європи з року в рік ставали все більшими, в даному контексті, виділяють кілька періодів міграцій кінця XIX – першої половини XX ст.: 1881-1890 рр.; 1900-1914 рр.; 1914-1932 рр.; 1933-1939 рр. Тривають єврейські міграції і сьогодні. Ми розглянули далеко не повний історіографічний перелік видань, присвячених проблемі єврейських міжнародних і міжконтинентальних міграцій кінця XIX - початку XX століття. Надалі він потребує суттєвого розширення та більш докладного наукового вивчення.

Список використаних джерел:

1. Ласінська М.Ю. Міжнародні та міжконтинентальні міграції євреїв за працею «Волтера Ф. Вілкокса «Інтернаціональні міграції»». Науковий вісник Миколаївського державного університету ім. В.О. Сухомлинського: Збірник наукових праць [Історичні науки]. Випуск 3.37 (105). Миколаїв: МНУ, 2013. С.170-174.; Міжнародні та міжконтинентальні міграції євреїв у ХІХ ст. за працями В.В. Оболенського (Осинського). Наукові праці: Науково-методичний журнал. Т. 227. Вип. 215.2014. Історичні науки. Миколаїв: Видво МДГУ ім. П. Могили, 2014. С.77-82.; До питання історіографії та історії міжконтинентальних міграцій єврейського населення з українських земель (наприкінці ХІХ – початку ХХ ст.). Історичні Мідраші Північного Причорномор'я. Миколаїв: Видавець П.М. Шамрай, 2015. Т.ІІ. - С. 16-26.; Еміграція єврейського населення з українських земель наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Емінак: Науковий цоквартальник. 2015. № 1-2 (10) (січень-червень). С. 50-60.; Життя у США євреїв-емігрантів з Російської імперії (кінець ХІХ – початок ХХ ст.). За Чарльзом Бернхеймером. Історичні мідраші Північного Причорномор'я / Голов. ред. М.М. Шитюк. Випуск V. Том II. Миколаїв: Типографія Шамрай, 2016. С. 122-129.; До питань вивчення міжконтинентальних міграцій євреїв Півдня України (ХІХ – на початку ХХ ст.). Історичні мідраші Північного Причорномор'я / Голов. ред. М.М.Шитюк. Випуск VI. Миколаїв: Типографія Шамрай, 2017. С.295-300; До питання бібліографії досліджень міжконтинентальних та міжнародних єврейських міграцій наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття. Історичні мідраші Північного Причорномор'я / Голов. ред. М.М. Шитюк. Випуск VII. Том II. Миколаїв: Типографія Шамрай, 2018. С. 93-102; Lasinska M. Intercontinental and International Jewish Migrations at the End of the Nineteenth and Beginning of the Twentieth Centuries: The Historiography of the Problem. The 2018 Annual Conference of the Centre of Excellence in Estonian Studies «On the Move: Migration and Diasporas» (Nov 29th – Des 1st 2018 Estonian Literary Museum, Tartu, Estonia). ELM Scholarly Press Tartu 2018. P. 60-61.
2. Общие указания всем собирающимся переселиться в другие страны. С. – Петербург: Типо-Литография Лурье и К^о, Гороховая ул., д. № 48. 1906.
3. Elazar D.J., Weinfeld M. Still moving: Recent Jewish migration in comparative perspective. New Brunswick (U.S.A.) and London (U.K.): Transaction publishers, 2000.
4. Frank T. Double exile: migrations of Jewish-Hungarian professionals through Germany to the United States, 1919-1945. Bern: Peter Lang AG, European Academic Publishers, 2009.
5. Jewish Territorial Organization: Reference by the British Sectional council to the Geographical commission. London Offices: 15 Essex Street, Strand, W. C. 1907. 200 p.
6. Jordan J., Leff L., Schlor J. Jewish migration and the archive. New York: Laylor & Francis, 2016.
7. Lestchinsky J. Jewish migration for the past hundred years. New York: Yiddish scientific institute – Yivo, 1944.

8. Meltzer M. Taking root. Jewish Immigrants in America. New York: Ferrar, Straus and Giroux, 1976.
9. Rutter J. Jewish migrations. Hove, East Sussex: Wayland, 1994. 48 p.
10. Schneidawind J. Ashkenaz Down Under—German-Jewish Immigration to Australia during the Long Nineteenth Century. The 2018 Annual Conference of the Centre of Excellence in Estonian Studies On the move: migration and diasporas. Nov 29 – Dec 01 2018. Estonian Literary Museum, Tartu, Estonia. Abstracts. ELM Scholarly Press Tartu 2018. P. 43-44.
11. Tartakower A. Emigracja żydowska z Polski. Warszawa: Instytut badań spraw narodowościowych, Prace wydziału populacyjno-migracyjnego №8, 1939.
12. Wischnitzer M. To dwell in safety. The story of Jewish migration since 1800. Philadelphia: The Jewish publication society of America, 1948.
13. Zangwill I. Jewish Territorial Organization: Be fruitful and multiply. Headquarters, Rings Chambers, Portugal Street, London, W.C. 1909. 24 p.

MARIANNA LASINSKA

Mykolaiv

**INTERNATIONAL AND INTERCONTINENTAL MIGRATION OF
THE JEWISH POPULATION**

(at the end of the nineteenth and early twentieth centuries):

TO THE HISTORIOGRAPHY OF THE QUESTION

The article contains a brief historiographical review of foreign publications, which are devoted to the problem of international and intercontinental migration of Jewish ethnicity at late XIX - early XX century, most of which are kept in the National Library of Israel. The article devoted to the basic directions and character of migratory flows. Also the periodization, causes and values of the waves of the resettlement of European Jews within the continent and beyond its borders are determined in this topic.

Key words: alias, immigration, emigration, Jewish population, community.

МАРИАННА ЛАСИНСКАЯ

г. Николаев

**МЕЖДУНАРОДНЫЕ И МЕЖКОНТИНЕНТАЛЬНЫЕ МИГРАЦИИ
ЕВРЕЙСКОГО НАСЕЛЕНИЯ (в конце XIX - начале XX века):**

К ИСТОРИОГРАФИИ ВОПРОСА

В статье представлены краткий историографический обзор зарубежных изданий, посвященных изучению проблемы международных и межконтинентальных миграций

еврейского этноса в конце XIX - начале XX века, большинство из которых хранится в фондах Национальной библиотеки Государства Израиль. Определены основные направления, характер миграционных потоков. Установлена периодизация, причины и значение волн переселения европейских евреев в пределах континента и за его границы.

Ключевые слова: алия, иммиграция, эмиграция, еврейское население, община.

УДК 94 (477)

Віра Ревенко

м. Миколаїв

ІСТОРІОГРАФІЯ ПОВСЯКДЕННОГО ЖИТТЯ СІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ УРСР В ПОВОЄННЕ ДЕСЯТИРІЧЧЯ: ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ В ПЕРІОД НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ.

Стаття присвячена огляду історіографічної літератури з різних аспектів повсякденності сільського населення Південної України у перші повоєнні десятиліття. Аналіз дав змогу виявити недостатньо вивчені питання, що досліджувалась, наголосити на важливості комплексного підходу до регіональних досліджень, які б дозволяли глибше вивчити проблеми повсякденності та підготовки узагальнюючих праць.

Ключові слова: історіографія, селянство, дослідження, література, монографія, стаття.

Перші десятиріччя після Другої світової війни посідають провідне місце в вітчизняній історіографії. Попри величезний масив публікацій післявоєнна відбудова була однією з головних тем у дослідженнях істориків.

Історіографію з обраної теми умовно можна поділити на дві великі групи : дослідження радянського періоду і – новітня історіографія. Кожен період мав власну своєрідність щодо змоги користуватися джерельною базою, результатами науково-пошукової роботи, характері висвітлення й оцінок.

З набуттям Україною незалежності розпочався якісно новий період (1991 р. – початок XXI ст.) розвитку української історіографії. В цей час значно розширився доступ науковців до раніше заборонених архівних фондів, історична наука звільняється від штампів та ідеологічної заангажованості, зникає цензура, у дослідників з'явилась можливість висловлювати власні незалежні думки. Все це дало поштовх до неупередженого і більш повного

висвітлення побуту і дозвілля населення.

Цей період в історіографії розпочинається бурхливим оновленням тематики історичних досліджень і появою новаційних робіт, автори яких намагалися об'єктивно розкрити складні сторінки вітчизняної історії. Характерним явищем цього періоду є звернення науковців до соціально-побутової сфери сільського населення, висвітлення важливих складових життєдіяльності українського народу. Це, насамперед, монографія В. Барана та В. Даниленка [1], щоправда науковці не ставили за ціль дослідити побутові умови життя населення, а швидше аналізували становище суспільства в повоєнні роки, підкреслювали згубний вплив політики сталінізму на розвиток освіти і культури народу. Аналіз гострих і дискусійних соціально-політичних проблем радянського періоду опубліковано в колективних працях Л. Ю. Беренштейна та П. П. Панченко [2] В. В. Іваненка, А. І. Голуба та О. А. Удода [3]. Також слід відзначити дослідження І. Дробота, В. Кучера, А. Слюсаренка та П. Чернеги [4], в якому подається аналіз: людських втрат, демографічні зміни, збитки, завдані війною.

Серед узагальнюючих праць, написаних на основі недоступних раніше науковцям архівно-документальних джерел, більшість з яких ховалася за грифами «Таємно» та «Цілком таємно», слід відзначити дослідження В. Барана [5] та В. Литвина [6], Ю. Шаповала [7], в яких автори намагаються переосмислити події повоєнних років, глибоко аналізують зміни в соціально-економічному, політичному і культурному житті України. З таких же позицій, тобто розкриття змін, які відбулися в УРСР після смерті Й. Сталіна і започаткували «відлигу», написані узагальнюючі роботи Я. Грицака [8] та О. Субтельного [9].

Переосмислення подій минулого, основні тенденції культурного життя та шкідливий вплив тоталітарного режиму на культурні процеси в Україні у повоєнний час, проаналізовано в наукових працях М. В. Демченка [10], А. І. Манасенкова [11], В. Юрчука [12], Ревенко В. В. [13].

Із сучасної точки зору, у тісному зв'язку розвитку аграрної галузі України у повоєнний період, охарактеризовано культурно-освітній перебіг і повсякденне життя селян в тексті двотомника колективної праці, «Історія українського селянства» О. Лисенком, О. Перехрестом, І. Романюком, В. Даниленком [14].

Питання культурного будівництва на селі (1945 – 1955 рр.) порушує В. Мічуда [15], М. Герасимова [16], В. Ревенко [17]. У своїх працях вона наголошує, що від матеріального становища і добробуту селянства залежить рівень задоволення потреб населення, як побутового так і культурного характеру.

Деякі сторони культурно-освітніх процесів села та відновлення соціальної інфраструктури в ньому, як невід'ємної складової відбудови повоєнних років, розглянуті у працях І. В. Рибачака [18], Л. Ковпачака та І. М. Романюка [19].

На основі архівних документів Л. В. Ковпачака, через призму історичних подій другої половини ХХ ст., відтворила цілісну картину повсякденного життя й побуту українського народу. В монографії досліджується широке коло питань соціального розвитку України. Авторка наголошує, що на умови життя населення України впливали різні фактори: економічні, політичні, демографічні, міграційні, соціально-класові. У праці висвітлено матеріальні нестатки перших повоєнних років, голод 1946-1947 рр., а також знайшло своє відображення і питання відбудови та розвитку житлового, комунального господарства й транспорту, торгівельно-побутового обслуговування населення. Проте побут і дозвілля сільського життя та їх характеристика не знайшли глибокого висвітлення в названій праці через масштабність дослідження, яке охоплює півстоліття.

Розвиток соціально – побутової інфраструктури українського села радянської доби, а саме: житло, сільські населені пункти як культурно – побутові осередки, транспорт, зв'язок, який обслуговує особисті потреби людей, охорону здоров'я, торгівельне і побутове забезпечення,

функціонування закладів освіти та культури – проаналізовано у монографії І. В. Рибачка [20].

У науковій праці І. М. Романюка найбільша увага зосереджена на державній політиці 50-их – першій половині 60-х рр. та змінам, яких вона принесла в сільське господарство; розкриваються важливі проблеми соціально-культурної сфери села та перетворюючі процеси шкільної освіти і церковно-релігійного життя [21].

Розширюють уявлення про духовне життя і морально-психологічну атмосферу в українському повоєнному селі праця В. Кононенка [22].

У контексті досліджуваної проблеми слід виділити працю «Україна: друга половина ХХ століття» [23], у якій висвітлюються соціально-економічні засади як основний фундамент матеріально-побутових умов життя населення республіки в 1940 – 1980-х роках. У книзі вказується на позитивні і негативні сторони цієї сфери.

Етнографічні особливості українців, формування і розвиток у них загальних ознак побуту, звичаїв та обрядів досліджується у навчальному посібнику для вузів «Культура і побут населення України» [24].

Вагомий внесок у розробку означеної теми зробили Н. Камінська та С. Нікуленко. Їх дослідження дає детальний опис такого елементу побуту як одяг, зокрема чоловічого та жіночого костюма і взуття [25].

Гумор та дотепність завжди були притаманними нашому народові й допомагали в скрутні часи. В усній народній творчості міститься чимало відомостей про історичне минуле. Зокрема, її приклади були використані у збірці П. Юрика «Тільки Сталін на стіні» [26], у якій автор намагався розповісти про тяжке становище простого українця. Але важко відносити цю народну творчість до розділу «Комедії» з огляду на її сумне підґрунтя.

В останні роки історики намагаються правдиво дослідити становище релігії та церкви в повоєнні роки. Окремі аспекти побутової релігійності (боротьба населення за відкриття храмів, святкування релігійних свят та проведення обрядів, матеріальне становище священиків) висвітлені в

змістовних монографіях В. Пашенка [27] та О. Лисенка [28].

Серед вітчизняних науковців, які на основі розсекречених архівних матеріалів, відтворювали церковно-релігійне життя в радянську добу В. Єленський [29], І. Меркатун [30]. У роботах відображена антицерковна кампанія 50–60-х років на Україні, характерною особливістю для них є прагнення авторів висвітити державно-конфесійні відносини з позицій загальнолюдських цінностей. На державно-конфесійних відносинах зупиняється у своїх роботах В. Баран [31], В. Ревенко [32].

Вагомими кроками у переосмисленні церковної історії є видання десяти томної «Історії релігії в Україні» [33] й однойменного навчального посібника за редакцією А. Колодного, П. Яроцького [34]. У них робиться спроба комплексно розкрити всі етапи розвитку релігійного життя на українських землях.

Побутові проблеми мешканців села у 1946-1947 рр., пов'язані з суттєвою диференціацією між закладами охорони здоров'я міста і села, досліджувалися у статті В. Мічуди, яка запевняла, що радянська влада зовсім не піклувалася про свого годувальника, а сільське господарство використовувала для фінансування інших галузей народного господарства [35]. Проблемам медичного обслуговування сільського населення присвячена стаття Ревенко В.В. [36].

Настрої сільського населення України під час повоєнного голоду розглядалися у роботі В. М. Даниленка [37]. Аналізуючи їх, автор дійшов висновку, що внаслідок адміністративно – силового тиску з боку влади, переслідувань і гонінь, за будь – яких непослух чи невиконання владних розпоряджень і рішень, селяни жили в умовах постійного страху. Всупереч очікуванням умови сільського жителя не тільки не поліпшились, а нерідко були ще гіршими, ніж у роки воєнного лихоліття.

У другій половині 90-х років з'являються регіональні дослідження голоду 1946 – 1947 рр., автори яких аналізували хлібозаготівельну кампанію повоєнних років та її наслідки для селян південних областей.

На конкретному історичному матеріалі, з раніше закритих фондів державних та відомчих архівів, в праці М. М. Шитюка [38] розкриваються причини, трагічна хода, економічні, національні та демографічні наслідки голодоморів ХХ століття на території Миколаївщини. Показано, як в результаті злочинної діяльності тогочасного партійно-радянського керівництва загинули тисячі невинних жертв українського та інших народів, що проживали на території області. Таким же підходом позначена і стаття М. М. Шитюка – «Селянство Миколаївщини в період голоду 1946-1947 років», в якій охарактеризовано соціально – побутові умови мешканців села. У статті представлено чіткі висновки про причини голоду і його штучний характер [39].

До 50-річчя трагедії голоду 1946-1947 рр. вийшла монографія миколаївських науковців, які розкрили історіографію проблеми, хлібозаготівельну кампанію в 1946-1947 рр., репресії проти жителів області в період голоду. Один з розділів праці присвячено спогадам очевидців тих жахливих подій [40].

До дня 60-річчя трагедії опубліковано монографію К. Є. Горбурова [41], яка є узагальнюючим дослідженням з проблем голоду 1946-1947 років у південному регіоні УРСР. На основі переважно архівних джерел вперше досліджено причини, перебіг та наслідки голоду для населення південного регіону. Автор наголошував на штучності голоду, підкреслюючи, що розкрито репресивно-каральні акти спрямовані проти трудівників сільського господарства, що давало можливість здійснювати широкомасштабні репресії.

Також слід відзначити колективну працю В. П. Шкварця, Є. Г. Горбурова, К. Є. Горбурова, яка розкриває історіософію та історіографію трьох радянських голодоморів, окремим розділом виділено голод 1946 – 1947 рр., подано широку хронологію, а також більш-менш повну бібліографію, багатий і переконливий матеріал [42].

На основі архівних документів в 2010 р. вийшла колективна, в якій досліджуються причини, хід, економічні та демографічні наслідки

голодомору на Миколаївщині [43].

У Херсоні редакційно-видавнича група серії книг «Реабілітовані історією» випустила змістовну працю «Останній сталінський удар», низка статей якої присвячено голоду 1946-1947 рр. на Херсонщині [44].

В Одесі громадською організацією «Меморіал» видано ряд томів «Одеський мартиролог», де є публікації, що стосуються повоєнного голоду на території області [45].

Цінним джерелом для вивчення історії рідного краю є історико-краєзнавче дослідження В.П.Шкварця, Є.Г.Горбунова, К.Є.Горбунова «Повоєнна та сучасна Миколаївщина»[46]. У монографії розкривається процес подолання наслідків війни під час повернення до повоєнного мирного життя. Детально проаналізовано соціально – матеріальне становище мешканців села, діяльність культурно – освітніх закладів та жорстокість сталінських репресій.

Важливою працею для вивчення історії повоєнної Миколаївщини є стаття В.П. Шкварця «Повоєнна та сучасна Миколаївщина: історіографія проблеми», яка розкриває досягнення історичної науки з питань вивчення післявоєнного та сучасного періодів історії Миколаївщини. Автор окреслює як здобутки, так і недостатньо вивчені питання, на які треба звернути увагу дослідникам [47].

Чимало цікавих матеріалів з обраної для дослідження проблеми являють собою матеріали міжнародної наукової конференції «Одеські етнографічні читання» [48].

У дослідженні означеної теми заслуговують на увагу дисертаційні дослідження, однак більшість з них мають територіальні обмеження і розглядають переважно проблеми західного і центрального регіону України. Окремі аспекти повсякденного життя мешканців села, насамперед розвиток соціально-побутової та культурно-освітньої сфери у повоєнний час, розглядалися в дисертаціях В.В. Ревенко, Г.М. Маринченко [49]. Проблема голоду на Півдні України в 1946 – 1947 рр. присвячені дисертаційні

дослідження К. Горбурова [50].

Таким чином, аналізуючи історіографію обраної проблеми ми прийшли до таких висновків. Сучасними вченими досліджено чимало сюжетів життєдіяльності людей, пов'язаних із побутом і дозвіллям населення. Але говорити про те, що ця проблема вже досить вивчена, ще зарано, незважаючи на досягнуте, є ціла низка проблем, окреслених у статті, які залишаються вивченими з недостатньою повнотою. На сьогодні в історіографії відсутні спеціальні узагальнюючі праці, в яких би розглядалися всі аспекти повсякденності. Науковий доробок українських істориків з вивчення побуту та дозвілля включає окремі статті або розділи монографій. Саме це й дає підстави стверджувати, що тема побуту та дозвілля сільського населення не втратило актуальності і зумовлює необхідність її подальшого комплексного дослідження та висвітлення.

Список використаних джерел

1. Баран В., Даниленко В. Україна в умовах системної кризи (1946-1980-і рр.) / В. Баран. – К., Видавничий дім «Альтернативи», 1999. – 365 с.
2. Українське село у 20–90-х р. ХХ ст. / Л. Ю. Беренштейн, П. П. Панченко та ін. – К., 1998. – 250 с.
3. Іваненко В. В. Очищення правдою. Відома і невідома Україна в об'єктиві історії ХХ сторіччя / В. В. Іваненко, А. І. Голуб, О. А. Удод. – К. : Генеза, 1997. – 300 с.
4. Український народ у Другій Світовій війні: навч. посіб. / І. І Дробот., В. І Кучер., А. Г Слюсаренко., П. М Чернега. – Київ: Школяр, 1998. – 238 с.
5. Баран В. К. Україна : новітня історія : (1945–1991 рр.) / В. К. Баран. – Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2003. – 670 с.
6. Литвин В. М. Україна у першому повоєнному десятилітті (1946-1955) / В. М. Литвин. – К. : Видавничий дім «Лі-Терра», 2004. – 240 с.
7. Шаповал Ю. Україна ХХ століття: Особи та події в контексті важкої історії / Центр іст. політології інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, Переяслав-Хмельницький державний педагогічний ін-т ім. Г.Сковороди. – К.: Генеза, 2001. – 557 с.; Шаповал Ю. І. Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії / Ю. І. Шаповал. – К.: Наукова думка 1993. – 355 с.; Шаповал Ю. У ті трагічні роки: Сталінізм на Україні / Ю. Шаповал – К.: Політвидав України, 1990. – 143 с.
8. Грицак Я. Нариси історії України: Формування модерної української нації ХІХ-ХХ ст. / Я. Грицак. – К.: Генеза, 1996. – 360 с.
9. Субтельний О. Україна: Історія / О. Субтельний. – К.: Либідь, 1991. –

512 с.

10. Демченко М. В. Культурне будівництво на Україні за роки Радянської влади (1917–1990 рр.) / М. В. Демченко. – К.: Київський університет ім. Тараса Шевченка, 1992. – 92 с.
11. Манаєнков А. И. Культурное строительство в послевоенной деревне (1946–1950 гг.) / А. И. Манаєнков. – М.: Знание, 1991. – 250 с.
12. Юрчук В. І. Культурне життя в Україні у повоєнні роки: світло і тіні / В. І. Юрчук ; НАН України, Ін-т національних відносин і політології. – К.: Асоціація Україна, 1995. – 80 с.
13. Ревенко В. Діяльність сільських клубів на Півдні України в повоєнний період (1945–1955 рр.) // «Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний вимір» III Міжнародна наукова конференція (15–16 квітня 2011 р., м. Одеса). — Одеса : ВМВ, 2011. — С. 293—297.; Діяльність сільських бібліотек на Півдні України в повоєнний період (1945–1955 рр.) Суспільно-політичні процеси на українських землях: історія, проблеми, перспективи : зб. матер. всеукр. наук.-практ. конф. (Суми, 20 травня 2011 р.) : у 2-х част. — Частина 1. — Суми : Вид-во СумДУ, 2011. — С. 161—166. Ревенко В. Відбудова закладів освіти Півдня України в повоєнний період (1944 – 1945 рр.)// Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Історичні науки : збірник наукових праць / за ред. Проф. Миколи Шитюка. - №1(41), червень 2016. - Миколаїв : МНУ імені В. О. Сухомлинського, 2016. – С. 40-43.
14. Історія українського селянства : у 2 т. / під. ред. В. А.Смолія. – К. : Наук. думка, 2006. – Т. 2. – 655 с.
15. Мічуда В. Культурне будівництво на селі в перші повоєнні роки (1945 – 1950) / В. Мічуда // Україна ХХ ст.: Культура, ідеологія, політика. – К.: Інститут історії України НАН України, – К., 2003. – Вип. 7. – С.403-408.; Мічуда В. Проектування і будівництво колгоспних сіл у післявоєнні роки (1946 – 1950 рр.) / В. Мічуда // Україна ХХ ст.: Культура, ідеологія, політика. – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – Випуск 8. – С.213-217.
16. Герасимова М. Житлова проблема в повсякденному житті населення Донбасу в 1945 – 1955 рр. / М. Герасимова // Україна ХХст. : культура, ідеологія політика : зб. наук. ст. / Ін-т історії України НАН України. – К., 2007. – Вип. 11. – С. 299 – 317.
17. Рибак І. В. Соціально-побутова інфраструктура українського села 1921–1991 рр. / І. В. Рибак ; відп. ред. П. П. Панченко. – Кам'янець-Подільський : Абетка, 2000. – 303 с.; Житлове будівництво // Південна Правда. – 1948. –№ 180. – 9 вересня – С.4.
18. Ревенко В. Будівництво і проектування сіл Півдня України у післявоєнний період (1945–1955 рр.)// Наукові праці : науково-методичний журнал. — Вип. 127, Т.140 : Історичні науки. — Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2010. — С. 144—148.
19. Ковпак Л. В. Соціально-побутові умови життя населення України в др.пол. ХХ ст. (1945–2000 рр.) / Л. В. Ковпак – К: Ін-т історії України НАН України, 2003. – 250 с.; Романюк І. М. Українське село в 50-ті – першій

- половині 60-х рр. ХХ ст. / І. М. Романюк, відп. ред. В. М. Даниленко. – Вінниця : Книга-Вега, 2005. – 256 с.
20. Рибак І. В. Соціально-побутова інфраструктура українського села 1921–1991 рр. / І. В. Рибак ; відп. ред. П. П. Панченко. – Кам'янець-Подільський : Абетка, 2000. – 303 с.
21. Романюк І. М. Українське село в 50-ті – першій половині 60-х рр. ХХ ст. / І. М. Романюк, відп. ред. В. М. Даниленко. – Вінниця : Книга-Вега, 2005. – 256 с.
22. Кононенко В. В. Суспільно-політичні настрої та моральний стан населення України в повоєнний період (1945–1953 рр.) : дис. канд. іст. наук : 07.00.01 / В. В. Кононенко. – Вінниця, 2004. – 231 с.
23. Україна. Друга половина ХХ століття: Нариси історії / П.П. Панченко, М.Р. Плющ, Л.А. Шевченко та ін. – К.: Либідь, 1997. – 352 с.
24. Культура і побут населення України. Навчальний посібник для вузів. / В.І. Наулко, В.Ф. Артюх, В.М. Горленко та ін. – 2-е вид., доп. та перероб. – К.: Либідь, 1993. – 288 с.
25. Камінська Н.М., Нікуленко С.І. Костюм в Україні від Київської Русі до ХХІ століття / Н. М. Камінська, С. І. Нікуленко. – Х.: Золоті сторінки, 2004. – 208 с.
26. Юрик П. Тільки Сталін на стіні. Фольклор епохи соціалізму та будівництва комунізму / Юрик П. – Запоріжжя, Видавничий центр Запорізького об'єднання Всеукраїнського товариства «Просвіта», 2003. – 72 с.
27. Пащенко В. Православ'яни в новітній історії України / В. Пащенко. – Полтава : Альтернатива, 1997. – Ч. 1. – 355 с. ; Пащенко В. Православна церква в тоталітарній державі. Україна 1940 – початку 1990 – х років / В. Пащенко. – Полтава: АСМІ, 2005 – 630 с.
28. Лисенко О. Є. Церковне життя в Україні 1943–1946 рр. / О. Є. Лисенко. – К. : Наук. думка, 1998. – 404 с.
29. Єленський В. Є. Морозна “відлига”. Про антицерковну кампанію кінця 50-х – початку 60-х років // Маршрутами історії / Упорядник Ю. І. Шаповал. – К., 1990.– С. 271–285.
30. Меркатун І. П. Антирелігійна кампанія 50–60-х років на Україні / І. П. Меркатун // УДЖ. – №10 – 1991.– С. 70–76.
31. Баран В. Влада і церква: з історії взаємин у 1945–1965 роках / В. Баран // Сучасність. – 1995. – № 5. – С. 113–127.; Баран В. К. Україна : новітня історія : (1945–1991 рр.) / В. К. Баран. – Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2003. – 670 с.
32. Ревенко В. Релігійно-церковне життя в селах Південної України (1945–1955 рр.)// Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського : збірник наукових праць. — Випуск 3.32 : Історичні науки. — Миколаїв : МНУ, 2012. — С. 138—146.
33. Історія релігії в Україні: У 10-ти т. // Редкол.: А.Колодний (голова) та ін. – К.: Український Центр духовної культури, 1996-1999. Т. 3. Православ'я в Україні / За ред. А.Колодного, В.Климова. - 1999. – 560 с.
34. Історія релігії в Україні: Навч. пос. / За ред. А. М. Колодного, П. Л.

Яроцького.– К. : Знання, 1999. – 736 с.

35. Мічуда В. Рівень задоволення побутових потреб мешканців села у повоєнні роки (1945-1955 рр.) / В. Мічуда // Наукові записки з української історії: Збірник наук. статей. - Вип. 18. - Тернопіль, 2006. – С. 280-286.

36. Ревенко В.В. Проблеми медичного обслуговування сільського населення Миколаївщини та Херсонщини в повоєнний період (1945–1955 рр.) // Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В. О. Сухомлинського : збірник наукових праць. — Випуск 3.29 : Історичні науки. — Миколаїв : МДУ, 2010. — С. 58—70.

37. Даниленко В. Повсякденне життя українських селян у повоєнний період (1945-1953 рр.) / В. Даниленко // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей. – Вип. 9. – К., 2005. – С. 3 – 16.

38. Шитюк М.М. Голодомори ХХ століття: 1921-1923, 1932-1933, 1946-1947 / М.М Шитюк. – К.: ГЕЛІОН, 1997. – 60 с.

39. Шитюк М.М. Селянство Миколаївщини в період голоду 1946-1947 років/ М.М Шитюк // Селянство Півдня України: історія і сучасність. Доповіді Всеукраїнської наукової конференції 28 листопада 2003 р. до 90-річчя МДУ. – Миколаїв: МДУ, 2003. – 250 с.

40. Голод 1946 – 1947 рр. на території Миколаївщини / М.М. Шитюк, В.П. Шкварець, О.О. Бак овецька, К.Є. Горбуров. – Миколаїв: Вид-во Ірини Гудин, 2009. – 198 с.

41. Горбуров К.Є. Голод 1946-1947 років на території Півдня УРСР / К.Є Горбуров. – Миколаїв: ПП Шамрай, 2006. – 278 с.

42. Історіософія та історіографія голодів – людоморів на Миколаївщині / В.П. Шкварець, Є.Г. Горбуров, К.Є. Горбуров. – Миколаїв: Шамрай, 2008.- 287 с.

43. Голод 1946 – 1947 рр. на Миколаївщини: мовою архівних документів / К.Є. Горбуров, Є.Г. Горбуров, Л.Л. Левченко, Л.С. Климова. – Миколаїв: Шамрай П.М., 2010. – 299 с.

44. Останній сталінський удар: Нариси. Спогади. Оповідання: Альманах / Ред. «Реабілітовані історією»; Ред.-упоряд. Е. О. Дубовик. – Херсон, 1997.— 262 с.

45. Одеський мартиролог. – Одеса, ОКФА, 1999. - Т. 1. – 731 с.; 2001. - Т.2. – 696 с.

46. Повоєнна та сучасна Миколаївщина: монографічне історико-краєзнавче дослідження / В.П.Шкварець, Є.Г.Горбуров, К.Є.Горбуров - Миколаїв: Шамрай, 2008. – 300 с.

47. Шкварець В.П. Повоєнна та сучасна Миколаївщина: Історіографія проблеми / В.П Шкварець // ЕМІНАК, 2008. - № 1-4 – С.90 – 95.

48. Календарна обрядовість у життєдіяльності етносу. Збірка наукових праць.// Матеріали міжнародної наукової конференції «Одеські етнографічні читання». – Одеса: КП «Одеська міська друкарня», 2011. – 383 с.

49. Ревенко В.В. Побут та дозвілля сільського населення на Півдні України в повоєнний період 1945 – 1955рр.; Маринченко Г.М. Відносини радянської влади та церкви у Південній Україні (друга половина 40-х-

середина 60-х років ХХ століття): дис. кандидата іст. наук: 07.00.01 / Ганна Миколаївна Маринченко. – Миколаїв, 2014. – 275 с.

50. Горбуров К. Є. Голод 1946-1947 років на території Півдня УРСР: дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / К. Є. Горбуров. – Миколаїв, 2007. – 186 с.

Вера Ревенко

Историография повседневной жизни сельского населения УССР в послевоенное десятилетие: исследование проблемы в период независимости Украины.

Статья посвящена обзору историографической литературы по различным аспектам повседневности сельского населения Южной Украины в первые послевоенные десятилетия. Анализ позволил выявить недостаточно изученные вопросы, что исследовались, подчеркнуть важность комплексного подхода к региональным исследованиям, позволяющих глубже изучить проблемы повседневности и подготовки обобщающих трудов.

Ключевые слова: историография, крестьянство, исследования, литература, монография, статья.

Vira Revenko

Historiography of the endured life of the rural population of the Ukrainian SSR in the post-decade: the study of the problem during the period of Ukraine's independence from.

The article is devoted to the review of historiographical literature on various aspects of the comprehension of the rural population of Southern Ukraine in the first post-war decades. The analysis allowed to reveal insufficient study of the studied issue, emphasize the importance of an integrated approach to regional research that would allow deeper study of the problems of comprehension and preparation of general works.

Key words: historiography, peasantry, research, literature, monograph, article

УДК 94.(477.73)"18"

ВОЛОДИМИР ГАМЗА -

м. Миколаїв

gamzavi@ukr.net

**МЕМУАРИ КОСТИ ПАНАЙОДОВА ЯК ІСТОРІОГРАФІЧНЕ
ДЖЕРЕЛО ДЛЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ПІДГОТОВКИ
БАЛКАНСЬКИХ ЕЛІТ В УКРАЇНІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.**

В статті розглядаються і коментуються мемуари болгарського юриста, громадсько-політичного діяча і журналіста Константина (Кости) Панайодова, які зберігаються у вигляді рукопису в Болгарському історичному архіві. Спогади використовуються як історіографічне джерело для дослідження особливостей підготовки болгарських еліт в Україні у другій половині ХІХ ст. Зокрема, наводяться погляди автора на умови навчання в Південнослов'янському пансіоні у Миколаєві, Київському і Одеському університетах. Наводяться й деталізовані епізоди, що яскраво ілюструють побутове життя балканської молоді в Україні.

***Ключові слова:** спогади, гімназія, університет, пансіон, балканська молодь, болгарські студенти, навчання.*

У другій половині ХІХ ст. постала проблема підготовки еліт балканських народів, що було пов'язано із актуалізацією так званого «східного питання». Після Кримської війни (1853-1856 рр.) у геополітичному трикутнику «Росія – Західна Європа - Османська імперія» традиційне взаємне протистояння сторін охопило й гуманітарну сферу. У боротьбі за спадщину Порти царський уряд та правлячі кола провідних європейських країн відчували необхідність у створенні власних креатур на Балканах. Своїх майбутніх adeptів вони планували використовувати у мирні часи як групи впливу на політичні та національні процеси, що відбувались на території Османської імперії, а у воєнні періоди - як важливий військово-політичний резерв. Формування керованих еліт шляхом їх навчання у своєму релігійно-культурному просторі стало невід'ємною частиною латентної політики «великих сил». Зі свого боку балканська інтелігенція активно намагалась користуватись створюваними можливостями з метою отримання доброї

освіти та залучення до культурних і політичних цінностей держав-покровительок.

Царський уряд, який бачив у глобальній перспективі об'єднання слов'янського світу під скіпетром російського монарха дійшов висновку, що найбільш перспективним і виправданим способом підготовки балканських еліт стане навчання болгарських, сербських, чорногорських і молдовоських юнаків на території Росії. Водночас серед чиновників тривали дискусії щодо визначення регіонів і міст, в яких мала здобувати освіту балканська молодь. В цьому плані Україна як регіон мала пріоритет, обумовлений більш м'яким кліматом у порівнянні із столичними містами, а також географічною близькістю до Балкан. З іншого боку у петербурзьких чиновників були небезпідставні побоювання щодо можливої українізації південних слов'ян, що протирічило імперській політиці та ідеології. Існувала думка, що у Києві був достатньо відчутним «західно-польський та малоросійський елемент», а ось південні міста, зокрема Миколаїв і Одеса, вважались русифікованими та «ідеологічно безпечнішими». Втім, «південна пальміра» викликала певні перестороги у вищих освітянських чиновників через багатонаціональний склад населення, «що міг шкідливо впливати на учнівську молодь» [1].

Питання навчання балканської молоді в українських містах у другій половині XIX ст. частково розглянуте у вітчизняних та зарубіжних наукових дослідженнях, але переважно в контексті історії Російської імперії. Що ж стосується мемуарної літератури з вказаної теми, то її до нас дійшло вкрай мало і зазвичай вона має фрагментарний характер. У більшій частині спогадів відомих балканських діячів згадуються лише деякі невеликі епізоди навчання у закладах на території сучасної України. Виокремити можна лише спогади болгарського вченого і політика Петара Абрашева, які цілком присвячені навчанню і вихованню балканської молоді в Південнослов'янському пансіоні та Миколаївській класичній гімназії [2].

У цьому зв'язку добрим історіографічним джерелом є мемуари Константина (Кости) Панайодова - болгарського юриста, громадсько-політичного діяча і журналіста. Грунтовних просопографічних досліджень, присвячених Константину Панайодову поки немає, водночас серед частини вчених існує думка, що внесок цього діяча у розбудову болгарської держави залишився недооціненим, а його наукова і літературна спадщина заслуговують докладного вивчення. Таку думку зокрема обстоює болгарський історик і публіцист Борислав Гърдев, який звернувся до матеріалів, пов'язаних з життям і діяльністю К. Панайодова[3].

Мета даної статті у тому, щоб увівши до наукового обігу спогади Константина Панайодова, які зберігаються в Болгарському історичному архіві при національній бібліотеці «Кирил и Методий», навести і проаналізувати факти стосовно навчання і проживання балканської молоді в українських містах у другій половині XIX століття, а також показати як тогочасна дійсність сприймалась очима болгарського юнака, що здобував середню і вищу освіту.

Константин Панайодов народився в 1866 р. в м. Велико Тирново. Походив із знатної родини, що брала участь у виступах за звільнення Болгарії від османського поневолення. В 1878 р. потрапив до Південнослов'янського пансіону Тодора Мінкова і поступив на навчання до Миколаївської класичної гімназії. Середню освіту продовжував здобувати у Києві і Тифлісі, а вищу юридичну отримав в Одесі. Під час навчання в Україні оформився як поет, хоча і не отримав високого визнання. В 1891 р. повернувся до Болгарії і служив на різних посадах у судовому відомстві, займався адвокатською практикою у м. Русе. Співробітничав з періодичними виданнями, в яких друкував публіцистичні статті. Видав декілька фундаментальних праць в галузі юриспруденції. Ще під час навчання в Миколаєві і Одесі К. Панайодов захопився історією. З часом він написав науково-популярну книгу «Разкази от българската история» - «Оповідання з болгарської історії», а також монографію «България във великата война» - «Болгарія у великій війні», в

якій проаналізував діяльність різних політичних сил під час Першої світової війни [3]. За політичними переконаннями К. Панайодов був лібералом і тривалий час обіймав керівні посади в Народноліберальній, а з 1920 р. у Націоналліберальній партії [4,81]. Декілька каденцій був Народним представником у Національних зборах Болгарії, а також міністром правосуддя у чотирьох урядах на початку XIX століття. Помер Константин Панайодов в 1944 р. в Софії [5,339-340].

Константин Панайодов як і більшість болгарських юнаків з початковою освітою, що мали наміри продовжити навчання на теренах Російської імперії пройшов додаткову підготовку на батьківщині у Велико Тирново, де протягом восьми місяців опановував російську мову під час занять з місцевим священиком. За порадами земляків, які вже навчались в Росії він разом з матір'ю і сестрою спочатку вирушив у десятиденну подорож до Петербургу аби потрапити до слов'янського товариства, яке в рамках благодійної діяльності фінансувало навчання слов'ян у середніх та вищих учбових закладах. Юнак мав бажання навчатись у воєнному закладі, втім його направили у Миколаїв до Південнослов'янського пансіону. Його сестра Тодорка опинилась у Києві, в приватному Левашовському пансіоні при Фундуклеївській жіночій гімназії[6,75].

К. Панайодов в своїх мемуарах докладно описує умови проживання та атмосферу у Південнослов'янському пансіоні, засновником, утримувачем і беззмінним керівником якого був болгарин Тодор Мінков. Будучи блискучим адміністратором Мінков вбудував свій пансіон у комплекс, що включав декілька миколаївських навчальних закладів: класичну гімназію, реальне училище, а також повітове училище. В останньому доучували тих слов'янських дітей, які не мали відповідного рівня підготовки для вступу до середніх навчальних закладів. На той час (кінець 70-років XIX ст.) Південнослов'янський пансіон вже був знаним закладом, в якому виховувались серед інших й діти відомих балканських діячів, передусім болгарських. Значна частина вихованців Тодора Мінкова продовжувала

свою освіту в престижних російських і європейських університетах, вищих торгівельних, інженерних і військових училищах, обіймала високі державні і професійні посади, а деякі з випускників вже відзначились у визвольній російсько-турецькій війні 1877-1878 рр.[7,30].

Константин Панайодов докладно описує всі приміщення пансіону, що розміщувався в двоповерховій будівлі в центрі міста, зазначає прізвища і дає коротку характеристику деяким вихователям і вчителям, наводить відомості про внутрішній режим та організацію навчання. Зокрема він підкреслює, що в пансіоні була добра бібліотека, але не вистачало навчальної літератури - на двох вихованців видавали один комплект підручників, причому йому довелось їх ділити з Бояном Ботевим, братом відомого болгарського революціонера Христо Ботева [6,77]. У спогадах наголошується й на важливості проведення в стінах закладу літературних вечірок, під час яких вихованці декламували власноруч написані вірші та оповідання. Завдяки цим вечіркам, а також проведенню уроків танців і хорових співів у пансіонерів формувались естетичні смаки. Так, вони з особливим задоволенням відвідували міський театр, а згодом створили і власний – аматорський.

Щодо складу пансіонерів за національною ознакою К. Панайодов наводить наступні факти: «...Вихованців було близько сотні. У більшості своїй ми були болгарами з різних земель нашої спільної Вітчизни: Північної Болгарії, Фракії і Македонії. Були болгарські хлопчачки з Бессарабії і з числа колоністів у Херсонській губернії. Сербів застав саме двох – Івановича і Михайловича, двох чорногорців – Говедаріца і Суденчича і двох чехів – братів Режабеків»[6,77зв.]. Також він підкреслює, що македонці із Скоп'є, Велеса, Прилепа, Бітолі та Охріда мали болгарське самопочуття і «жодний з них не сказав, що він з Південної Сербії» [6, 82]. Дані, наведені Панайодовим в цілому співпадають з тими, що містяться в інших архівних джерелах за виключенням загального числа пансіонерів, яких у той час було 119 душ.

Декількома штрихами Константин Панайодов ділиться своїми враженнями від Миколаєва. На його погляд в архітектурному плані місто

нічим не відрізнялось від інших провінційних – «низькі одноповерхові, рідше – двоповерхові будинки, вулиці прямолінійні, але не вимощені...» Особливо гнітюче враження на Панайодова справляв позбавлений гір і пагорбів рельєф міста та його околиць[6,83]. Водночас він разом із однолітками знаходив у Миколаєві місця для відпочинку і дозвілля. Так, серед пансіонерів найбажанішою розвагою узимку вважалися катання на ковзанах по замерзлому Інгулу та Південному Бугу, а весною і влітку - прогулянки на човнах і купання. Константин Панайодов разом з товаришами неодноразово відвідував розташоване неподалік від міста болгарське поселення Тернівку. Торкаючись зустрічей із співвітчизниками він зокрема пише: «Мешканці Тернівки були переселенцями з Болгарії з часів Дибича Забалканського (в дійсності болгарську Тернівку засновано набагато раніше - в 1802 р.) Вони добре зберегли мову, одяг і звичаї. Зустрічали нас люб'язно, дуже раділи нам, коли бачили нас в уніформах, а також щиро пригощали нас» [6,83зв.].

У своїх спогадах Константин Панайодов спробував дати оцінку неординарній особистості самого Тодора Мінкова. Його ставлення до наставника балканських юнаків виглядає дещо критичнішим ніж у інших колишніх вихованців, що писали про пансіон та його утримувача. Панайодову не імпонують авторитаризм Мінкова та його жорсткі методи покарання порушників правил поведінки. Він навіть детально описує декілька випадків таких покарань. Вказує й він на недостатню грамотність утримувача пансіону, недосконале володіння російською мовою. Водночас К. Панайодов підкреслює, що Тодор Мінков був добрим організатором, мав неабияку підтримку з боку Азійського департаменту Міністерства закордонних справ та користувався авторитетом серед керівників миколаївських навчальних закладів. За його словами справедливим є те, що Мінков досяг високого службового рангу – дійсного статського радника, а на грудях носив чимало високих нагород. Панайодов робить й загальний висновок щодо справи життя Тодора Мінкова: «Як відомо Мінковський пансіон дав багато відомих наших державників і діячів у всіх галузях

управління в молодому болгарському князівстві: міністрів, вищих магістрів, окружних управителів, великих адвокатів. Він представляв собою живе втілення нашої народної єдності...»[6,81зв.].

На жаль, Константин Панайодов не наводить відомостей про Миколаївську класичну гімназію, у якій навчався протягом п'яти років. Цей заклад він не завершив і вирішив переїхати вчитися на Кавказ до Тифліса. Панайодов звернувся із відповідним листом до Азійського департаменту, причому своє прохання він мотивував «суворим миколаївським кліматом», який негативно впливав на його здоров'я. Ймовірно гімназист керувався й іншими обставинами, хоча достеменно відомо про численні скарги з боку звиклих до м'яких кліматичних умов балканських юнаків на холодні зими у Північному Причорномор'ї. Через проблеми із екологічною адаптацією захворювання серед них були непоодинокими.

Керівництво Азійського департаменту не задовольнило прохання Панайодова, але дозволило йому перевестись до Першої Київської класичної гімназії. Згадуючи своє перебування у Києві, куди він переїхав у 1883 р. К. Панайодов зазначає, що місто відразу його зачарувало. Як він наголошує, у ті часи місто вважалось «малоросійським», а термін «українське» майже не використовувався. Навіть через багато років виплескуючи свої емоції на папері він із захопленням пише про чудове розташування Києва на пагорбах по обидва береги Дніпра. Особливо йому подобались краєвиди, що відкривались з тераси біля Андріївської церкви, яку він називає собором. Закінчивши описування закарбованих у пам'яті мальовничих панорам він наводить мовою оригіналу довгі цитати із знаменитого гоголівського твору: «Чудовий Дніпро у тиху погоду...»[6,86зв.].

На погляд Панайодова головна вулиця міста Крещатик за рівнем архітектури нічим не поступалась найкращим вулицям Петербурга і Москви, а такого саду, який мав університет Святого Володимира не було у жодного з російських університетів. Найбільшою і найзначнішою пам'яткою він називає Києво-Печерську лавру із церквами, монастирями та катакомбами.

Константин Панайодов загострює увагу й на тому історичному факті, що «в одному з монастирів цієї лаври провів останні свої дні болгарський уніатський влади́ка дядо Іосиф Соколські» (відомий болгарський церковний діяч епохи Відродження, засновник монастиря поблизу м. Габрово, що носить його ім'я. Протидіючи зазіханням грецької церкви на болгарські приходи став одним з ініціаторів укладання унії з Римо-католицькою церквою. Згодом русофільські діячі аби відвернути Іосифа Соколські від унії майже примусово відправили його до лаври). Проживав К. Панайодов у центральній частині міста. Винаймаючи квартиру у поважного сімейства неподалік Володимирського собору він «з великим задоволенням слухав концерт численних дзвонів різних розмірів»[6,87зв.].

Відгуки К. Панайодова про умови навчання в Київській гімназії в цілому позитивні. Він пише про свої успіхи у вивченні математичних дисциплін, причому завдячує викладачам Миколаївської гімназії за добрі базові знання. Також робить акцент на тому, що атмосфера в закладі була демократичною, а взаємовідносини між викладачами та учнями поважними.

У Києві Константин Панайодов був здивований присутністю великої кількості болгарської молоді, що навчалась в університеті Святого Володимира, духовній академії, семінарії і приватній Фундуклеївській гімназії, яку відвідувала його сестра. У колі співвітчизників він відчував себе впевнено і комфортно, до того ж постійно отримував запрошення провести разом недільні і святкові дні. Водночас він не сторонився спілкування із малоросами і «дуже полюбляв малоросійські щи (борщ)»[6,86].

Отже спогади К. Панайодова про перебування у Києві є одним із свідчень, що попри певні перестороги петербурзьких чиновників на навчання до цього міста прагнула потрапити чимала кількість балканських, передусім болгарських юнаків і дівчат.

Внаслідок схильності до постійних мандрювань і нових вражень К. Панайодов вкотре змінив місце свого навчання і врешті решт закінчив гімназію у Тифлісі. Вирішивши стати юристом він поїхав до Петербургу і

записався на юридичний факультет столичного університету, де слухав лекції найвідоміших професорів-правознавців. Але внаслідок вологого петербурзького клімату К. Панайодов почав хворіти і вимушено перервав навчання. Маючи добрий досвід спілкування із чиновниками міністерства народної освіти він домігся від них листа на перевід до Новоросійського університету в м. Одесу.

Спогади Константина Панайодова, присвячені одеському періоду його життя є найбільш об'ємними. Насамперед він надає суб'єктивну характеристику національного складу населення Одеси. К. Панайодов зокрема вказує: «Тоді (у 1887 році) Одеса нараховувала 200000 жителів. Населення в більшості своїй складалося з росіян. З інородних елементів найбільше було євреїв. Було достатньо греків і дуже багато болгар з Бессарабії і городників. Але як в будь-якому портовому місті зустрічались фізіономії усіх європейських і азійських народностей...» [6,175]. Панайодов констатує, що життя у Одесі було набагато дешевшим ніж в Петербурзі і Москві, а місцеві ринки переповнені різноманітними харчовими продуктами і у великій кількості рибою. На його думку великий достаток фруктів та овочів у південній столиці пояснювався тим, що до міста стікалися селяни і торговці з усього Півдня Росії, Бессарабії та Криму, до того ж завдяки наявності порту на прилавки потрапляли й тропічні фрукти. Недороге харчування було одним з вагомих факторів, що притягували балканську молодь на навчання до Одеси.

В Новоросійському університеті Константин Панайодов продовжив вивчати право, причому з особливим інтересом студіював цивільний та кримінальний процеси. Навчання в одеській альма матер йому подобалось, імпонувала й можливість бути присутнім на судових засіданнях. Так, на старших курсах він намагався не пропускати засідання Одеського окружного суду і судової палати (апеляційного суду). За допомогою викладача по цивільному процесу професора Боровіковського, який був одночасно членом судової палати Панайодов отримав доступ до справ, що зберігались в

канцелярії суду. Віддаючи шану своєму наставнику К. Панайодов наголошує, що у ті часи вкрай непросто було здобувати наукові ступені в галузі права (кандидат права, магістр права та доктор права). Він зокрема наводить наступні факти: «Ступень доктора права досягалась дуже важко і болісно – після 15-20 років перебування на посаді професора і написання декількох наукових творів. В університеті було лише два-три таких професора. Більшість викладачів були «магістрами права». Кандидати допускалися лише на посади приват-доцентів...» [6,180].

Константин Панайодов детально описує захист дисертації приват-доцентом з публічного (державного права) Ренненкампом, сином відомого професора Ренненкампа Миколи Карловича, автора енциклопедії права, ректора Київського університету. Представлена на здобуття ступеня «магістр права» дисертація була надрукована у вигляді цілого тому під назвою «Конституційні начала і політичні погляди князя Бісмарка». Панайодов як і інші студенти старшокурсники мав можливість вільно ознайомитись з текстом дисертації, що він і зробив. Під час перегляду наукової праці у нього виникли власні думки щодо вірності її окремих положень. Він попередив свої товаришів, зокрема Светослава Велчева (в 1932-1942 рр. обіймав посаду головного прокурора Верховного касаційного суду Болгарії), що наважиться під час захисту дисертації виступити з критичними зауваженнями на адресу дисертанта. Після закінчення його доповіді Панайодов з дозволу голови комісії звернувся до усіх присутніх і наголосив на невідповідності між змістом і назвою праці, а також звернув увагу на протиріччя у її другій частині. Характерно, як на це відреагував сам дисертант. Панайодов пише наступне: «Він залишився сумирним і навіть не спробував протестувати. Виглядало так, що й офіційні опоненти схвалили багато речей з моєї критики і що я можливо виголосив те, що не наважувались сказати його колеги». Вищевказаний епізод викликав певний резонанс і навіть потрапив на шпальти одеських газет, причому «реноме болгарських студентів зросло». Як видно з подальших спогадів Панайодова ця історія закінчилась для нього без

негативних наслідків. Під час підсумкового іспиту з дисципліни, яку викладав Ренненкампф студент отримав об'єктивну оцінку[6,183зв.].

Спогади Константина Панайодова написані літературною мовою, містять подробиці і загальні висновки. Втім, вони не позбавлені суб'єктивізму та невідповідностей, адже лягли на папері через багато років після реальних подій.

В цілому, на наш погляд мемуари Константина Панайодова мають певну наукову цінність і заслуговують бути надрукованими аби стати доступними для більш широкої аудиторії. Попри вищевказаний суб'єктивізм вони є змістовним матеріалом не лише для дослідження проблеми формування балканських еліт в Україні, а й для ілюстрації умов навчання і побутового життя учнівської та студентської молоді у другій половині ХІХ століття.

Список використаних джерел

1. Российский государственный исторический архив (РГИА). - Ф733. - Оп.147. – Арх.од15. - Арк.194.
2. Абрашев Петър. Южно-славянският пансион в Николаев (Материали за историята на пансиона и биографията на неговия директор) /Петър Абрашев// Сборник за народни умотворения, наука и книжнина. - София: Държавна печатница, 1909. - Книга XXV. Нова редица книга VII. – 98с.
3. Борислав Гърдев. Константин Панайодов – общественик, публицист и държавник [Електронний ресурс] / Б.Гърдев. – Режим доступу: [http // www . liternet.bg /publish4 /bgyrdev/ podir / 01_06.htm](http://www.liternet.bg/publish4/bgyrdev/podir/01_06.htm)
4. Обзор на архивните фондове, колекции и единични постъпления, съхранявани в български исторически архив. – София: Издателство на народната библиотека «Кирил и Методий», 1986. - Книга VII. – 401 с.
5. Ташо В. Ташев. Министрите на България 1879-1999. Енциклопедичен справочник / Т.В. Ташев. – София: Академично издателство «Проф. Марин Дринов», Издателство на Министерство на отбраната «Св. Георги Победоносец», 1999. – 680 с.
6. Български исторически архив при националната библиотека «Кирил и Методий» (БИА НБКМ). -Ф. 442. – Оп.1. - Арх. од. 1. – Арк. 73-183.
7. Владимир Гамза. Подготовка болгарских элит в Южнославянском пансионе Тодора Минкова/ Гамза В.//Bulgarian Historical Review. - 2017. - №3-4.

VOLODYMYR GAMZA

Mykolaiv

MEMOIRS OF THE COSTA PANAYODOV AS A HISTORIOGRAPHIC SOURCE FOR THE STUDY OF THE QUESTION OF THE PREPARATION OF BALKAN ELITES IN UKRAINE IN THE SECOND HALF OF XIX ART.

The article reviews and comments the memoirs of a Bulgarian lawyer, social and political leader and journalist Konstantin (Kosta) Panayodov, which are stored as a manuscript in the Bulgarian Historical Archive. Memories are used as a historiographic source for the study of questions in the preparation of the Balkan elites in Ukraine in the second half of the XIX century. In particular, the author's views on the conditions of study at the South Slavic boarding school in Nikolaev, Kiev and Odessa universities are cited. There are also detailed episodes that vividly illustrate the everyday life of Balkan youth in Ukraine.

Keywords: *memories, gymnasium, university, boarding school, Balkan youth, Bulgarian students, training.*

ВЛАДИМИР ГАМЗА

г. Николаев

МЕМУАРЫ КОСТЫ ПАНАЙОДОВА КАК ИСТОРИОГРАФИЧЕСКИЙ ИСТОЧНИК ДЛЯ ИССЛЕДОВАНИЯ ОСОБЕННОСТЕЙ ПОДГОТОВКИ БАЛКАНСКИХ ЭЛИТ В УКРАИНЕ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX СТ.

В статье рассматриваются и комментируются мемуары болгарского юриста, общественно-политического деятеля и журналиста Константина (Косты) Панайодова, которые хранятся в виде рукописи в Болгарском историческом архиве. Воспоминания используются как историографический источник для исследования особенностей подготовки балканских элит в Украине во второй половине XIX ст. В частности, приводятся взгляды автора на условия обучения в Южнославянском пансионе в Николаеве, Киевском и Одесском университетах. Приводятся и детализированные эпизоды, которые ярко иллюстрируют бытовую жизнь балканской молодежи в Украине.

Ключевые слова: *воспоминания, гимназия, университет, пансион, балканская молодежь, болгарские студенты, обучение.*

Розділ 5 ІСТОРИЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО

УДК 94(477.73)«19/20»

Віталій Кучер

Економічні реалії Миколаївської області наприкінці ХХ ст.

У статті проаналізовано економічний розвиток Миколаївської області наприкінці ХХ ст. Обґрунтовано важливу роль регіону у розвитку економіки України. Визначено провідні галузі промисловості Миколаївщини. На основі досліджених матеріалів встановлено характер економічної кризи. Проаналізовано її причини. Роз'яснено методи виходу регіону із кризового стану. Досліджено помилки, що допущено у реалізації антикризових заходів.

Ключові слова: Миколаївщина, економіка, криза, промисловість, приватизація.

На сучасному етапі розвитку України одним з найважливіших економічних регіонів залишається Миколаївська область. Згідно з матеріалами Регіональної торговельно-промислової палати Миколаївської області частка промисловості в загальному промисловому виробництві України сягає: 100% газових турбін, 100% глинозему, 55% тракторів для сільського та лісового господарства, 50% шкіри, близько 50% фруктових та овочевих соків, нектарів, до 40% обсягів суднобудування, 20% нетканих матеріалів, 20% згущеного молока і вершків, 8% цементу, 10% електроенергії [13].

Наведений статистичний матеріал підтверджує, що визначення потенційних можливостей економічного розвитку Миколаївщини на сучасному етапі можливе тільки на підставі з'ясування причин кризових явищ у кінці ХХ ст. Збереження економічного потенціалу Миколаївської області та подальший його розвиток можливий лише за умови комплексного об'єктивного аналізу всіх його галузей у найбільш складний період, а саме перший етап становлення незалежної української держави.

Дослідженню промислового розвитку Миколаївщини присвячено наукові розвідки багатьох учених. Зокрема, у роботі Соболя П.І. «Нариси історії Миколаївщини ХХ ст.» (2005 р.) [16] визначено стан соціально-економічного розвитку області. Науковці Шкварець В.П., Горбуров Є.Г. та К.Є. Горбуров у книзі «Повоєнна та сучасна Миколаївщина» (2008 р.) [17] розкрили напрямки і пріоритети економічного розвитку Миколаївської області у кінці ХХ – початку ХХІ ст. У своїй праці «Николаев от перестройки к независимости: историко-политический анализ» Яцунська О.О. (2008 р.) [18] зосередила увагу на кризових факторах промисловості Миколаївщини. У 2016 р. під керівництвом Шитюка М.М. публікується дослідження «Історія рідного краю: Миколаївщина» [15], де подано промисловий стан регіону на початку незалежності України. Названі вище дослідження потребують подальшої деталізації та уточнення.

Після проголошення незалежності України соціально-економічне становище Миколаївщини, як і усієї молоді держави, виявилось вкрай критичним. Відмова від радянської командно-адміністративної економічної моделі розвитку потребувала трансформації господарчо-промислового комплексу.

У проаналізованих джерелах зазначено, що Миколаївщина – це регіон, що має величезний економічний потенціал, пов'язаний із елементами економічної системи, що були успадковані після розпаду СРСР. На початку незалежності України рівень розвитку промисловості Миколаївської області знаходився на високому рівні. У місті розташовувались три суднобудівних заводи: Чорноморський суднобудівний, «Океан» та Суднобудівний завод імені 61 комунара. Суднобудування, як домінуюча галузь промисловості, забезпечувала стабільною роботою близько десяти тисяч жителів. Заводи міста займались будівництвом військових та торгово-промислових суден. Не лише для вітчизняного флоту, а й для експорту за кордон [14].

У газеті «Народный корреспондент» від 21 квітня 2016 розміщено статтю «Николаев: мучительная и злая агония кораблестроения», що висвітлює кораблебудівне минуле України. Автор зазначає, що досягнення в галузі конструювання, ракетобудування, електроніки та ін. у радянські часи сягали найвищого рівня, що пов'язано зі зростанням будівництва авіаносців, міноносців, великих протичовнових кораблів, ударних ракетних крейсерів. Відповідно, постала потреба у розвитку технологій виробництва турбінних двигунів, створення нових матеріалів, вдосконалення технологій зварювання та елементної бази для радіоелектронних комплексів [10].

За декілька років до розпаду СРСР суднобудівну промисловість Української РСР визнано галуззю, що давала ледь не найбільшу кількість валютних надходжень до загальносоюзного бюджету. Одним із найбільших за обсягами і потужностями суднобудівних заводів СРСР був Миколаївський Чорноморський суднобудівний завод, який створив більш ніж 1000 суден різного типу - від танкерів до авіаносних крейсерів. Спад виробничої потужності заводу відбувся у період, що в сучасній історичній науці має назву «Перебудова». Виконання технічно-складних замовлень вимагало значних капіталовкладень. Проте, понад 15 років не відбувалась модернізація основного устаткування [14].

Спочатку ситуація не здавалась такою критичною. У звітах обласного управління статистики зазначалося, що спаду уникнути вдалося: «У грудні 1992 р. відбулося навіть ледь помітне зростання виробництва товарів народного споживання. Однак істотно на ситуацію на споживчому ринку це не вплинуло. Вкрай напруженим до кінця 1992 р. був фінансовий стан підприємств та організацій області. Сума очікуваного прибутку за розрахунками самих підприємців становила 22 млрд. карб» [17 с. 72].

Попри все, соціально-економічної кризи не вдалося оминати. Цьому є логічні пояснення. Після розпаду СРСР та закінчення холодної війни Миколаїв позбувся величезної кількості військово-морських замовлень. Вже

ніхто не вкладав величезні кошти у будівництво нових військових кораблів, що повинні були конкурувати за потужністю з американськими.

Коштів не вистачало не тільки на будівництво нових кораблів, а й навіть на завершення роботи над старими замовленнями. Був розібраний атомний авіаносець «Ульновськ», продано до Китаю важкий авіаносний крейсер «Варяг». Продано і порізано на металобрухт в Індії українські великі протичовнові кораблі, в тому числі рідний для міста ВПК «Миколаїв» [11].

Варто зазначити, подальші дослідження доводять, що соціально-економічна криза розпочалась ще у 1970-1980-х рр.

У Проекті Концепції закону України «Про державну підтримку суднобудування» (06 жовтня 2009 р.), який так і не був прийнятий, йшлося про те, що кризі кораблебудування передували події, які відбувались ще до проголошення незалежності України. У проекті наголошувалось, що у 1960-70-х рр. низка країн світу запровадила широкомасштабні системні заходи державної регуляторної фінансової підтримки суднобудування, вартість яких сягала до сотень мільярдів доларів США. Ці заходи сприяли не тільки підвищенню продуктивності праці, а й відповідно, суттєвим зниженням ринкових цін та будівельної вартості суден [12]. Однак, в СРСР суднобудівна галузь не отримала такої великої державної підтримки [12].

Зауважимо, задля виходу з економічної кризи, українським урядом проголошувалась політика переорієнтації військово-промислового комплексу на задоволення повсякденних потреб мешканців міста. У Постанові Верховної Ради України «Основні напрями економічної політики України в умовах незалежності» від 25 жовтня 1991 р. зазначається, що «Докорінна структурна перебудова народного господарства, кардинальні зміни в інвестиційній діяльності розглядаються як найважливіші пріоритети подальшого розвитку економіки України для надання їй більшої динамічності й соціальної спрямованості». Проте дослідники вважають, що

постанова не виконувалась у реальному житті через недалювидну діяльність тогочасних політиків [15, с. 512].

Цьому передували кризові фактори майже на всіх підприємствах області. Статистичні данні фіксують, що вже у 1992 р. відбулося скорочення загального обсягу виробництва промислової продукції на 13 %. Середньодобове виробництво скоротилось на 15 %, а продуктивність праці на 12 %. Відбулося падіння виробництва у Новобузькому, Жовтневому, Єланецькому, Новоодеському, Казанківському районах та місті Первомайську. Матеріальні збитки сягали 471 млрд. крб. У першому півріччі того ж 1992 р. кількість збиткових підприємств досягла 20 – 23 % від загальної чисельності [16, с. 111]. На підприємствах машинного комплексу спад становив 20,8 % [17, с. 72].

У 1990-х рр. керівництво Чорноморського суднобудівного заводу вважало єдиним виходом із кризи кредитну допомогу. Варто зауважити, що кредити давали під конкретні замовлення. Коштів не вистачало. Навіть у таких складних умовах у 1995-96 рр. завод побудував шість танкерів для Греції, та освоїв створення малотоннажних буксирів [11].

Київське Агентство стратегічних досліджень у 2006 р. наголосило, що політика української влади щодо збереження кораблебудування була невдалою. Так розглядаючи основні ідеї законів України «Про заходи щодо державної підтримки суднобудування» (1999 р.) та «Про спеціальну економічну зону «Миколаїв» (2001 р.) агентство прийшло до висновку, що вони були актуальними для суднобудування часів 1990-х рр., але не для початку ХХІ ст. На новому етапі у світовому суднобудуванні відбулися важливі зміни, які не були враховані при формуванні державної підтримки галузі в Україні. У загальному висновку наголошувалось, що відсутність зростаючих обсягів державної фінансової підтримки призвело до фактичної загибелі суднобудування в Україні [12].

У 1991 році було засновано ТОВ «Нібулон», яке стало одним з найбільших вітчизняних сільськогосподарських виробників і експортерів. Окрім адміністративного комплексу «Нібулона» розташованого в Миколаєві, в багатьох регіонах України працюють філії підприємства. Кількість співробітників ТОВ «Нібулон» сягнула понад 4,5 тис. осіб» [14].

Звернемо увагу, що в кінці ХХ – на початку ХХІ ст. нові форми співпраці між підприємствами та власниками засобів виробництва не обійшлися без конфліктів. Так керівництво ЧСЗ вважало, що «Нібулон» претендує на необмежене користування основними фондами та територією підприємства, чим порушує права власника [7, с 8].

Зауважимо, що саме у Миколаєві в 1995 р. засновано «Закрите акціонерне товариство «Миколаївський калійний термінал», яке згодом реорганізували в Товариство з обмеженою відповідальністю «Морський спеціалізований порт Ніка-Тера» – перший в Україні приватний термінал, побудований без участі державних інвестицій [9].

Створення нових та розвиток вже наявних підприємств відбувалося в надзвичайно складних умовах. Типовою проблемою стала нестача професійних спеціалістів. Це було пов'язано кількома причинами. По-перше, низьким рівнем заробітної плати. Так газета «Зеркало недели» (від 6 червня 2003 р.) звернула увагу на цю проблему, наголошуючи, що низький рівень заробітної плати серед висококваліфікованих фахівців спричинив втрату працюючого персоналу. По-друге, не відбувалась підготовка нових кадрів, які б могли поновити кадровий склад. Постає дефіцит таких спеціальностей, як судовий зварювальник та збірник-монтажник [7, с 8].

Підприємства задля подальшого розвитку, були змушені змінити профіль виробництва та перейти на виготовлення товарів повсякденного вжитку. Перепрофілювання заводів та фабрик зіграло важливу роль у спробі зберегти потужність багатьох підприємств, що залишились Миколаївщині у

спадок від СРСР. Так на заводі «Зоря» у 1991 р. було скорочено випуск як оборонних замовлень, так і цивільної продукції [1, с. 2]. Почався спад виробництва через недостатню кількість замовлень та невчасну оплату за готову продукцію [3, с. 2]. Спад виробництва, за словами самого керівництва заводу, міг зупинитися лише за умови підвищення рівня конкурентоспроможності готової продукції. А для цього було потрібне нове технічне обладнання, яке б сприяло збереженню і розширенню позицій заводу на військових ринках далекого зарубіжжя. Також для поліпшення економічної ситуації завод вважав за потрібне відновлювати та розширювати поставки газотурбінних двигунів до країн СНД, газоперекачувальних та енергетичних агрегатів на світові ринки [2, с. 3]. Однак, реалізація проголошених заходів мала певні труднощі. Лише у 2000 р. на заводі відбулося зростання виробництва, збільшення рівня використання виробничої потужності та підвищення рівня зайнятості працівників [4, с. 2].

Первомайському заводу дощувальних машин «Фрегат» вдалося частково перепрофілюватися. Підприємство продовжувало виготовляти палубні механізми для суднобудівних заводів, але вже не було монопродуктовим. Додатково випускалися преси з брикетування харчових концентратів, шлюзових затворів, дозаторів для борошномельної і комбікормової галузі. До того ж, перехід на ринкові відносини сприяв введенню «Положення з оплати праці залежно від товарного випуску», що повинно було заохочувати робітників виконувати більші обсяги роботи задля збільшення рівня заробітної плати [5, с. 19].

Щоб не допустити масового скорочення виробництва Очаківський мідійно-устричний рибоконсервний комбінат перепрофілювався з виробництва рибних консервів на м'ясні [17 с. 74].

Загалом реалії першого етапу розвитку незалежної України унеможливили забезпечення усіх бажаючих як робочими місцями, так і

гідною, своєчасною зарплатою на державних підприємствах. Деякі приватні підприємці прагнули створити бізнес за рахунок тіньового капіталу [8].

Якщо у 1992 р. у Миколаївській області існувало тільки 1200 різноманітних малих підприємств, то на початок 1993 р. їх вже було зареєстровано близько 3300 [17, с. 76].

Варто наголосити, що досліджені нами матеріали, окрім падіння рівня виробництва та дефіциту робочої сили, засвідчили наявність екологічних проблем, на які не зверталась увага за радянських часів. На жаль, нова українська влада також не виділяла кошти на очисні споруди, які б могли суттєво покращити екологію регіону. На Миколаївщині ряд виробництв суттєво вплинули на екологічний стан регіону. Зокрема, рівень шкідливих викидів в атмосферу концерну «Миколаївіндустрія», що включав комбінат силікатних виробів, а також Петровського заводу й Ольшанського цементного заводу був не виправдано високим. Крім того, основними забруднювачами повітря вважались Миколаївський глиноземний завод, Миколаїв ТЕЦ, СПБ «Машпроект», ПО «Нікод», Первомайський завод ім. 25 жовтня, Вознесенське шкіроб'єднання, цукрові заводи Первомайського, Засельського, Олександрівського комбінату силікатних виробів, асфальтових заводів, Чорноморський судномеханічний завод, Первомайський гран-кар'єр, ЧСЗ, ім. 61 комунара, Південноукраїнська АЕС [5, с. 4].

Отже, проаналізований нами матеріал дозволяє зробити такий висновок: Миколаївська область отримала від СРСР значний промисловий потенціал, проте в умовах соціально-економічної кризи підприємства не змогли оперативно перепрофілюватись. Нова українська влада виявилась неспроможною реагувати на виклики часу, що супроводжувалося втратою підприємствами економічної потужності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Державний архів Миколаївської області (Далі – ДАМО): Баланс производственной мощности ПО «Заря» за 1991 г. Ф.: Р-4689, оп. 4. спр. 380 – 71 с.;
2. ДАМО: Баланс производственной мощности ПО «Заря» за 1994 г. Ф.: Р-4689, оп. 4. спр. 383 – 42 с.;
3. ДАМО: Баланс производственной мощности ПО «Заря» за 1998 г. Ф.: Р-4689, оп. 4. спр. 387 – 57 с.;
4. ДАМО: Баланс производственной мощности ПО «Заря» за 2000 г. Ф.: Р-4689, оп. 4. спр. 389 – 57 с.;
5. ДАМО: Документы о работе постоянной комиссии по охране окружающей среды и рациональному использованию природных ресурсов (протоколы, справки, переписка) 17 червня 1992 - 24 лютого 1994 рр. Ф.: Р-992, оп. 12, спр. 4939 – 21 с.;
6. ДАМО: Завод «Фрегат» міністерства машинобудування і воєнно-промислового комплексу України. Накази директора з основної діяльності з N 1 по N211. 2 січня – 29 травня 1992 р. Ф.: Р-5843, оп. 1. спр. 370; – 287 с.;
7. Зеркало недели: Николаев город судостроителей или город Нибулон? N 21 6-13.06.2003 р. – 16 с.
8. Іцковський Ю.І. «Записки очевидця. Николаев на переломе» (1994–98 гг.), часть 5 [Електронний ресурс] – Режим доступу:
<http://obzor.mk.ua/nikolaevskie-novosti/7672-zapiski-ochevidca-nikolaev-na-perelome-199498-gg-chast-5.html>;
9. Морський спеціалізований порт Ніка-Тера [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://nikatera.com/history>;
10. Народный корреспондент: «Николаев: мучительная и затяжная агония кораблестроения» 21.04.2016 р. [Електронний ресурс] – Режим доступу:
<http://nk.org.ua/politika/nikolaev-muchitelnaya-i-zatyajnaya-agoniya-korablestroeniya-51841>;
11. НикВести: «Шесть с половиной кризисов Николаевского судостроения» 04.01.2016 р. [Електронний ресурс] – Режим доступу:
<http://nikvesti.com/articles/81010>;
12. Проект Концепції Закону України "Про державну підтримку суднобудування" [Електронний ресурс] – Режим доступу:

http://sd.net.ua/2009/06/10/proekt_koncepc_zakonu_ukrani_pro_derzhavnu_pdtrimku_sudnobuduvannja.html;

13. Регіональна торгово-промислова палата Миколаївської області - [Електронний ресурс] – Режим доступу:

<http://www.rtp.com.ua/uk/nikolaev/5/promyslovist-mykolayivskoyi-oblasti.html>;

14. Спецпроект 112.ua до Дня Незалежності: Як змінилися українські міста за 25 років 09: 0525.08.2016 [Електронний ресурс] – Режим доступу:

<https://112.ua/statji/gorod-korabelov-ili-transportnyy-hab-kakim-stal-nikolaev-za-25-let-nezavisimosti-335153.html>;

15. Історія рідного краю. Миколаївщина. Навчальний посібник/М.Шитюк, О.Баковецька, Н.Буглай. Миколаїв: «Ліон», 2016 - 628 с.;

16. Соболев П.І. Нарис історії Миколаївщини. ХХ століття: Навчальний посібник. Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2005. – 173 с.;

17. Шкварець В.П., Горбуров Є.Г., Горбуров К.Є. Повоєнна та сучасна Миколаївщина. Монографічне історико-краєзнавче дослідження. – Миколаїв: Видавництво «Шамрай», 2008. - 300 с.

18. Яцунская Е.А. Николаев от перестройки к независимости: историко-политический анализ. – 2-е изд., перераб. И доп. – Николаев: «Варт», типография ПП «Шамрай», 2008. – 324 с.

Vitaly Kucher

Economic realities of Mykolaiv region at the end of the twentieth century

The article analyzes the economic development of Mykolaiv region at the end of the twentieth century. The important role of the region in the development of the Ukrainian economy is substantiated. The leading industries of Nikolaev region are determined. On the basis of the investigated materials, the nature of the economic crisis has been determined. Its causes are analyzed. The methods of the region's exit from the crisis state are explained. The errors made in the implementation of anti-crisis measures were investigated.

Key words: *Mykolaiv region, economy, crisis, industry, privatization.*

Виталий Кучер

Экономические реалии Николаевской области в конце ХХ в.

В статье проанализировано экономическое развитие Николаевской области в конце ХХ в. Обоснована важная роль региона в развитии экономики Украины. Определены

ведущие отрасли промышленности Николаевщины. На основе исследованных материалов установлен характер экономического кризиса. Проанализированы его причины. Разъяснено методы выхода региона из кризисного состояния. Исследованы ошибки, допущенные в реализации антикризисных мер.

Ключевые слова: Николаевщина, экономика, кризис, промышленность, приватизация.

УДК 94:355.486:929.71](477.73-21)"179/1917"

ЕВГЕНИЙ ГОРБУРОВ

КИРИЛ ГОРБУРОВ

г. Николаев

gorburov@gmail.com

ИСТОРИЯ 209-ГО ПЕХОТНОГО РЕЗЕРВНОГО НИКОЛАЕВСКОГО ПОЛКА, ПОЛКОВОГО ЖЕТОНА И ЕГО ВЛАДЕЛЬЦА

В статье рассказывается о 209-м пехотном резервном Николаевском полку. Полк с 10.10.1878 по 01.07.1910 гг., до его расформирования, находился в Николаеве. Впервые описан ранее не известный исследователям полковой жетон и подается собранная информация о его бывшем владельце – коллежском регистраторе И.Н. Демянко.

Ключевые слова: жетон, полк, командир, война, полковой праздник.

Среди воинских формирований, находившихся в Николаеве в начале XX века, любители истории города в первую очередь легко назовут 58-й пехотный Прагский полк, 7-й Донской казачий полк, 37-й Флотский экипаж. Напрягая память, некоторые вспомнят 254-й пехотный Николаевский полк, практически единицы – 209-й пехотный резервный Николаевский полк.

Когда-то, изучая в библиотеке «Адрес-календарь и справочную книжку Николаевского градоначальства на 1904 год», в подразделе «По военному ведомству» нашли такую информацию: «Офицерское собрание 209 Ник. рез. ба-на. Соборная, 18. Председатель Распор. Комитета кап. Ив. Ив.

Крыжановский, Херсонская, 120. Члены Распоряд. Комитета: шт.-кап. Вен. Як. Житецкий, Потемкинская, 12, шт.-кап. Вильг. Вильг. Сквирский, Спасская, 6. Хозяин Собрания и библиотекарь шт.-кап. Филар. Як. Качковский, Инженерная, 1» [1, 191-192].

Записав эти сведения в рабочую тетрадь, отложили ее до лучших времен.

И вот спустя годы пришлось вспомнить об этом воинском формировании. Поводом послужил полковой жетон 209-го пехотного резервного Николаевского полка. До настоящего времени, по информации от коллекционеров – собирателей полковых или военных жетонов, краеведов, исследователей, настоящий жетон за более чем вековую историю попался исследователям впервые. Поэтому с полным основанием заслуживает называться раритетом и отдельного рассказа о нем, 209-м пехотном резервном Николаевском полку и бывшем владельце.

В 1907 году 209-й пехотный резервный Николаевский полк отметил 30-летие со дня образования. К этой дате не были выпущены ни полковые знаки, ни жетоны. Благодаря заметке, опубликованной в 1904 году в газете «Южная Россия», стала известна причина, запрещавшая выпуск юбилейных знаков:

«В приказе по войскам Одесского военного округа объявлено, что широкое распространение нагрудных знаков, устанавливаемых по поводу празднований юбилеев войсковых частей и в других подобных случаях, признано неудобным и не отвечающим условию простоты и скромности воинского обмундирования. По всеподданнейшем представлении изложенного соображения на Высочайшее благоволение Государю-Императору благоугодно было Высочайше повелеть: относительно разрешенных уже нагрудных знаков в приказе по военному ведомству не объявлять, а поступающие ходатайства об установлении новых таковых же знаков отклонять» [2].

Когда улеглась горечь поражения России в русско-японской войне (09.02.1904-05.09.1905) и была подавлена первая русская революция, как грибы после дождя начали расти выпуски медалей, жетонов и знаков к различным юбилеям войн, битв, полков, учебных заведений, министерств и т.д. К примеру: к празднованию 200-летия Полтавской битвы (1909), 100-летию Отечественной войны 1812 года (1912), 300-летию Дома Романовых (1913). Забыты были ранее принятые запреты на выпуск различных знаков. Царское правительство тем самым пыталось заретушировать трещины на фасаде разрушающегося здания империи.

В этот период и был выпущен жетон 209-го пехотного резервного Николаевского полка.

Полковой жетон выполнен из серебра в форме древнерусского боевого щита, обращенного острием вниз. Размер жетона – 35 x 26 мм, вес – 22,58 г, толщина – 3 мм.

Лицевая сторона: сверху жетон увенчан накладной офицерской кокардой высотой 7 мм, центральная часть которой залита черной эмалью. Кокарда прикреплена на перевязь ленты, покрытой красной эмалью. Лента, касаясь верхней части щита, ниспадает вниз по сторонам до его середины. По обе стороны от кокарды на ленте указаны годы существования полка: слева – «1877», справа – «1910». В центральной части жетона помещен герб города Николаева, утвержденный царем 16 марта 1883 года, размером 8 x 15 мм. Несмотря на небольшой размер – все геральдические фигуры размещены на щите герба города. Свободное поле герба покрыто лазуревым цветом эмалью. По периметру жетона, параллельно краю, по обеим сторонам наложена выступающая накладка шириной 2,5 мм, прикрепленная к основанию 20-ю заклепками (гвоздями). Так древние мастера, обтягивая щит кожей или металлическими накладками, крепили их металлическими заклепками, гвоздями или деревянными гвоздями – нагелями.

Оборотная сторона. Сверху щита – перевязь серебряной ленты, ниспадающей по бокам щита до его середины. По обе стороны щита на ленте выполнена надпись буквами синей эмали: слева – «коллеж. рег.», справа – «И. Демянко». По свободному полю щита жетона размещены в четыре ряда накладные цифры и буквы: =209=п.р.=Н.=п.= (209-й пехотный резервный Николаевский полк).

Высота цифр – 4 мм, букв – П и Р – 3 мм, буквы Н – 5 мм. Цифры и буквы выполнены из золота. Лента на оборотной стороне жетона и боковая его часть позолочены. По всей видимости, сверху жетон был увенчан императорской короной, с продетым в нее колечком для ношения на одежде.

Видимо, владелец жетона убрал императорскую корону после отречения Николая II 2 (15) марта 1917 года и прихода к власти Временного правительства. Так тогда было «модно».

На жетоне отсутствуют клейма мастера и пробирного управления. Может, они были выбиты с оборотной стороны короны или соединительном кольце, или отсутствовали вообще. Поэтому сложно сегодня установить изготовителей жетона.

Но это не умаляет его достоинства. Он сделан качественно, красиво. Судя по последней дате – 1910 год, он был изготовлен в этом же году.

Этот жетон можно отнести к так называемым «товарищеским», поскольку по имеющимся на сегодня сведениям не имел официально утвержденного рисунка. По всей видимости, товарищи, сослуживцы поднесли настоящий жетон И. Демянко в память о службе в полку или по другой причине. Предположим, что все желающие офицеры полка могли заказать аналогичные жетоны, или этот жетон был именной наградой полка.

Было бы неуважением с нашей стороны, если бы мы не рассказали кратко историю полка.

Середина XIX века. 4 декабря 1863 года был сформирован Динабургский крепостной батальон. 11 августа 1877 года назначен к формированию как 50-й резервный пехотный батальон из 4-го батальона 1-го Динабургского крепостного пехотного полка. Фактически он был сформирован 29 июля 1877 года.

Вот почему год 1877-й указан на жетоне как год рождения полка. В годы Русско-турецкой войны (1877-1878 гг.) батальон находился в Терской области в составе 3-й резервной пехотной дивизии Кавказского военного округа. В город Николаев полк прибыл из укрепления Ведень Терской области 10 октября 1878 года. С тех пор до его расформирования в июне 1910 года, если не считать двухлетнего пребывания на полях Манчжурии в действующей армии, полк в течение 33 лет находился в нашем городе.

В книге «Адрес-календарь. Справочная книжка Николаевского градоначальства на 1902 год» в подзаголовке «209 Николаевский резервный батальон» читаем: «Штаб батальона, Соборная, 18. Батальон сформирован в 1877 году. Командир батальона полк. Влад. Андр. Дорогой, Никольская, 9» [3, 69].

В нашем городе 209-й Николаевский резервный батальон был переформирован с 26 декабря 1903 года в 209-й Пехотный резервный Николаевский полк.

По этому случаю газета «Южная Россия» сообщала: «Во время обеда 30-го января по случаю переформирования 209-го Никол. резервного батальона в 209-й пехотный резервный Николаевский полк начальником Николаевского гарнизона контр-адмиралом О.А. Энквистом была послана в Порт-Артур заместителю о Его Величества на Дальнем Востоке и главнокомандующему всеми сухопутными и морскими силами генерал-адъютанту Алексееву телеграмма» от имени командира и офицеров «юного 209-го пехотного резервного Николаевского полка», командиров частей

Николаевского гарнизона, городского управления, духовного, гражданских и учебных ведомств.

В ответной телеграмме генерал-адъютант Алексеев поблагодарил «...за дорогой для нас привет и добрые пожелания» [4].

В период русско-японской войны интересна история женщины – Георгиевского кавалера, служившей в 209-м пехотном полку. Ксения Васильевна Крицко в начале русско-японской войны бежала на Дальний Восток от родной семьи, проживавшей в г. Литин Подольской губернии (сегодня Винницкая область). Сначала 18-летняя девушка поступила в сестры милосердия. Потом решила последовать примеру девицы-кавалериста Дуровой – героини Отечественной войны 1812 года, записки которой ей удалось прочесть.

Недолго думая Ксения Васильевна остригла волосы, оделась в солдатскую форму и под именем Константина Крицкого определилась добровольцем в 86-й Вильманstrandский полк. Участвовала в походе, во время штурма японцами Путиловской сопки была ранена.

Излечившись после ранения, девушка-солдат вновь поступила в действующую армию, на этот раз в 209-й Николаевский пехотный полк. Вместе с ним она принимала участие во многих сражениях.

8 августа 1905 года под Халитовым, находясь в передовой цепи, она помогла выбраться из линии огня двум тяжело раненым: офицеру Брахману и фельдшеру Зилотову. При этом Ксения сама была ранена [5]. За этот подвиг доброволица 16 роты 209 пехотного Николаевского полка Ксения Крицкая (она же Николай Крицкий) награждена Знаком отличия Военного ордена IV степени № 147961 (с 10 августа 1913 года – солдатский Георгиевский крест) — «За личные подвиги, мужество и храбрость, оказанные им разновременно в боях против японцев».

После окончания русско-японской войны Ксения вместе с 209-м полком вернулась в Николаев.

Городская газета, выходящая в то время, периодически освещала воинские будни и праздничные события 209-го полка. Так, в опубликованной заметке «Полковой праздник» мы находим: «В воскресенье, 29 июня, в день св. апостолов Петра и Павла, 209 Николаевский пехотный полк празднует свой полковой праздник. Церковь полковая в этот же день празднует храмовый праздник и богослужения будут совершаться в зимней церкви на Кузнечной улице. 28 июня, в субботу, будет отслужена всеношная в 5 часов вечера. В день праздника 29 июня будет отслужена литургия и молебен» [6].

После божественной литургии был устроен парад. Затем войска отправились в лагерь, там для солдат были устроены игры и угощения. «Все время играл хор полковой музыки». Командир полка полковник Николай Александрович Бабилов (05.12.1906-15.06.1910 гг.) поздравил войска с праздником. ...Празднество закончилось к позднему вечеру» [7].

О предстоящем проведении полкового и храмового праздника в 1909 году газета проинформировала читателей: «В понедельник, 29 июня, 209 пехотный Николаевский полк чествует свой полковой и храмовый праздник. Всеношное богослужение в полковом храме – 28 июня в 5 часов вечера. Литургия – 29 июня в 8 ½ час. утра, в собственной полковой церкви по Кузнечной ул. при казарме Голубова» [8].

На страницах «Николаевской газеты» в разное время горожан информировали о переводе офицеров из Николаевского полка в другие воинские части и наоборот. Так, из газетных публикаций следует, что «переводится подпоручик 211 пехотного резервного Евпаторийского полка Антипенко в 209 Николаевский полк» [9], «переводится по пехоте 209-го Николаевского полка подпоручик Попов – в 53-й Волынский полк» [10].

Освещались также духовные мероприятия, в которых принимали участие военнослужащие полка, награждение офицеров орденами. Например, «Николаевская газета» (№1052) за 5 июля 1909 года на стр. 3 писала: «В понедельник, 6 июля, в церкви 209 пехотного Николаевского полка по Кузнечной улице, в 6 часов вечера, будет отслужен молебен перед Чудотворным образом Касперовской Божией Матери».

В «Николаевской газете» (№ 1236) за 19 февраля 1910 года на стр. 3 в разделе «Местная жизнь» сообщалось, что Высочайше пожалованы ордена: «Св. Анны 2-й степени подполковнику Вереденко (Владимир Федорович, - **прим. авт.**), Св. Анны 3-й степени капитану Ефимову (Георгий Григорьевич), Св. Станислава 2-й степени – подполковнику Крыжановскому (Иван Иванович), Св. Станислава 3-й степени: шт.-кап. Николаевского полка Галлашеку (Вячеслав Иванович), Лебедеву (Владимир Никитьевич) и Ластовецкому (?)» (имя и отчество установить не удалось, - **прим. авт.**)

Многие мероприятия, связанные с 209-м пехотным резервным Николаевским полком, сопровождались богослужениями. Проводились и регулярные службы в полковой церкви. Одно время, с 1904 года, полковым священником и настоятелем походной Свято-Петропавловской церкви, находившейся по Кузнечной улице, был Парфений Михайлович Холодный (1874, с. Кириловка Черниговской губернии – 23.08.1937, Одесская область).

Гораздо позже, в 1914 году в Галиции, священник 58-го пехотного Прагского полка Парфений Холодный уговорил австрийский отряд сложить оружие и сдаться в плен. В мае 1915 года за этот подвиг лично император Николай II вручил П. Холодному золотой наперсный крест на Георгиевской ленте. П. Холодный в годы Первой мировой войны был также награжден орденами: Св. Анны 2 степени с мечами (4.06.1915), Св. Владимира 4 степени с мечами (01.1916).

После закрытия полковой церкви он был переведен в Свято-Никольский храм г. Николаева (ул. Фалеевская, 4). Священник отец Парфений Холодный был приговорен к расстрелу на основании статей 54-10 54-11 УК УССР. Приговор был исполнен 23 августа 1937 года. Полностью реабилитирован в 1989 году [11, 52].

О последнем полковом празднике 209 пехотного Николаевского полка говорится в заметке, подготовленной журналистом М. – Ч-нь, которая была напечатана в «Николаевской газете». В ней, в частности, сказано: «В понедельник, 14 июня (1910), расквартированный в Николаеве 209 Николаевский пехотный полк справляет свой последний полковой праздник, а вслед за тем он передает свой состав другим частям, причем половина его покидает пределы Одесского округа» [12].

Известно, что полковой праздник традиционно отмечался 29 июня. Но ввиду того, что фактический уход частей полка был намечен на более ранний срок, решено перенести праздник на 14 июня, именно на тот день, когда полк в полном своем составе вступил на территорию театра военных действий и занял боевые позиции в составе 1-й Манчжурской армии на полях и сопках Дальнего Востока.

Вместе с полком уходило большинство офицеров, в течение многих лет сжившихся с городом и тесно сроднившихся с населением. Так, в «Николаевской газете» (№ 1360) за 22 июля 1910 года под рубрикой «Местная жизнь» была напечатана такая информация: «Переводятся по пехоте: 209-го Николаев. полка полковник Бартенев; подполковники: Вереденко и Крыжановский, капитаны Валуженич, Ефимов, Пронин и Панов, штабс-капитаны Чернышев, Приходьков и Второв, поручики Лукин и Вайберг, подпоручики: Карандеев и Луговкин и прапорщик Болотнов в 190-й пехотный Очаковский полк».

Ввиду знаменательного дня в истории полка его командир Н.А. Бабилов, согласно желаниям офицеров, устроил 14 июня 1910 года прощальный полковой праздник. По свидетельству очевидцев, он прошел с участием начальника гарнизона контр-адмирала А.И. Мязговского, командиров полков: Прагского – полковника Кушакевича, казачьего – полковника Платова, представителей Очаковского и Перекопского полков, флотского полуэкипажа, артиллерийского ведомства, военных врачей, бывших офицеров полка, представителей города. Единодушным было мнение всех принявших в нем участие, что этот день останется в памяти офицеров и нижних чинов, как символ единения начальства и подчиненных под родным полковым знаменем «в дружной военной семье» [13].

1 июля 209-й пехотный полк оставил Николаев. Трогательно прощание прошло в 9 часов утра на вокзале. «...Прагцы преподнесли отъезжающему батальону икону Николая Чудотворца, а казаки икону Касперовской Божьей Матери. ...Были представители всего гарнизона г. Николаева, также много знакомых отъезжавших, одно только не гармонировало – это то, что не было никакой депутации от городского самоуправления» [14].

Но прохладное прощание с городом Николаевского полка не прошло бесследно для городской власти. Этот вопрос был поднят в Городской Думе. На заседании Городской думы 6 июля (1910) экстренный запрос сделал гласный думы Лазарев: «Почему гор. голова не был на проводах Николаевского резервного полка? Почему нижним чинам не сделано никакого угощения?»

По этим и другим вопросам, поставленным членами Городской думы, давал ответы городской голова Н.П. Леонтович.

Члены думы получили от Леонтовича разъяснение, что «...ни командир полка, ни адъютант не были (у гор. головы, – прим. авт.), даже простой записки не прислали». Поэтому гласные думы посчитали, что «поездка гор.

головой на проводы была бы неуместной, если командир полка не сделал прощального визита» [15].

На первый взгляд, можно было бы констатировать бестактность со стороны командира полка. Но в «Николаевской газете» по этому поводу была опубликована статья «Письмо в редакцию» за подписью командира полка Н. Бабикова. В ней полностью опровергались все нелестные отзывы в адрес командира полка, о пренебрежительном отношении к городской власти. В частности, в письме сказано следующее: «...чтобы поставить в известность господина городского голову и просить его, как такового, почтить своим присутствием прощальное торжество, я (Бабиков) лично был у него с визитом за неделю (6 июня), но, к сожалению, г-на Леонтовича не застал и оставил ему визитную карточку и официальное приглашение».

Приведя этот и другие аргументы в свою пользу, Бабиков констатировал: «таким образом, как г-н городской голова, так и гг. члены управы были заблаговременно поставлены в известность об уходе полка. ...Полком и мной, как его представителем, было сделано все, чтобы сердечно проститься с городом, с которым полк действительно сроднился за треть века» [16].

Последним командиром полка был полковник Николай Александрович Бабиков (02.12.1866, Киевская губерния – 1920, под Архангельском).

После расформирования 209-го пехотного резервного Николаевского полка – 15 июня 1910 года, вместе с производством в генерал-майоры Н.А. Бабиков возглавил 2-ю бригаду 11-й пехотной дивизии [17]. С октября 1914 г. – генерал-лейтенант, командир 12-й пехотной дивизии.

Участник русско-японской, Первой мировой и Гражданской войн. Н.А. Бабиков награжден девятью боевыми орденами, в т. ч. орденом Св. Георгия 4 степени (13.01.1915) [18, 392] и Золотым оружием «За храбрость» (март 1906).

Жизнь его закончилась трагически – в 1920 году расстрелян под Архангельском.

Дальнейшую судьбу остальных офицеров и солдат полка, к сожалению, никто не исследовал. Точно одно: многим из них пришлось испытать на себе лихолетья Первой мировой войны.

Кто такой коллежский регистратор И. Демянко? К сведению: коллежский регистратор – это нижний гражданский чин в Табели о рангах Российской империи XVIII-XX веков, т. е. чиновник, обладавший таким чином, относился к 14 классу. До издания Манифеста от 11 июня 1845 года чин давал право на личное дворянство, затем – только почетное гражданство.

Любителям живописи должна быть знакома картина русского художника В.Г. Перова «Первый чин. Сын дьячка, произведенный в коллежские регистраторы» (1860 г.) – яркое изображение чиновника этого класса.

Все чиновники имели форменную одежду. Погоны или петлицы чиновника 14 класса имели один просвет и одну звездочку 11,2 мм, там же дополнительно закреплялась эмблема служебного ведомства. Формой титульного обращения к коллежскому регистратору было «Ваше благородие». Оклад пенсии коллежскому регистратору из государственного казначейства по чинам в военном и морском ведомстве составлял 215 рублей в год.

В книге «Адрес-календарь Николаевского градоначальства на 1913 год» среди классных чиновников находим: «делопроизводитель по хоз. части г. секр. Демянко Иос. Федор., Херсонская 104» [19, 53]. В алфавитном указателе этой же книги на странице 8 указано – «Демянко Иос. Фед.» [19, 8].

В книге «Адрес-календарь Николаевского градоначальства на 1915 год» в разделе «По военному ведомству» в сведениях, поданных по 58-му

пехотному Прагскому полку, среди списка подпоручиков находим: «делопр. по хоз. ч. г. с. Демянко Иосиф Никиф., Херсонская 104» [20, 60].

По всей видимости, коллежский регистратор Демянко поступил на службу в 58-й пехотный Прагский полк. С отчеством «Федорович» в книге «Адрес-календарь...» на 1913 год, наверное, была допущена ошибка. Так как в избирательном списке в Городскую думу по 2-й Адмиральской части города Николаева по 1-му участку в 1919 году числился по адресу: Херсонская, 104 Деменко Иосиф Никифорович, 41 года от роду, находившийся на военной службе. Его жена Наталья Даниловна, 42-х лет, домохозяйка, и сын Тимофей Иосифович, 20 лет (родился 21 февраля 1898 года), находившийся на военной службе [21, 154]. Здесь при составлении списка в фамилии допущена ошибка: вместо буквы «я» после буквы «м» написали букву «е». Тогда тоже грамотеев хватало.

Дальнейшие поиски помогли установить следующее: семья Демянко проживала в частном доме по ул. Херсонской, 104, затем адрес изменился: пр. Ленина, 154, ныне пр. Центральный (дом до наших дней не сохранился, на его месте находится двухэтажный торговый центр «АТБ»).

Иосиф Никифорович родился в 1877 году, ушел из жизни в возрасте 83 лет 5 июня 1960 года. Его жена Наталья Даниловна родилась в 1876 году, скончалась 22 октября 1947 года. Сын Тимофей умер 5 августа 1970 года.

В память о 209-м пехотном резервном Николаевском полку и служившем в нем И.Н. Демянко потомкам остался полковой жетон.

Многое в символике военного времени начала XX века для любителей истории Николаева, к сожалению, остается фактически «белым пятном». Полковая символика частей, находившихся в Николаеве, ждет изучения и особой систематизации.

Список использованных источников

1. Адрес-календарь и справочная книга Николаевского Градоначальства на 1904 год. – Николаев : Русская типо-литография, 1903. – 525, 235, 62 с.
2. Южная Россия. – 1904. – № 156. – 19 июня. – С. 2.
3. Адрес-календарь. Справочная книга Николаевского Градоначальства на 1902 год. – Николаев : Русская типо-литография, 1901. – 227, 105, 37, 54, XXVII с.
4. Южная Россия. – 1904. – № 33. – 4 февраля. – С. 3.
5. Николаевская газета. – 1910. – № 1474. – 8 декабря. – С. 2.
6. Николаевская газета. – 1908. – № 730. – 28 июня. – С. 3.
7. Николаевская газета. – 1908. – № 732. – 1 июля. – С. 2.
8. Николаевская газета. – 1909. – № 1046. – 28 июня. – С. 2.
9. Николаевская газета. – 1909. – № 1049. – 2 июля. – С. 3.
10. Николаевская газета. – 1910. – № 1245. – 3 марта. – С. 3.
11. Губская Т.Н. Соль земли. Священнослужители и церкви Николаевщины. – Николаев : Из-во Ирины Гудым, 2013. – 316 с.
12. Николаевская газета. – 1910. – № 1328. – 13 июня. – С. 3.
13. Николаевская газета. – 1910. – № 1330. – 16 июня. – С. 3.
14. Николаевская газета. – 1910. – № 1343. – 2 июля. – С. 3.
15. Николаевская газета. – 1910. – № 1348. – 8 июля. – С. 3.
16. Николаевская газета. – 1910. – № 1352. – 13 июля. – С. 3.
17. Николаевская газета. – 1910. – № 1334. – 20 июня. – С. 2.
18. Военный орден Святого Великомученика и Победоносца Георгия. Именные списки 1769-1920. Библиографический справочник. Отв. сост. В.М. Шабанов. – Федеральное архивное агентство. РГВИА. – М. : Русский мир, 2004. – 928 с.
19. Адрес-календарь Николаевского градоначальства на 1913 год. – Николаев : Электрическая типо-литография Бр. Л. и И. Белолипских, 1913. – 178, 167, 101 с.
20. Адрес-календарь Николаевского градоначальства на 1915 год. – Николаев : Электрич. типо-литография Бр. Л. и И. Белолипских, 1914. – 34, 205, 152, 39 с.
21. Государственный архив Николаевской области, Ф. 222, оп. 1, д. 1836, 484 л.

Євген Горбуров,

Кирил Горбуров

**ІСТОРІЯ 209-ГО ПІХОТНОГО РЕЗЕРВНОГО
МИКОЛАЇВСЬКОГО ПОЛКУ, ПОЛКОВОГО ЖЕТОНУ ТА ЙОГО
ВЛАСНИКА**

У статті розповідається про 209-й піхотний резервний Миколаївський полк. Полк з 10.10.1878 по 01.07.1910 рр., до його розформування, знаходився в Миколаєві. Вперше описаний раніше не відомий дослідникам полковий жетон і подається зібрана інформація про його колишнього власника – колезького реєстратора І.Н. Демянко.

Ключові слова: жетон, полк, командир, війна, полкове свято.

Evgen Gorburov

Kiril Gorburov

THE STORY OF THE 209TH NIKOLAEV RESERVE INFANTRY REGIMENT, REGIMENTAL TOKEN AND IT'S OWNER

The article tells about the 209th Nikolaev reserve infantry regiment. the regiment was in Nikolaev before its disbanding, starting from 10/10/1878 to 07/01/1910. The previously unknown regimental token was described for the first time and information collected about its former owner, the college registrar I.N. Demyanko was provided.

Keywords: token, regiment, commander, war, regimental holiday.

УДК 94(477.46)

БОГДАН ЧОРНОМАЗ

м. Умань

e-mailchornomaz.bogdan@gmail.com

УМАНЬ: МІЖНАЦІОНАЛЬНІ ВІДНОСИНИ

У пропонованій статті автор звертає увагу читача на недостатнє, як на сучасну пору, висвітлення теми міжнаціональних відносин в одному із регіонів України – Уманщині. Описано особливості культурно-релігійного розвитку регіону. На підставі опублікованих праць автор звертає увагу на роль конкретних осіб в розвитку міжнаціональних відносин в регіоні. Уманщина характерна тим, що в цьому регіоні переплелися історичні долі поляків, євреїв українців та росіян, а комплексних досліджень

проблем співжиття різних національностей на терені Уманщини, крім єдиної праці історика з української діаспори Петра Мірчука «Коліївщина гайдамацьке повстання 1768», досі не створено. Виходячи з цього пропонуване дослідження можна вважати цілком доречним.

Ключові слова: *Уманщина, міжнаціональні взаємовідносини, хасиди, українська інтелігенція, конференція, «різуни», народні месники.*

Проголошення державної незалежності України, яке відбулося у 1991 році, спричинило цілу низку подій, що призвели до зміни стилю життя уманчан і навіть сприяли виникненню своєрідної атмосфери у міжнаціональних взаємостосунках.

Кожну осінь мешканці Умані не дивуються появі великої кількості людей в дивнуватій одежі, за якою можна безпомилково визначити послідовників однієї з гілок іудейської релігії – хасидизму. Вигляд одежі хасидів в перші роки після їх появи дещо шокував місцеве населення, але дуже швидко всі звикли і нині не дивуються з темної ритуальної одежі і вигляду довгих пейсів на висках статних чоловіків.

Зацікавленість до питань єврейства і хасидизму в середовищі уманської інтелігенції можна було спостерігати ще відтоді, коли про хасидів в Умані маже ніхто з пересічних мешканців нічого не знав. Наприклад, яскрава представниця української інтелігенції Надія Суровцова все своє життя підтримувала теплі стосунки з авторитетною в Умані єврейською родиною Білінкісів[1.]. Білінкіси були відомими в Умані лікарями. Про те, що ця родина користувалася повагою і в середовищі чиновництва радянської влади, свідчить той факт, що їхній приватний будинок не був ні зруйнований, ні конфіскований в роки тотальної репресивної політики більшовицької імперії. Родину Білінкісів у 60-ті роки часто провідувала Надія Віталіївна Суровцова. З метою доброчинності автору пропонованої статті іноді доводилося

супроводжувати Надію Віталіївну під час цих відвідин, і він був свідком того, як шанобливо ставилися Білінкіси до Надії Віталіївни.

Очевидно, що згадуючи про взаєностосунки між євреями і проукраїнськи налаштованими представниками уманської інтелігенції необхідно зауважити, що добрі стосунки були між ними завжди і навіть в ту пору, коли більшовики лише вибудовували плани опанування всією російською імперією[2.], тобто ще до початку більшовицької революції. В кінці 60-х років чи на початку 70-х вийшла збірка оповідань, у якій було оповідання Надії Суровцової, яке називалося «Цадик». На сторінках оповідання ця непересічна жінка зуміла показати як, незважаючи на компартійну ідеологічну політику, євреї дотримуються своєї віри і традицій. В тодішній політичній атмосфері така поведінка вимагала неабиякої громадянської мужності, інакше кажучи – це було виявом дисидентського стилю світобачення.

Навряд чи можна сказати, що на сучасну пору є задовільним вивчення історії міжнаціональних стосунків між поляками, євреями та українцями в регіоні Уманщини, починаючи з XVIII ст. Найбільш відомі праці авторами яких є Юрій Мицик [3.], або Григорій Храбан[4.] навряд чи можна вважати, що вони можуть задовольнити зацікавлення широких кіл науковців та українського громадянства. Власне, на цьому наголошували учасники міжнародної конференції, присвяченій історії подій повстання «Коліївщина», яка відбулася в Умані 14 жовтня 2018 року. Наприклад, на цьому акцентували увагу слухачів вчені зі Львова. До речі, на конференції кількома доповідачами було підкреслено, що досі ніхто з українських істориків не спромігся написати комплексного дослідження про стосунки між поляками, українцями та євреями в регіоні Уманщини, зокрема немає наукових комплексних досліджень про повстання названого в народі Коліївщиною, хоча спроби пролити світло на міжнаціональні стосунки були. Наприклад, далеко за межами України американець українського походження Петро

Мірчук видав комплексне дослідження яке було опубліковане на українській мові про повстання «Коліївщина» [5.].

У 1968 році вперше відбулася наукова конференція на честь відзначення 250-ї річниці повстання «Коліївщина». Конференція відбулася на базі історичної кафедри Уманського державного педагогічного інституту і найбільше уславилась обіцянкою відзначити завершення конференції встановленням пам'ятника ватажкам повстання. Правда, далі встановлення каменю з написом: «На цьому місці буде встановлено пам'ятник героям повстання Максиму Залізняку та Івану Гонті» – справа не пішла. Пам'ятник встановлено лише у 2017 році. Після конференції 1968 року наступна міжнародна наукова конференція на тематику гайдамацького повстання відбулася аж у 2008 році. Конференцію було названо: «Польща-Україна: про минуле заради майбутнього» На цій конференції було оприлюднено досить багато цікавого матеріалу, з якого можна було зробити ґрунтовні висновки про стиль життя та побут єврейської діаспори у Центральній Україні. Тези доповідей, виголошених на конференції, були випущені у двох збірниках. Правда, у збірники одна доповідь не увійшла. На нашу думку, через кілька фраз, які не сподобалась польським історикам. Подаємо цитату: «... Народу, який боронить свою землю від поневолення, ніколи не можна робити закиди в надмірній жорстокості. Його жорстокість освячена прагненням до волі, і якщо в такій ситуації гайдамакам можна чимось докорити, так це тільки тим, що вони не здобули перемоги над ворогами, які прийшли поневолювати їх батьківщину, прийшли, як загарбники на чужу землю». Правда, цю статтю опубліковано у часописі «Воєнна історія»[6.].

На основі оприлюдненої на конференції 2008 року інформації, можна було зробити деякі висновки про історію польсько-українсько-єврейських взаємостосунків в регіоні Уманщини. На конференції уманськими науковцями було висвітлено тодішнє бачення взаємостосунків з позиції тогочасної історичної науки (всі учасники конференції були фаховими

істориками). Польські історики дуже обережно і тактовно заявили про своє несприйняття методів боротьби повсталих гайдамаків. Зокрема, поляки вважали, що гайдамаки під час повстання проявляли надмірну жорстокість. На цій конференції було б бажано познайомитись з баченням і оцінкою цих подій з боку євреїв, але представників єврейської діаспори на конференції не було. А українцям це було б цікаво і корисно. Після конференції 2008 року Умань відвідало кілька польських делегацій з метою участі у культурно-науковому житті міста. Під час спілкування на зустрічах з польськими колегами, уманські історики зуміли тактовно, толерантно і аргументовано відстоювати свою позицію. Очевидно, що історикам вдасться спростувати і заглидити всі непорозуміння, які іноді трапляються між українцями і поляками. Принаймні, про бажання продовжити діалог між українськими і польськими істориками заявила польська сторона.

Варто продовжити обговорення міжнаціональних стосунків на єврейсько-українську тематику. З цією метою пропонуємо познайомитися зі спогадами корінного єврея-уманчанина Демба Мирона Яковича [7.]. Знаковим є те, що Мирон Якович зумів вціліти тоді, коли в Умані відбувався акт Голокосту, і він чудом врятувався від розстрілу євреїв в Сухому Яру. Йому довелося пережити надзвичайно цікаві кульбіти долі і він погодився сам написати свою розповідь. Свої спогади Мирон Якович написав російською мовою, але на прохання історика, збирача інформації, дозволив те місце розповіді, яке стосується міжнаціональних відносин перекласти на українську мову.

Отже, розповідь Демба Мирона Яковича.

«Як відомо, німці окупували місто Умань 31 липня – 1 серпня 1941 р. Я пам'ятаю про ці події особисто. Перший погром євреїв почався приблизно через місяць після окупації Умані (кінець серпня – початок вересня 1941 року). Євреї тоді ще мешкали у своїх помешканнях. Погром захопив в

основному центральні вулиці (була та особливість погромників, що вони хапали всіх прохожих євреїв).

Ми з матір'ю мешкали по вулиці Пролетарській 5 (у даний час це вулиця Затонського 5). Цей дім стоїть по сьогоднішній день – старий будинок з колонами. Його зображення є в газеті “Уманська зоря” за 28.04.1999 р.

Під час 1-го погрому (він продовжувався один день) було задушено газом біля 1000 осіб – достовірно відомо, що це було в колишньому палаці піонерів – підвал нині діючої столової – біля Будинку Рад – Міськвиконкому). Другий погром вже був, коли ми перебували (як і всі євреї) в гетто – район базару – вулиці Некрасова, Восточна та інші. Ми перебували (не можна сказати, що жили) в будинку № 5, що по вулиці Восточній. Будинок цей стоїть і понині. Такою була осінь 1941 року.

Як тільки розвиднилось, почалась облава. Українські поліцаї (що було, те було) і німці всіх євреїв вигнали з приміщень і поставили в шеренгу. З усієї шеренги, яка стояла на нашій вулиці навпроти «нашого» будинку (до речі, в цьому будинку мешкали і староста гетто – єврей Самбургський і його заступник Табачник)... Не буду описувати весь жах, але скажу, що з усієї шеренги живими залишились тільки я, моя матір Демб-Гофман Раїса Мойсеївна і братик Кім 1940 р.н. (він помер в 1987 р.).

Мати померла в квітні 1960 р., не доживши до 51 року. Врятувались випадково, і зараз не віриться, що врятувались, дякуючи мені. Було холодно, і я не міг знайти свою шапку (я цю шапку пам'ятаю досі). Я в той час був, як дорослий і все прекрасно розумів, куди нас поведуть і для чого (взагалі, вибачте за нескромність, до ВВВ (Велика вітчизняна війна – прим. авт.) я був досить розвинений, вільно читав газети і цікавився політикою, добре пам'ятаю всі події і сталінські репресії). Поліцай нам дозволив взяти шапку, а сам вийшов. Шапку я знайшов, але мама вивела нас через чорний вихід і ми пішли через водолікарню-психдиспансер і зайшли у двір школи №1. Отже, в

результаті цих подій ми ще раз випадково залишились з усіма – рештою євреїв (погром тривав один день), знову в гетто. Третій погром був завершальний, після якого євреї не мали права жити, він був восени 1942 року. Мама (героїня – цього навіть мало сказати) ходила на роботу по ремонту доріг і німець-надзиратель її попередив, що завтра вранці вас будуть знищувати, так що тікай, мамо. Тільки стемніло, вона прибрала єврейські знаки (жовтий круг діаметром 10 см), і через вулицю Островського ми вийшли в місто. Гетто вартовими не охоронялось, але за вихід – розстріл. Вийшли в місто, яке кишіло німцями і поліцаями. А куди йти?! Виявляється мати і тут знала куди (домовленість, видно, була раніше). Пішли на вулицю Ленина, 17 (це номер будинку і в цей час) до польки Новак Станіслави Павлівни (їй було років 60). Її племінниця (теж Стася) в цей же вечір привела мене на вулицю Горького, 55 (тепер Горького, 39) до колишньої вчительки школи № 11 – Боцманівської Віри Михайлівни, красивої молододі жінки (я вже тоді розбирався в жіночій красі). Віра Михайлівна (далі буду писати В.М.), приблизно ровесниця моєї матері, працювала разом з моєю матір'ю в школі № 11. Мати була вчителькою молодших класів. В.М. була прекрасною людиною. Вона дуже добре, по-материнськи, прийняла мене, ризикуючи своєю родиною, тобто собою, донькою Галею (моєю ровесницею), дуже гарною, і навіть своїм батьком (Сугаком Михайлом), котрий під час ВВВ був учителем фізики в шк. №11 (це з розповідей мами). Чоловіка В.М. було репресовано у 1937 р., як борця за вільну Україну. В.М. і за німців вела активну роботу, борючись за самостійну вільну Україну, ненавиділа радянську владу і німецьких окупантів. В її кімнаті висів великий портрет Петлюри у військовій формі.

Вперше я там почув (у В.М. був патефон) пісню про Сагайдачного та “...Гей наливайте повнії чари, щоб через вінця лилося, щоб наша доля нас не цуралась, щоб краще в світі жилося...” Ще пам’ятаю таку пісню: “Зібралася бідна голота до корчми гулять...”. Вперше я тоді почув в їхньому виконанні (пластинки, видно, не було)... «Їхньому» – це В.М., Петра Думки та Дмитра –

я почув теперішній гімн України «Ще не вмерла Україна...». Пам'ятаю на подвір'ї В.М. була собака, у якої було декілька щенят. Кожне щеня мало своє ім'я: «Віссаріончик (чомуś не Йосиф!), Ворошилов, Будьонний та ін. До В.М. нерідко приїжджали відвідувачі зі Львова (це я чув з їхньої розмови), молоді гарні чоловіки – соратники по боротьбі. Я їх добре пам'ятаю, правда, їхні обличчя, тепер, наче в тумані – все-таки багато часу пройшло. Це були (як я вже згадував) пан Петро Думка та пан Дмитро (прізвища або псевдоніма не пам'ятаю). «Думка», я думаю, був псевдонім Петра, оскільки на брошурах, які він привозив і я їх бачив, було надруковано – Петро Думка. Петро був дуже вродливий (треба ж таке, щоб зібралась компанія вродливців!), до деякої міри Петро був схожий на теперішнього артиста Мікеле Плачідо – комісар Катані у фільмі «Спрут». В хаті В.М. була друкарська машинка. Ставні зачинялись, вікна завішувались і Петро або Дмитро друкували (В.М. за машинкою, не пам'ятаю). Від мене вони чомуś нічого не втаємничували, і я був всьому свідком. Все це я пам'ятаю добре. Пан Петро і пан Дмитро довго не затримувались у В.М. і на наступний день зразу ж від'їжджали. В хату В.М. заходили німці (а куди від них дінешся?!). Пам'ятаю двох. Один з них типу фельдфебеля (старшина), повнуватий, років 40-43, а другий – офіцер. Часто пригощали мене цукерками («бон-бон»), не підозрюючи, кого вони пригощають. Для них і всіх інших я був «племінник – Вася Мельник». Пам'ятаю одного разу, це було суворою зимою, мені довелося вийти босим на сніг, щоб утримати собаку. Бо собака обгавкувала фельдфебеля, і я боявся, щоб фельдфебель не застрелив собаку...

... Отже, коли Стася привела мене до В.М., то зразу ж пішла. Як я вже говорив, В.М. мене дуже добре прийняла. Тут же постригла «під машинку» (волосся в мене було кучеряве). Через деякий час В.М. познайомила мене з домашнім господарством. У неї була корова бордового кольору породи «німка», індики, кури, свинка, біля хати город. Вона дуже делікатно почала мене привчати (В.М. не дарма ж була педагогом). Я ж був чисто міським хлопчиком. Взагалі, стала привчати мене трудитися. Я боявся підходити до

корови. В.М. десь роздобула для мене чобітки, козушок і все таке інше. Я доглядав за коровою вдома і водив її на пасовище у літньо-осінню та весняну пору. Разом зі мною пасли свої корови хлопці Міха Жупанчик і Тося Катрич (М.Жупанчик – відомий в Умані годинниковий майстер – помер 3–4. р. тому, а Анатолій Катрич – відомий водій-передовик заводу «Уманьферммаш» і зараз живий-здоровий. Я все життя пропрацював на цьому ж заводі). Вони, ці хлопці, добре знали, хто я і чий я син, оскільки моя мама до ВВВ навчала їх в школі № 11. Вони до мене добре ставились і ніде про мене не проговорились. Я з ними зустрічався і останнім часом. Пасли ми корови в районі військового містечка (колишнього), біля табору військовополонених. У В.М. була старша сестра Люся – Людмила Михайлівна, її чоловік був теж репресований. У неї була донька років 8-9-ти. Доля їхня мені невідома, хоча, за словами Михайла Жупаника, їх обох розстріляли німці (він говорив, що бачив у дворі їхні трупи). У В.М. була ще сусідка Таня з дівчинкою, то я не можу бути впевненим чиї трупи бачив М. Жупаник – чи то Таню з донькою, чи то Люсю з донькою.

Отже, я прожив у В.М. приблизно рік. Потім мене через добрих людей із села Полянецьке мама забрала у радгосп села Свирневе Голованівського району Кіровоградської області. Моя мама, яка прекрасно знала українську мову (викладала в селі Полянецьке – а до цього в школі №11), під чужими документами працювала в цьому господарстві на польових роботах.

Після звільнення міста Умані, приблизно через місяць після 10 березня 1944 року – дня звільнення, ми приїхали (на возі) в Умань, то В.М. була вже заарештована і вислана, говорили, що В.М. заарештована на 25 років радянською владою. Донька Галя жила в тому ж будинку (вул. Горького 55, тепер 39). Але це я стверджувати не можу. Вона вчилась у школі № 2.

Коли ми приїхали в Умань, квартири у нас вже не було, і були ми “босі і голі”.

В 1960 році (я цю дату запам'ятав, оскільки це був рік смерті моєї матері) до мене на роботу з'явився майор держбезпеки і повідомив, що В.М. просить про її реабілітацію. Я все підписав, що було потрібно, що вона, ризикуючи своїм життям, тримала єврейського хлопчика. Все це підписала і моя мати, яка вже не вставала і вмирала у відділенні онкології уманської лікарні. Мене майор допитував і хотів знати, чи в той час (1943-1943 рр.) до В.М. хто приїжджав і чи привозили літературу або чи друкували на друкарській машинці. Я все це заперечував і сказав, що такого я не бачив і такого не було. Думаю, що В.М. реабілітували, але з нею я більше (і з Галею) ніколи не зустрічався.

В ім'я справедливості потрібно увіковічити її добре ім'я. Це потрібно для історії України.

Такі люди не можуть бути забуті.

Демб Мирон Якович 1999 р. жовтень.»

Щодо історії появи спогадів М. Демба, то слід зауважити, що Мирон Якович у 1990-х роках скористався можливістю наданою німецьким урядом і виїхав в Німечину оскільки німецький уряд надавав всім євреям, хто постраждав у 40-х роках від нацизму житло і забезпечував всіх тих які постраждали пенсією. В Німечині М. Демба не втрачав зв'язки з Уманню і якось йому хтось з уманчан надіслав монографію «Діяльність національно-патріотичного підпілля Уманщини у 1941 – 1945 роках». У монографії на підставі архівних даних йшлося про врятування українськими націоналістами єврейського хлопчика тобто самого М. Демби. Прочитавши монографію М. Демба приїхав в Умань щоб зустрітись з автором монографії і в результаті зустрічі з'явилися подані вище спогади Мирона Яковича Демба.

Як на сучасну пору актуальність опублікованих спогадів М Демба надзвичайно велика. Їх актуалізує те, що Росія не припиняє вести з Україною

інформаційну війну. Одним із засобів ведення війни є те, що Росія штучно нагнітає міжнаціональну неприязнь і взаємну підозрюваність.

Список використаних джерел

1. Черномаз Богдан (упорядник), коллектив співавторів: Скуратівська Ольга, Ямчук Павло та ін.). Україна Ольги Діденко – К. : «Талком», 2017. – 133 с.
2. Суровцова Надія Спогади. – К. Видав. ім. Олени Теліги, 1996. – С. 20 – 40.
3. Мицик Юрій Умань козацька і гайдамацька. – К: «Видавничий дім КМ Академія, 2002. – С.110 -182.
4. Храбан Григорій Спалах гніву народного. – К. : Видавництво при Київському державному університеті, 1989. – 173 с.
5. Петро Мірчук Коліївщина гайдамацьке повстання 1768 – Нью-Йорк. Наукове товариство ім. Т. Шевченка, 1973 – 323 с.
6. Черномаз Богдан. Проблема суперечностей у трактуванні гайдамацького повстання XVIII століття. // Воєнна історія. 2008. Число 4(40) – Львів Український інститут воєнної історії. – С.74.
7. Уманський краєзнавчий музей. Спогади Мирона Яковича Демба. – УКМ - 18652

В предлагаемой статье автор обращает внимание читателя на недостаточное, как на современное время, освещение междунациональных взаимоотношений в одном из регионов Украины – Уманщине. Описаны современные особенности культурно-религиозного развития региона. На основании вышедших в печати работ, автор обращает внимание на роль конкретных личностей в развитии междунациональных отношений в регионе. Уманщина характеризуется тем, что в этом регионе переплелись исторические судьбы поляков, евреев, украинцев и россиян, но до сих пор комплексных исследований на эту тему не создано, кроме работы историка из диаспоры Петра Мирчука «Коліївщина». В связи с этим, предлагаемую статью можно считать весьма полезной.

Ключевые слова: Уманщина, междунациональные взаимоотношения, хасиды, украинская интеллигенция, конференция, «резуны», народные мстители.

Bogdan Chornomaz

In the article the author draws the reader's attention to the insufficient coverage of the topic of interethnic relations in one of the regions of Ukraine, namely in Uman area. The first four pages of the article describe the peculiarities of the cultural and religious development of the region. On the basis of published works, the author draws attention to the role of certain individuals in the development of interethnic relations in the region. Typical for Uman area is the fact that in this region the historical fates of the Poles, Jews of Ukrainians and Russians have been closely connected. Despite this there is no comprehensive research on the problems of different nationalities coexistence on the territory of Uman area, except the only scientific work of the diaspora historian Petro Mirchuk, "Koliivshchyna" Against this background, the proposed study can be considered appropriate.

Key words: *Uman area, interethnic relations, Hasi*

УДК 908(477.46)

Микола Зеркаль,

м. Миколаїв

nikolaizerkal@gmail.com

МИТТЄВОСТІ НОВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ В ОБЛИЧЧЯХ ТА ДОЛЯХ СУЧАСНИКІВ (УСНА ІСТОРІЯ)

В новітній історії українська держава змушена доводити своє право на життя не лише політично, а також і збройним опором загарбникам. Триваюча з 2014р. збройна агресія на Сході України демонструє велику кількість прикладів самопожертви та патріотизму. Внаслідок того, що збройний конфлікт триває і по сьогодні – більшість інформації з офіційних джерел залишається засекреченою та недосяжною для наукового дослідження, але існує можливість отримати інформацію від безпосередніх учасників.

Головною метою дослідження є вивчення особистих вражень учасника історичної події та критичний аналіз історичних передумов які спонукали людину стати патріотом

та героєм сьогодні. Результати дослідження можуть стати корисними при підготовці військово-патріотичних заходів вчителями та як історичне джерело для науковців.

Ключові слова: *патріот, окупант, виховання, батьківщина, мирний час, збройна агресія, полон, обмін, захисник.*

МИТТЄВОСТІ НОВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ В ОБЛИЧЧЯХ ТА ДОЛЯХ СУЧАСНИКІВ(УСНА ІСТОРІЯ)

Новітній період історії України демонструє надзвичайну складність на багатовимірність процесів як в суспільстві, так і в наукових колах. Війна на Донбасі триває з 2014р. і кількість учасників бойових дій постійно зростає. Враховуючи досвід історичного минулого слід не втрачати час і в спілкуванні з живими діючими особами триваючої історичної драми створювати найбільш достовірні історичні реконструкції їх очима для передачі здобутого досвіду наступним поколінням. Тема фіксації усних спогадів учасників бойових дій набуває особливої актуальності також і тому, що потрібно буде вивчити докладно причини загибелі великої кількості українських військовослужбовців, мирного населення, втрати територіальної цілісності держави і визначити роль кожного з учасників історичного процесу та встановити покарання за вину. Запропоноване дослідження спрямоване на збереження історичної пам'яті, розширити фактами та оцінками багатовимірний історичний процес і дослідити роль та значення окремого життя в період трагічних випробувань. Головним завданням залишається фіксація історичних подій на підставі вражень, почуттів, свідоцтв безпосередніх учасників подій. Державні кордони, життя мирного населення, гарантія свободи громадян і права власності були і залишаються основними цінностями і будь-які дії спрямовані на порушення не лише конституційних, а і загальнолюдських прав і свобод має переслідуватись і найшвидші терміни припинятись. Автор спробує на історичному тлі висвітлити долю та сприйняття історичного процесу лише одним з учасників

подій, а саме Остапчука Віктора Анатолійовича. Під час роботи над статтею автор провів низку інтерв'ю з Віктором Анатолієвичем в період з 02 листопада по 25 грудня 2016 р. Аналіз офіційних джерел, перевірка та критичний аналіз отриманих під час інтерв'ю даних обумовило досить тривалий підготовчий період дослідницького матеріалу.

Таким чином, слід зазначити, що в певній мірі існуюча військова система виявилася готовою до виконання завдань у визначених районах збройного протистояння України та Російської Федерації. Провідну роль та основний тягар у відкритому протистоянні взяли на себе регулярні частини до складу яких входили також демобілізовані резервісти, які виявляли приклади мужності та героїзму.

Президент України, Верховний Головнокомандувач Збройних Сил України Петро Порошенко підписав 30 квітня 2018р. Указ «Про затвердження рішення РНБО «Про широкомасштабну антитерористичну операцію на території Донецької та Луганської областей», яким введено в дію рішення Ради національної безпеки і оборони про зміну формату широкомасштабної антитерористичної операції, яка була запроваджена у 2014 році.

Глава держави також підписав Наказ Верховного Головнокомандувача ЗСУ «Про початок операції Об'єднаних сил із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі та стримування збройної агресії Російської Федерації на території Донецької та Луганської областей». «Згідно Наказу з 14.00 30 квітня 2018 року розпочати операцію Об'єднаних сил із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі та стримування збройної агресії Російської федерації у Донецькій і Луганській областях, відповідно до плану операції Об'єднаних сил», - повідомив Петро Порошенко під час наради із військовим керівництвом щодо початку операції Об'єднаних сил [4].

Крім того, він підписав Наказ Верховного Головнокомандувача «Про затвердження положення про об'єднаний оперативний штаб ЗСУ».

Життя одного з учасників антитерористичної операції додає ще один з аспектів проявів мужності та героїзму звичайними українськими чоловіками під час страшних випробувань. Народився Віктор Анатолійович Остапчук в родині звичайних українських громадян, а саме: Остапчук Анатолій Феофанович народився 1 травня 1958р. в Хмельницькій області Славутського району в селі Малий Правутин. Закінчивши школу і здобувши освіту електрика він працював електриком, наглядав за електродвигунами на цегельному заводі, згодом перейшов до станції технічного обслуговування автомобілів, де також продовжував займатись ремонтом електромереж автомобілів. Життя в умовах планової економіки радянської системи обумовлювала рух населення у відповідності з директивами. Внаслідок переселення родини в село Зелений Яр доля приготувала йому доленосне знайомство з родиною таких самих переселенців з Збаражу. В сусідній хаті оселилась родина Мішеніних і молодий хлопець знайомиться з красунею Валентиною. Мішеніна Валентина Федорівна народилась 13 березня 1962р. в місті Збараж Тернопольської області, де в підлітковому віці вивчилась на швею взуття, але долею їй не судилось працювати за професією. Після знайомства з Анатолієм Остапчуком приймає рішення з ним одружитись, що відбувається в 1979р. В 1980р. у них народжується хлопчик, якого називають Віктором. Спочатку вона знаходить роботу поваром в селі Зелений Яр, а потім подружжя переїжджає до села Нечаяне. Саме в селі Нечаяному Віктор навчається в садочку, школі, приймає активну участь в спортивних змаганнях, зокрема з футболу. Командна гра надала можливості побачити важливість та змістовність координації своїх дій у стані випробування не лише фізичних, а і фізичних сил. В цьому ж селі жив брат його батька, який пройшов Афганістан і поведінка якого значно вплинула на хлопця, адже цінності життя значно змінюються в умовах не просто випробування фізичних сил, а межі життя і смерті. Хлопець відвідував також музичний

гурток, де грав у духовому оркестрі, що також навчило його координації своїх дій у великому колективі для відтворення красивої музики.

Саме музика допомогла розвитку образного мислення, тонкого сприйняття фальши, творчого виходу з різних життєвих ситуацій і надихнула на розвиток творчих здібностей. Після закінчення школи не вдалось вступити до вузу, саме в цей час батьки будували новий дім і руки хлопця стали принагоді в цій справі.

В 1988 р. восени йде до лав армії, де прослужив 1,5 роки, відповідно із тодішніми змінами щодо термінів служби. Служив молодий чоловік в Закарпатській області Беріговському районі в селі Косино на прикордонній заставі. Під час навчання здобуває навички радіотелефоніста. Навички здобуті під час військової служби в майбутньому стануть принагоді.

Після демобілізації повертається до Миколаєва, в умовах складної економічної ситуації змушений був рушити до автомайстерні де старші товариші передавали здобуті навички та досвід роботи з машинами. З плином часу переорієнтовується на більш прибуткову роботу – починає займатись вторинною сировиною, справу започатковує разом с товаришем по військовій службі. Зміни в житті країни змушували відповідно перебудовувати власну роботу та світогляд. Поширення раніше засекреченої інформації спонукає до самостійного вивчення наукової історичної літератури, пошуку економічної літератури з методики ведення бізнесу в умовах ринкової економіки. Саме в цей час відбулась зустріч з майбутньою дружиною, яка прийшла до сусідки Віктора на святкування дня народження і відразу зрозуміла, що цей хлопець відрізняється від решти, що саме він буде йти з нею по життю поруч.

В 2001р. Віктор одружується з Фомічовою Іриною Іванівною. За освітою Ірина була повар-кондитер. Подружнє життя складалось щасливо: в 2002р. 16 липня народжується перший син – Максим, а в 2012 р. – син Артем. Мирне життя було наповнене побутовими проблемами та спробами патріотично виховати дітей, тримати під контролем добробут родини. З часом все більше уваги змушений був приділяти батькам, їх потребам. В 2014 р. Україна починає переживати страшну трагедію порушення територіальної цілісності на Сході, що супроводжувалось застосуванням зброї різних видів. Саме тоді оголошують збори для демобілізованих і Віктор Анатолійович опиняється на 10-денних зборах в 79 бригаді під Миколаєвом, де потрапляє до мінометної батареї. По закінченні терміну зборів всіх розпускають по домівках. Через два тижні виходить указ «Про часткову мобілізацію» виконуючого обов'язки Президента України О. Турчинова від 17 березня 2014 року № 303/2014(1).

4 квітня 2014 р. з Інгульського військового комісаріату запропонували мобілізуватися у внутрішні війська до підрозділу зв'язку. Перед очима Віктора Анатолійовича став приклад рідного дядька, який пройшов вишкіл Афганістану, приклад сумлінного життя батьків і з особливою гостротою постало бажання захистити рідних, близьких, дружину, дітей, решту мирного населення України. Він іде до військового комісаріату і добровільно мобілізується. Потрапляє не в підрозділ зв'язку, а в якості водія розвозив по постах біля села Луч військовослужбовців. Саме в цей час з лінії розмежування привозять перших загиблих. Серед демобілізованих виникає рух стати на захист рідної батьківщини. Відразу виникла проблема – ніхто не хотів брати на себе відповідальність за переведення на лінію вогню мобілізованих резервістів, в цей час проводилась політика щоб лише контрактники були на передовій. Згуртувались резервісти між собою і почали

писати листи в різні інстанції, телефонувати до вищестоящих органів та адміністрації Президента України заради можливості стати на захист України. Врешті решт було сформовано об'єднану роту 50:50 з мобілізованих резервістів та контрактників. Остапчук В.А. разом з іншими потрапляє в сектор Д (Амбросієвський район біля села блок-пост, за 3 км від Саур-Могили.

Підрозділ вирушив 28 липня 2014р. в напрямку села Григорієвка Амбросіївського району і був на місці 29 липня. Військові зайняли позиції які раніше займали

підрозділи з Дніпра. Відновивши інженерні комунікації, налагодили свій побут і почали нести військову службу на варті України. Було чути розриви снарядів, постріли стрілкової зброї, але все це були поруч, територія підрозділу поки не піддавалась обстрілам.

Це тривало недовго. 30 липня 2014 р. з 20:30 і до 4 години ранку наступного дня фактично без перерв позиції було піддано обстрілу, як з мінометів, так і іншої зброї. Вояки змушені були ховатись від смерті у відкритих окопах, тому що легкі бліндажі, які були збудовані попереднім підрозділом просто розсипались. На щастя жоден з солдат не постраждав. 31 липня 2014 р. перед селом почався обстріл з мінометів, а потім з реактивних установок. Через дві години після початку обстрілу надійшла команда «танки і піхота». Всі побачили, що з боку села Маринівка рухається 4 танки та на вантажних автомобілях піхота. Враховуючи те, що крім стрілецької зброї нічого не було – дається команда відступати. На зворотньому шляху забрали вояків з другого блок-посту в кінці села Григорівки. Саме тут Віктор Анатолійович, як і решта вояків роти вступили в перший свій реальний бій.

Одну машину ЗІЛ було розтрощено градами, а БТР пошкоджено і він міг рухатись на одному двигуні. Доїхали до Амбросіївки де переформатувались і розділившись на взводи стали нести чергування на блок-посту біля селища Лисиче Амбросієвського району. Так минуло два тижні, коли військове братерство зміцніло і загартувалось, а відчуття відповідальності за рідних, решту мирного цивільного населення і державу в цілому стало домінуючим. Потім надійшла команда змінити дислокацію в бік Амбросіївки та Благодатного на залізничному переїзді.

Позиція була відкритою і тому з точки зору оборони невдалою, але накази не обговорюються, а виконуються. Підрозділ піддавався через день артилерійському обстрілу із зброї великого калібру, самохідних установок 152,4-мм 2С19 «Мста-С». Так

тривало до 22 серпня 2014 р., коли підрозділ було передислоковано в приміщення автобази, на 150 метрів від переїзду, де було бомбосховище. 23 серпня 2014 р. спостерігали рух мирного населення з села Лисичеве, де відбувався бій. Підрозділ в очікуванні колони підкріплення знову зайняв переїзд і чекали допомоги, але марно... На підрозділ вийшла регулярна російська армія у складі великої колони. Відбувся бій, в якому Віктор Остапчук вцілів, але загинуло 2 офіцери та солдат. Прикордонники з Успенкі прийняли бій із російською колонною військ. Рештки підрозділу знову передислокувались на автобазу, де пробули одну добу. Ввечері 24 серпня 2014 р. військовий підрозділ висунувся в напрямку Маріуполя у складі 1 БТР, в якому працював лише один двигун, автомобіль Хамер, 2 тилові машини та 5 ЗІЛів з особовим складом. В 15 км від Амросіївки, біля села Войковського

побачили висоту яку раніше займав 5-й територіальний батальон «Прикарпаття», але українських військових вже не було і там розміщувались російські підрозділи, але в бінокль це не вдалось побачити і коли почали спускатись і входити до села- почався бій. Згоріло 2 тилові машини, ЗІЛ з особовим складом було підбито, загинули% рядовий, офіцер і водій в цій машині. Потрапивши в село дізналися від місцевого населення,що за селом стоїть блок-пост. За підбитою машиною на БТРі поїхав майор Вірич, але російські військові влучили в БТР. Майор Вірич був поранений де і загинув. На ЗІЛі рушили за своїми вояками, прикриття виходу. Розпочали завантажувативати поранених, майора Вірич зокрема з відірваною рукою, але росіяни влучили в ЗІЛ – від вибуху всіх розкидало, всі хто залишились на палаючому автомобілі загинули. Залишилось із технічного обладнання: 1 машина «хантер» і 3 ЗІЛи. Почавши рухатись за селом одна із вантажівок зламалась і відремонтувати було неможливо. Місцевий чоловік на мопеді допоміж вийти воякам до села Обрізне в лісопосадку. Нажаль у кожного вояка залишилось лише по одному ріжку патронів до автомату і все. Більше нічим було воювати. В посадці опинились в потрібному колі, де знаходились до 27 серпня 2014 р. Постійно відбувались обстріли з боку загарбників. 27 серпня 2014 р. до Віктора Остапчука підійшов командир з пропозицією підти з майором добровільно в розвідку. Спостерігаючи за прилеглою територією стало зрозуміло, що в межах 3 км до села Обрізне розташовані «секрети» сепаратистів і треба обережно дійти до блок-посту, перевірити хто його контролює. Маскуючись по лісу вдалось дійти до блок-посту, він виявився пустим. Потрібно було з'ясувати хто контролює село. Розташувались на блок посту побачили, що по дорозі пройшла значна колона російської військової техніки з 15-20 одиниць. Змушені були сховатись в лісі, повідомили про результати розвідки. Повідомили, що російська колона на залізничному переїзді спрямували до Кутейнікова. Побачили що рухається техніка і вже коли проїхала, то зрозуміли, що це їх військовий підрозділ, але внаслідок поганого зв'язку, повідомити щоб їх забрали не вдалось. Нажаль

вони рухались помилково в бік Російської Федерації. За слідами техніки почали рухатись розвідники, вийшли на село. Зустрілись з місцевими і за цигарки домовились, що довезуть до блок-посту. Коли приїхали, то виявилось, що це регулярна російська армія. Всіх відразу взяли в кайданки, але не били. Почались нескінченні допити і хто такі і яка мета і тому подібні питання. Потім з'ясувалось, що ніби про розвідників вже було повідомлено і їх чекали. Вояки з блок-посту погодували з власних сухпайків. В особистих розмовах намагались пояснити один одному мотиви власних дій. Несподівано прийшов командир посту і зазначивши, що підбито російський танк і треба передислокуватись. Полонених завантажили в БТР і перевезли на водосховище. Полоненні самі вирили собі сховище для сну, вартові погодували. Пізно ввечері привезли ще полонених: одного артилериста, одного з херсонського підрозділу та двох запоріжців, військові колони яких теж були обстріляні та розбиті. Наступного дня повернули в село Обрізне, де всіх полонених пересадили в КАМази і зав'язали очі, руки та почали перевозити до Росії. Віктору Остапчуку конвоїр не дуже щільно зав'язав очі і було трохи видно, що їдуть вони по автобану, пропускали зустрічні колони військової техніки, на зустрічній смузі та поруч рухались автомашини мирних громадян і було надзвичайно складно усвідомити, що ти знаходишся ніби в «паралельній реальності», коли мова йде не про тренування, а про реальне питання життя і смерть, захист рідної землі, родини, свободи. Віктор розмірковував про ці та багато інших питань і чіткої відповіді знайти довго не міг, лише образи синів, дружини, батьків, рідної землі в яку змушений був вриватись в окопах та землянках остаточно допомогли визначитись в тому, що патріотизм якраз в цьому і виявляється, коли ти сам добровільно вступаєш до лав державної армії і власним життям захищаєш державну незалежність і основні людські права та свободи мирних громадян країни і своїх рідних зокрема. Зупинились в степу, з ложки полонених погодували солдати. З ранку знову в путь. Коли привезли до пункту призначення і розв'язали руки, то стало зрозуміло, що вони в місті Сніжне, у відділку

поліції. Знову почались допити і спроби перевербувати, адже колаборанти були потрібні як з фактичних, так і політичних міркувань. Полонених розмістили в боксах авто, знаходилось біля 100 чоловік(50 чоловік в одному і біля 60 чоловік в другому), в основному рядовий склад. Один раз на добу годували: варена каша і булка хлібу на 12 чоловік. Для того, щоб полонені не «відпочивали» відводили групами на «громадські роботи» - розбирали зруйновану споруду податкової та двох п'ятиповерхівок, які ніби були зруйновані українською авіацією. Під час роботи на спорудах годували додатково. Під час етапування вулицями міста конвоїри нічого не робили,коли місцеве населення били палицями, плювали та принижували словами. Через два тижні до всіх приєднали також і офіцерів, всього нараховувалось біля 252 чоловік. В полоні виявився його знайомий і у останнього не конфіскували телефон і завдяки чому Віктор телефонував в рідну частину і повідомляв все, що бачив про кількість військових, кількість та прізвища полонених та багато іншого. Тобто він не «зламався», продовжував відстоювати життєві принципи і ідею колаборації не сприймав.

14 вересня 2014 р. всіх полонених вишикували на дворі відділку і зачитали 73 прізвища і повідомили, що саме їх будуть обмінювати. Особливо важливу роль, на думку Віктора Остапчука відіграла Дарина Морозова в проведенні перемовин та визначенні процедури обміну полоненими, яка була зацікавлена в обміні з українського полону своїх військових. В основному це були солдати 51 бригади. Коли Віктор Остапчук усвідомив, що його будуть повертати на батьківщину, то на обличчі зафіксувалась усмішка і ніщо не могло її змінити. Конвоїри дивлячись на похмурі обличчя і одне веселе почали чіплятися до нього. Біля Донецьку навіть зупинили авто і виштовхали Остапчука В. на дорогу і приставили до скроні пістолета,щоб розстріляти, але.... В цей час проїжджали машина ОБСЄ і зупинились біля полонених, що і врятувало життя Віктору.

В районі Авдіївки біля села Костянтинівка обміняли 73 на 73 полонених. Спочатку повезли сіх до Харкова на авіаційного університету, де провели дізнання хто що знає. Віктор лише зміг повідомити що майор, лейтенант та два солдати з його частини залишились в полоні в Сніжному. За одним із звільнених бранців приїхав на власному авто із Запоріжжя батько, який взяв з собою і Остапчука В., дав йому частину привезеного для власного сина одягу, щоб перевдягтись з лахміття. приїхав в Запоріжжя він пішов до частини національної гвардії, щоб повідомили рідним та видали супровідні документи на пересування до Миколаєва. З рідної частини відрядили машину з двома солдатами, а також з ними приїхали батько та дружина. Не вдалося уникнути курйозу, машина посеред траси ламається і лише завдяки випадковому доброзичливому водієві мікроавтобусу дотягли машину до Херсону. Коли Віктор Остапчук прийшов додому, то діти його не відразу впізнали. Наступного дня 17 вересня 2014 р. він прийшов до військової частини, але і тут його не відразу впізнали. Відповідно з контрактом дослужив визначений термін і був демобілізований в 2015р.

Знову був як резервіст призваний на 2 місяці на службу, відслужив на блок-посту в Маріуполі і був демобілізований 10 березня 2016 р. Після повернення до мирного життя продовжив свою попередню роботу з

металом, але чомусь жодної нагороди з боку держави так і не отримав.

Таким чином слід зазначити, що герої ходять поруч з нами і не обов'язково увінчані різними медалями та подяками, а просто виконавши свій громадянський борг повністю і залишившись живими продовжують в Україні працювати на зміцнення економіки та обороноздатності держави. Доля конкретної людини продемонструвала її самовідданість, реальний а не пафосний та трибунний патріотизм. Нажаль виявилось, що будь-який герой не зможе перемогти озброєного ворога не маючи аналогічної або кращої зброї. Саме наявність або відсутність технічного забезпечення і стрункої ефективної системи командування вирішує в сучасній війні результат зіткнення на полі брані. Сучасній українській державі слід звернути увагу на всіх учасників бойових дій і не повинен факт полону ставати плямою на службовій картці вояка. Перебуваючи в полоні вдалося вистояти в психологічній обробці і не зрадити своїм принципам та державі в цілому. Досліджена доля не поодинокі і нажалі лише незначна частина реальних героїв змогла відчути на собі вдячність з боку держави і владних органів за проявлений героїзм та самовідданість.

Список використаних джерел

1. Указ «Про часткову мобілізацію» виконуючого обов'язки Президента України О. Турчинова від 17 березня 2014 року № 303/2014. Указ затверджено Законом № 1126-VII від 17.03.2014, ВВР, 2014, № 15, ст.328).-Електронний ресурс. Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/303/2014>.
2. Закон України «Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях» від 18 січня 2018 року N 2268-VIII.-Електронний ресурс. Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/T182268.html
3. Закон України «Про боротьбу з тероризмом» від 2 жовтня 2018 року N 2581-VIII.-Електронний ресурс. Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/T030638.html
4. Смена формата: что означает окончание АТО в Донбассе. Подробнее на РБК.-Електронний ресурс. Режим доступу:

<https://www.rbc.ru/politics/03/05/2018/5aeade659a794775466568f6>
<https://www.rbc.ru/politics/03/05/2018/5aeade659a794775466568f6>.

<https://www.president.gov.ua/news/format-ato-zrujnuvav-plani-rosiyi-v-ukrayini-prezident-47210>

5. Інтерв'ю з Остапчуком Віктором Анатолійовичем з 02 листопада по 25 грудня 2016р. в м. Миколаєві (Україна).

Zerkal Mykola

Mykolaiv

MOMENTS RECENT HISTORY IN THE FACES AND LIVES OF HIS CONTEMPORARIES(ORAL HISTORY)

The latest period of Ukrainian history demonstrates the extraordinary complexity of multidimensional processes both in society and in scientific circles. The war on the Donbas lasts from 2014. and the number of combatants is constantly increasing. Taking into account the experience of the historical past, one should not waste time and in communicating with the living actors of the ongoing historical drama to create the most reliable historical reconstruction of their eyes for the transfer of experience gained to subsequent generations. The theme of fixing oral memoirs of combatants becomes particularly relevant as well, because it will be necessary to study in detail the causes of the death of a large number of Ukrainian servicemen, civilians, loss of territorial integrity of the state, and to determine the role of each participant in the historical process and to establish the punishment for the guilty.

Keywords: *patriot, occupation, upbringing, homeland, peacetime, armed aggression, captivity, exchange, defender.*

НИКОЛАЙ ЗЕРКАЛЬ

МГНОВЕНИЯ НОВЕЙШЕЙ ИСТОРИИ В ЛИЦАХ И СУДЬБАХ СОВРЕМЕННОКОВ (УСТНАЯ ИСТОРИЯ)

Современное украинское государство вынуждено доказывать свое право на жизнь не только политически, а также и вооруженным сопротивлением захватчикам. Продолжающаяся с 2014 г. вооруженная агрессия на Востоке Украины демонстрирует большое количество примеров самопожертвования и патриотизма. Вследствие того,

что вооруженный конфликт продолжается и по сегодняшний день – большинство информации из официальных источников остается засекреченной и недоступной для научного исследования, но существует возможность получить информацию от непосредственных участников.

Главной целью исследования является изучение личного восприятия участника исторического события и критический анализ исторических предпосылок побудивших человека стать патриотом и героем сегодня. Результаты исследования могут стать полезными при подготовке военно-патриотических мероприятий учителями и как исторический источник для ученых.

Ключевые слова: *патриот, оккупант, воспитание, родина, мирное время, вооруженная агрессия, плен, обмен, защитник.*

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

БАКОВЕЦЬКА Ольга Олександрівна, доктор історичних наук, професор кафедри історії Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського.

БУГЛАЙ Наталя Михайлівна, доктор історичних наук, професор кафедри історії Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського

ГАМЗА Володимир Ілліч, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського

ГОРБУРОВ Євген Григорович, кандидат історичних наук, доцент, краєзнавець.

ГОРБУРОВ Кирил Євгенович, кандидат історичних наук, приватний нотаріус Миколаївського міського нотаріального округу Миколаївської області.

ДОКАШЕНКО Віктор Миколайович, доктор історичних наук, професор Горлівського педагогічного інституту ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет», м. Бахмут.

ЗЕРКАЛЬ Микола Миколайович, доктор історичних наук, професор кафедри історії Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського.

ЗУБАНИЧ Ласлов Ласлович, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії Угорщини та європейської інтеграції ДВНЗ "Ужгородський національний університет"

КІШ Єва Бернатівна, доктор історичних наук, завідувач кафедри історії Угорщини та європейської інтеграції Українсько-угорського навчально-наукового інституту Ужгородського національного університету.

ЛАСІНСЬКА Маріанна Юріївна, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського.

МОРОЗОВ Сергій Павлович, кандидат історичних наук, доцент Гродненського державного університету імені Янки Купали (Білорусь).

МУДРИЙ Максим Ігорович, аспірант кафедри історії Миколаївського національного університету ім. В. О. Сухомлинського

НИКОЛАЄВ Ігор Євгенович, доктор історичних наук, завідувач кафедри історії Миколаївського національного університету імені В. Сухомлинського.

РАДЧЕНКО Ірина Геннадіївна, аспірантка кафедри всесвітньої історії Дніпровського національного університету ім. О. Гончара.

РЕВЕНКО Віра Валентинівна, кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії України Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського

СЕДЛЯР Юлія Олександрівна, доктор політичних наук, професор кафедри політології Миколаївського національного університету імені В. Сухомлинського.

ТОРОПЦЕВА Альона Ігорівна, кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник відділу спеціальних галузей історичної науки та електронних інформаційних ресурсів Інституту історії України НАН України.

ФІЛАС Віктор Миколайович, кандидат історичних наук, доцент кафедри дизайну Хортицької національної академії, м. Запоріжжя.

ШАРІН Олександр Вячеславович, старший викладач Миколаївського національного аграрного університету

ЦАРЮК Володимир Володимирович, аспірант кафедри історії та археології Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського

ЧОРНА Наталія Миколаївна, доктор історичних наук, доцент, завідувач кафедри туризму та готельно-ресторанної справи Вінницького торговельно-економічного інституту КНТЕУ.

ЧОРНОМАЗ Богдан Данилович, кандидат історичних наук, доцент, доцент Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини.

Наукове видання

**НАУКОВИЙ ВІСНИК
МИКОЛАЇВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ
імені В. О. СУХОМЛИНСЬКОГО**

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

№ 2 (46)

грудень 2018

Відповідальність за цитування та зміст статей несуть автори.

Формат 60x84 1/8.

Ум. друк. арк. ____

Тираж 100 примірників

Свідоцтво про реєстрацію друкованого засобу масової інформації
серія КВ № 20999-1010799 Р від 25.09.2014 р.

Адреса редакції та видавця:

Видавництво МНУ імені В. О. Сухомлинського

54030, м. Миколаїв, вул. Нікольська, 24

тел. (0512) 37-88-38, т/ф 37-88-15

e-mail: publish.mnu@i.ua

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єктів видавничої справи ДК № 3375 від 27.01.2009 р.